

कादंबरी
३

वाळमित्र भा.२

ले. वेस्फोर्ड साहेब

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

लेखक

शालय क्रमांक

पुस्तकाचे नांव

3
कार्ड

वाचस्पिन्त्र

भाषा २३

गेरफोर्ड साहेब ह्यांनी

इंग्रजीवरून मराठीभाषेत केला

तो,

मेजर कथांडीसाहेब ह्यांनी शोधिला.

आवृत्ति दुसरी,

केशव सरवाराम शास्त्री ह्यांनी तपासली,

ती

गणपत कृष्णाजी यांचे छापखान्यांत छापिली.

मुंबई,

इसवी संन १८५७.

शके १७७८.

किंमत एक हपाया.

NOTICE BY THE EDITOR

The chief alterations which have been made in this edition of CAPTAIN GAISFORD'S excellent work, consist in a substitution of easy words for some hard ones, in a simplification of the construction here and there, and in replacing Concanee forms by pure Desh ones. The title of the last piece has been changed.

August 1851,

वाळमित्रः

प्रतापशिग.

प्रतापशिग ह्मणून कोणेएके मलटणीचा मुख्य सरदार होता; तो आपले उत्तम चालीनें मोठे योग्यतेस चढला होता; त्यानें पाहिलें तों आपले हाताखालचे सरदार सर्ववेळ जुगाराकडे मन योजीत असतात, असें त्यास समजलें; ह्मणून त्यास फार खेद उत्पन्न झाला. मग त्यांस शुद्धीवर आणण्याविषयीं तत्पर होऊन त्यानें एके दिवशीं सर्व सरदारांस आपले येथें जेवावयास बोलाविलें, आणि बोलतांबोलतां जुगाराचे गोष्टीवर बोलणें आणून त्यानें आपणास घडलेल्या गोष्टींची हकीकत सांगितली.

मी सोळावर्षांचा असतां, ज्या पलटणींत हार्ली मुख्य आहे त्याच पलटणींत मी लहान अंमलदार होऊन राहिलों. वाळपणांत मी विद्याभ्यास फार झटून करीत असें, ह्मणून माझे आईबापांचे अटकळीत असें आलें कीं, हा शिपाइगिरीची कळा अशीच शिकून एखादे दिवशीं योग्यता व कीर्ति मिळवील; परंतु थोडे क्याच दिवसांत जुगारी सरदारांच्या समागमेंकरून त्यांचा किता मला लागला. त्यांचा समागम हें एक का-

रण, दुसरें, त्यांनीं त्याविषयीं अति आग्रह केला, ह्या मुळें माझे मन वेढून गेलें.

मग मी त्यांशीं नित्य नित्य जुगार खेळूं लागल्या-
मुळें मला असा छंद लागला कीं, त्याखेळावांचून दुसरें
कांही सुचेना; अगदीं मोहून गेलों; मला एखादे वेळेस
तो खेळ सोडून काम करण्याचें पडल्यास त्या कामाचा
अतिशयित तिटकारा वाटे.

विश्रांति जर ह्मणाल तर एक घटकाभर झोंप मात्र घेई,
पण ती तरी जुगार सोडून वेणें ह्मटलें ह्मणजे फार प्रा-
णसंकट पडें. बरें, तितक्यांत तरी गाढमूढ नीज किंवा
जुगाराशिवाय दुसरें स्वप्न ! हेहीं नाहीं. स्वप्नांत रुप-
याचे शींग पाहावे, व फांशांचा उच्चार करून मोठ्यानें
ब्रह्मार्पणें, असें निरंतर निद्रा होई तोंपर्यंत होत असे.

पहा, योजन हें सर्वास स्वभावेकरून प्रियना !
पण मला तितकाच वेळ व्यर्थ गेला ह्मणून तें उत्तम
अन्न विषवत् वाटवें. माझे जुगार खेळावयाचे सोबती
त्यांचा व माझा फार वियोग नव्हावा ह्मणून मजकडून
जितकी त्वरा होई तितकी मी करीत असें.

वसंतकालादिक जें काय ईश्वरानें मनुष्यांस सुख
व्हावें ह्मणून केलें आहे, व सणांचे दिवस, त्या सर्वा-
ंचा मी अनादर केला, ह्यामुळें तें सर्व सुख मला अंत-
रलें. जुगार खेळणारं सोबती ह्यांवांचून कोणार्शीं भाष-
ण देण्यांत नाहीं, मग स्नेह तर फारच लांब.

आदिमायाचें स्मरण जर कधीं मला झालें तर त्या-

रण, दुसरें, त्यांनीं साविषयीं अति आग्रह केला, ह्या मुळें माझें मन वेढून गेलें.

मग मी त्यांशीं नित्य नित्य जुगार खेळूं लागल्या-
मुळें मला असा छंद लागला कीं, त्याखेळावांचून दुसरें
कांहीं सुचेंना; अगदीं मोहून गेलों; मला एखादे वेळेस
तो खेळ सोडून काम करण्याचें पडल्यास त्या कामाचा
अतिशयित तिटकारा वाटे.

विश्वांति जर ह्मणाल तर एक घटकाभर झोंप मात्र घेई,
पण तां तरी जुगार सोडून येणें ह्मटलें ह्मणजे फार प्रा-
णसंकट पडे. बरें, तितक्यांत तरी गाढमूढ नीज किंवा
जुगाराशिवाय दुसरें स्वप्न ! हेहीं नाहीं. स्वप्नांत रुप-
याचे कीं ग पाहावे, व फांशांचा उच्चार करून मोठ्यानें
ब्रह्मार्थें, असें निरंतर निद्रा होई तोंपर्यंत होत असे.

पहा, भोजन हें सर्वांस स्वभावेकरून प्रियना !
पण मला तितकाच वेळ व्यर्थ गेला ह्मणून तें उत्तम
अन्न विषवत् वाटावें. माझें जुगार खेळावयाचे सोबती
झांचा व माझा फार वियोग नव्हावा ह्मणून मजकडून
जितकी त्वरा होई तितकी मी करीत असें.

वसंतकालादिक जें काय ईश्वरानें मनुष्यांस सुख
व्हावें ह्मणून केलें आहे, व सणांचे दिवस, त्या सर्वां-
चा मी अनादर केला, ह्यामुळें तें सर्व सुख मला अंत-
रलें. जुगार खेळणार सोबती ह्यांवांचून कोणाशीं भाष-
ण देव्हांत नाहीं, मग स्नेह तर फारच लांब.

आदिवापांचें स्मरण जर कधीं मला झालें तर त्या-

चे शिकवणीमुळे न्या स्मरणानें मनांत फार दुःख होई. ईश्वराचें स्मरण तर कधीं झालेंच नाही.

पहिल्यानें जुगारांत मला रती अनुकूल होती, त्यामुळे तर माझी बुद्धि फारच भ्रष्ट झाली. जुगार खेळण्यामध्ये फारच जें द्रव्य मिळविलें होतें तें द्रव्य भुईवर आंथरून त्याचा विछाना करीत असें, ह्यासाठीं कीं, माझ्या ओळखीच्यांनीं ह्मणावें, हा आजकाल द्रव्यांत लोळतो आहे.

अशा नीच कर्मांत मीं आपल्या वयाचीं तीन वर्षे फुकट घालविलीं, त्या तीन वर्षांचें स्मरण मनांत लक्षा आणल्या वांचून होत नाहीं; कारण, त्या वर्षांनीं माझे प्रतिष्ठेस फारच बटा लावला; तो तुझांस काय सांगूं ! त्या तीन वर्षांचा कलंक जावा ह्मणून किती जरी यत्न केला तरी कांहीं जावयाचा नाही. ह्या खेरीज देहानें न होण्यासारखी आणखी एक गोष्ट मजकडून झाली, ती सुधारावी ह्मणून आज वीस वर्षे यत्न करितों आहे, तरी सुधरत नाहीं; ती सांगावयास मला मेल्याचा पाड चढतो, आणि त्या गोष्टीचें स्मरण झालें ह्मणजे मीं किती जिवाला खातो; पण तितकेंही सोसून ती गोष्ट तुमचे हितासाठीं तुझाला सांगतो.

एके समयां मला भरतीचे शिपाई मिळवावे ह्मणून आज्ञा झाली; तेव्हां ह्या द्वाड व्यसनांत मी राहिलों आणि तें काम हवलदारास सांगितलें. मग चार दिवसांनंतर हवलदार वीस माणसें बक्षिसासाठीं घेऊन आला,

व्या दिवसाचे. आदले रात्रीस म्यां आपले जें काय होतें तें सर्व जुगारांत गमावले; बरें, तेवढ्यावरच गेलें असें नाहीं, जे सरकारानें कामाकरितां मजकडे रुपये दिले हांतें तेही गमावले. पाहा तुझी, मग त्या मूर्खपणा-ला व दुःखाला कांहीं जोडा आहे! त्यावेळीं मला भान न राहातां काय करूं कसें करूं अशी अवस्था प्राप्त झाली. असा जेव्हां मजवर वक्तु गुदरला, तेव्हां जेथें माझी पलटण होती तेथें एक स्नेही सरदार होता त्याजकडे म्यां जुगार खेळण्याची हकीकत लिहून रुपये उसणे मागावयाकरितां एक हलकारा तावडतोच पाठविला. त्याचें उत्तर त्या सरदारानें कसें लिहिलें तें ऐका. त्यानें पत्रांत असा मजकूर लिहिला होता कीं, मीं नित्य जुगार खेळणाऱ्यास रुपये देऊन बुडवून टाकूं! आतां रुपये न दिले तर स्नेह तुटेल, तर ज्या स्नेहानें पाणी उतरतें तो स्नेह रुपये पाण्यांत टाकून राखावा, तर असा स्नेह रावण्यापेक्षां रुपये राखावे हें फार चांगलें आहे; म्हणून मीं आपले रुपयेच राखितों; मला स्नेहाची गरज नाहीं. असें धिक्काराचें उत्तर वाचण्यावर मग कशाळा विचारतां, ते वेळीं मजवर आभाळ कोसळलें; त्याचें स्मरण जर आतां झालें तर असें वाटतें कीं, तें कर्म म्यां कालच केलें. त्यासमयीं असें मनात आलें कीं, माझे आईबापांस मजविषयीं किती राग व किती दुःख झालें असेल. त्या प्रमाणें म्यां आपले कुळांत व मायरे धायरे इशमिच त्या सर्वा-

त अपकर्ति मिळविली, व त्यांसही हलकेपणा आणिला. आणखी माझे मनांत आलें कीं, राजाचे पलटणांतून आतां माझी पुरती शोभा होऊन चाकरी निघेल. अशीं अनेक प्रकारचीं संकटें एकदाच मनांत उभा राहिलीं, तेव्हां माझे डोळ्यांवरचा धूर गेली, आणि पश्चात्ताप पावलों कीं, जर मीं चांगलें आचरण केलें असतें तर मला पुढें अधिक वाढावयाची आशा असती, पण तें आतां कोठचें! असा जेव्हां शुद्धीवर आलों तेव्हां हा अपराध दूर करण्याकरितां दुसरा अपराध करावा असा मनसुबा केला, आणि तो सिद्धीस न्यावा इतक्यांत ज्यानें असें पत्र लिहिलें तोच सरदार माझे येथें आला. त्यास पाहातांच मला असा क्रोध चढला कीं, मीं शस्त्र घेऊन एकाएकीं त्याचे अंगावर धांवलों, ते वेळेस पुढें काय होईल व हा कां आला हें माझे लक्षांत आलेंच नाहीं. शेवटीं त्यानेंच हातचें शस्त्र घेऊन स्नेह वादामुळें मला आलिंगिलें, आणि ह्मणूं लागला कीं, तुमचे पत्राचें उत्तर म्यां धिक्कार पूर्वक लिहिलें ह्मणून तुझांस राग आला असेल, परंतु त्या लिहिण्यांत माझा अभिप्राय असा होता कीं, सावरून तुझांस माहित व्हावें कीं वाईट खोडीमुळें तुझी कसकसे संकटांत पडलां, आणि मलाही समजावें कीं, माझें पत्र लिहिण्याचें सार्थक्य कसें होतें. आतां तुझांस ज्यापक्षां पश्चात्ताप झाला आहे त्यापक्षां तुमचें माझें कांहीं वांटलें नाहीं, ध्या हे रुपये; असें ह्मणून त्यानें पिशवी काढली, आणि बो-

लिला कां, बक्षिसांचे शिपायांस खर्च होऊन बाकी जे राहतील ते बटकाभऱ्यां जुगाराची इच्छा झाली ह्मणजे कामास पडतील. त्याचें उत्तर मीं त्यास लाजून केलें कीं, अतःपर जुगार खेळणार नाहीं. मग त्यानें मला पायशां धरिल. त्या दिवसापासून मीं आपले वचनांत किंवा अंतर न पडूं देतां योग्य आचरण करीत आलों; आणि त्यासमयीं म्यां असा निश्चय केला कीं, आपले ख्याली खुशालीकडे कांहीं खर्च करूं नये; मग मोठी काळजी लावून कर्ज फेडण्याकरितां मीं रुपये मागें टाकीत गेलों. आणखी जो काय मला अवकाश होता तो म्यां चांगल्या गोष्टींच्या अभ्यासावर घाजिला; आणि चाकरां फार जपून करूं लागलों, ह्मणून माझ्याव-रचे जे सरदार होते ते संतुष्ट झाले. सारांश, मीं इतके योग्यतेस चढलों ह्याचें कारण हेंच कीं, वाईट चाल सोडून चांगली चाल धरली.

ही हकीकत त्या सरदारांनीं ऐकतांच ते मनांत घ्यांचलें, आणि ती गोष्ट त्यांचे मनांत ठसली. त्याघो-नें त्यांत जें जुगार वगैरे काय दुर्व्यसन होतें तें अग-दीं सोडून तेही चांगल्या रीतीनें वागूं लागले. त्यांस वाईट आचरणानें पैसा मिळवावयाचा जो छंद होता तो नाहींसा झाला. असा त्या चतुर पुरुषाचे शिकवणीचा परिणाम फार चांगला झाला.

एक लहान हरणी, जिचें नांष यमुना.

नाटक दोन अंकी.

पात्रें.

रामराव, ... कोंणी एक देसाई.
विनायक, ... रामरावाचा मुलगा.
गंगा, ... रामरावाची मुलगी.
गोपाळा, }
लक्ष्मण, } ..... विनायकाचे स्नेही.

स्थळ,

रामरावाची खोली.

प्र. ११,

गंगा.

गंगा— (विलाप करीत लपणते) अहा, माझे राजमे यमने, तूं अमळ माझे जवळ नसलीस तर तुजवांचून कसें चैन पडेल ! तुझे गुण मी काय वणूं ! माझे खेळण्याचे वेळेस ह्या पलंगावरचे गादीवर व्हांवतां गरीबा सारखें उगीच बसावें, आणि उठलीस लपणजे मला किती आनंद व्हावा ! मान वरती करून शेषूड हालवूं. हालवीत छपर पलंगा खालून. चों.

पाळ्या खालून, व्हां कसें लोटत लोटत चालावें,
 आणि ठिकावें ! म्यां तुला मांडावर घेतलें हणजे
 माझे हात तोंड त्वां हुंगावें ! मज संगतीं खेळावें !
 आतां तूं माझे हातीं परतून जर नाहीं लागलीस
 तर मां किती झुंळू लागेन ! म्यां कधीं गमावलीं
 नसतीं, पण तो विस्मरनाळा विन्या—

प्रवेश २,

गंगा आणि विनायक.

विना०— (हें ऐकतांच आंत येऊन) वाहावागे, माझे
 नांव घेतास ?

गंगा— तुझ्या वांचून कोणाचें घेऊं ? तूं असा हट्टी पा-
 हिलास ! माझे राजसेस बाहेर नेलें नसतें तर तीं
 कधीं गमावलीं नसतीं.

विना०— होय तार्ई, जशी तुला खती वाटती तशी म-
 ल्याही वाटती, पण आतां गमावलीं व्याला काय
 करावें ?

गंगा— भाऊराया, नेऊं नको हणून म्यां तुला सां-
 गितलें नाहीं बरें ? पण तूं कुठला एकायाचा. तीं
 तुझे बरोबर नसलीं तर तुला एक पाऊलभर दे-
 र्याल चालवत नाहीं.

विना०— बाहेर तिचें चालण्याचें चपळार्ईमुळें मी को-
 णाकडे जातो व कसा चालतो ह्याचें भान देव्याल

मला राहत नव्हते. मी पायीस लागलों असें मानून
तिनें दकडे तिकडे पळावें, आगली व्हेरनें लोटत लो-
टत येऊन माझे भोंवतांलां माझ्या हर्षानें उड्या
माराव्या, तेव्हां आह्मांला किती आनंद झाला !

गंगा— असें होतें तर अधिक जतन करावी की नाही ?

विना०— करावी; पण ती मजजवळून लांब पळून
जाई, आणि पुनः बोलावल्यावांचून येई, ह्यामुळे
मला वाटले —

गंगा— वाटले ! तुझे वाटण्यास काय करावें ? तूं बाप-
डा कधीं कोणाविषयीं अविश्वासी असा नाहींस;
पण ह्या मुळे माझी सखी यमनी गमावलीना ?

विना०— ताई, आतां मी तुला वचन देतो कीं, आज-
पासून कदा काळीं —

गंगा— पुरे पुरे आतां ! मजजवळ कांहीं असलें तर
गमावशील मात्र तेवढा. काल रात्रीं मला तिचे खे-
दामुळे झोंप देखील डोळाभर आली नाहीं; अंनळ
डोळा लागला तों यमनीचें तोंड उतरून गेलें आहे
आणि ओरडत मजजवळ आली; हें मी पाहतांच
जागी झालें, तों मी एकटीच आहे. अहाहा, ती
ही मजप्रमाणेंच झुरत असेल !

विना०— ताई, तुला इतके दुःखांत पाहून माझा जाव
तिळ तिळ तुटतो. काय करूं आतां ! मी आपलां
सर्व खेळणीं सुखानें सोडीन, पण ती कशी तरी ए-
कदा माझे दृष्टीस पडो.

गंगा— तूं मला तिजनिपर्योचें दुःख अधिक वाढवितोस; दुर्गा तिची चुकामूक झाली ती जागा देखील तुला ठाऊक नाही, असती तर तिकडेसच लोकांत शोध लावावयास अवघड पडतना.

विना०— मां पैज मारतां; ती खचीत घराजवळ आली, पण ती हुंगीत हुंगीत घरोघरचे अंगणांत जाई, ह्या-
मृळें कोणी तरी दरवाजा लावून तिला कोंडलें अ-
सावें.

गंगा— हें खरेंच असेल; असें नसतें तर ती आपले ठि-
काणां फिरून आली असती; तिला घराची वाट प-
कंपणीं माहीत आहे.

विना०— गोपाळा मजबरोवर होता, यमनी आमचे मा-
गें चालत होती. तिला पाहून एक क्षण देखील
झाला नाही तों इतक्यांत दिसेनाशी झाली. यमनी
गमावल्याचें मूळ गोपाळाच. काय सांगूं ? तो वाटेनें
चालतांना काय काय तन्हा तन्हा करीत असे; न्या-
नें मला यमनीची शुद्ध देखील राहिली नाही.

गंगा— तर तुजबरोवर न्यानें शोध करायला यावें कीं
नाहीं ?

विना०— तो मजबरोवर काल संध्याकाळीं आणि
आज सकाळीं शोध करायला आला होता. आ-
ह्मीं सर्व चौकीवाल्यांच्या जागा व बाजार व ग-
ह्या वगैरे सर्व जागीं शोध केला, पण कोठेंही ठि-
काणा लागला नाही, खरेंच सांगतां, माझे आच-

अनुक्रमणिका.

	पृष्ठ		पृष्ठ
प्रतापशिख.	१	मोठा बाग.	१४८
लहानहरणी.	७	लपंडाव.	१६८
कोबडी.	४४	रामा मुलगा.	२०४
दुखणार्हत सरदार.	५५	यमामुलगी.	२११
बापू आणि गंगा	८४	सीताराम.	२१५
करनकरी स्वभावा-		लहानगोपाळ.	२२१
चें वर्णन.	९२	भातुकली.	२२९
दोन कुत्रे.	१००	लढाई	२६३
दाष्ट मुलगी.	१०४	भागीरथी.	२७२
खोंक.	१०८	दिवाळखोरास	
पीतांबर.	११२	दुप्पट शिक्षा.	२७७
जळतीं घरे	१२१	लहानजुगारी.	२७८

रणानें तुझे तोंडाफडे पाहावयास मल्ल लाज वाटती,
तुलाही मजविषयीं भारी राग आला असेल हें स्व-
चीत जाणतो.

गंगा— (त्याचा हात धरून) मला राग नाही, कांकीं
माझें वाईट करावें हें तुझ्या मनांत द्वांल नव्हतें,
पण तूं फारच पस्ताईं पडलास. असो; आधीं माडी-
वर कोण येतो आहे तो जाऊन पहा बरे.

== अ. ६२

प्रवेश ३,

गंगा, विनायक, आणि गोपाळा.

(गोपाळा खोलीचें दार उघडतो, आणि विनाय-
कास मां, मां आलों, असें ह्मणतो. उभयतां एकमे-
कांस उत्तम रीतीनें भेटल्यावर गोपाळा विनायकास
ह्मणतो.)

गोपा०— यमनीविषयीं कांहीं सुगावा लागला आहे,
ह्यामुळे मां आशा ठेवितों कीं थोडक्याच वेळांत ती
मला—

गंगा— यमनी सांपडेल काय ?

गोपा०— मां सांगतो तें ऐका अगोदर. गल्लीचे कोप-
न्यांतील दुकानावर जांबवाली हातारी बसत अस-
ती तिची तुमची ओळख आहे ?

गंगा— काय माझी सखी यमनी तिजपाशी आहे ?

गोपा० — त्रिजुपाशी कथाची; ती फार भली आहे, मजवर अतिशय लोभ करितो; कां विनायकराव, हे तुझाला ठाऊक नाही; यमनी ही मजप्रमाणे लाठी घोडी लावावयाकरितां तिचे दुकानाचे ओर्यावर पाय देऊन उभी राहून फळ फळावळ वगैरे हुंगूं लागली.

विना० — अरेरे, यमनाचा लाड अगदीच कामास आला नाही. सातारीच्या एका धपाळ्यानें सगळा व्यर्थ गेला.

गंगा — आंचरे, त्याचाचून काय पडलें आहे ? मग, गोपाळ्या ?

गोपा० — मी आतां नुकता तिचे दुकानां केलीं घ्यावयास गेलों होतो, तिला मी आपले हरणीचे वर्तमान कळविलें. तेव्हां ती झणाली, काय ती ओंगळवाणी हरणी गेली ?

गंगा — तुझी असें माझे हरणीस उगीच वाईट साईट झालत जाऊं नका.

गोपा० — मी कांहीं पदरचें बोललों असें नाही; तिच्या तोंडांतून जीं अक्षरे निघालीं तीं सांगतो. मला झकत, ओंगळवाणी हरणी तो तुझा देखणा सोबती स्थायीचना ? मी झटलें होय, मग ती झणाली कीं; संध्याचे वाड्यातील जो पोर आहे त्यानें ती फुसलायून नेली.

विना० — काय, तिचे बोलण्याचा भाव लक्षुमणाविषयीं दिसतो तर.

गोपा० — तुझाला स्मरण आहे ! जेव्हां आपण ह्याना-
रीचे दुकानावरून जात होतो तेव्हां तो तेथेच हो-
ता; पण त्याचे मनांत ह्या केळ्यांतून आपणाला
ह्यांस कांहीं द्यावे लागेल, म्हणून त्यानें आपणांस
पाहिलें न पाहिलेंसेच केलें.

विना० — हें तर पक्केपणें माझे मनांत आहे; तो तेथें
होता खरा.

गोपा० — आपण दुकानापासून कांहींसे पुढें गेलों ते-
व्हां यमनी आपले मार्गें चालत होती; तिला त्या-
नें दुधाची आशा दाखवून तिला दूध पिण्यांत गुंत-
विलेंच, आणि लागलेंच उचलून घरांत नेलें, हें त्या-
चें कपटी कर्म मला त्या ह्यातारीनें कळविलें.

गंगा — अहारे लक्षुमणा, तूं इतका प्रतापी हें ठाऊक न-
व्हतें; असो, पण यमनीचा ठिकाणा लागला. तर
विनायकराव, आतां लौकर त्याचे घरीं जाऊन
पहा.

गोपा० — विनायकरायाला हरणी त्याचे घरीं कदाकाळीं
सांपडावयाची नाहीं. तो मोठा हाताळ आहे; घरांत
ज्या कांहीं वस्तु हातास लागतील त्या आणि आ-
पल्याही चोरून नेऊन विकतो; ह्यावरून वाटतें
कीं, खर्चात यमनीस विकावयास चोरून घेऊन

गेल्या आहे. अणखी, दोन दिवस झाले आलीं दो-
वे गोट्या खळत होतो त्यांत त्यानें भारी लबाडी
केली.

गंगा— त्या लबाडानें घरच्या माणसांस, कोणी आलें
असतां मी बाहेर गेलों ह्मणून सांगा, ह्या प्रमाणें सां-
गून ठेवून अगोदरच बंदोबस्त करून देवला असेल.

गोपा०— नाहीं, नाहीं; मी त्याचे घरां गेलों होतो;
त्याच्या खोलींत जाऊन पोच्यास सांगितलें कीं,
मी लक्ष्मणाम गोट्या खळावयाकरितां धुंदतो
आहें, त्यास सांग; तो येईपर्यंत मी विनायकरावाचे
घरा बाट पाहात बसतो.

गंगा— त्यानें यमना चोरला असली तर तो कर्डा इ-
कडे तोंड दाखविणार नाहीं.

गोपा०— काय सांगतां! त्याची अब्रू तर गाड्यावर
जातां आहे हें तुलांस कांहींच का माहीत नाहीं ?
आतां तर तो आपणावर वहमा येऊंनये ह्मणून
अगोदर येईल. बरें, कांहीं चिंता नाहीं; तुमचे
समस्त मी त्यास चोर ठरवीन.

गंगा— हें काम तर डोळा नफुटे काडी न भोंड ह्या री-
तीनें केलें पाहिजे; खडा टाकून टाव पहावा ह्मणजे
काय तें समजेल.

गोपा०— माझे ऐका; इतक्यावांचून कांहीं खोळंबा
नाहीं. एवढ्याच गांथात त्याची चोरी बाहेर का-
ढावी,

विना०— असें करुनये; अशानें लागलाज्ज कज्जा मात्र होईल, आणि रावजी आपणांवुर मनस्वी रागें भरतील; ह्या सार्थीं मला वाटतें कीं, कज्जा व तुर्ही भाषण करावें ह्यापेक्षां गोडशब्द बोलल्यानें आपलें काम सिद्धीस जाईल तर वरें.

गंगा— ती हरणी माझी आहे असें न्यास माहीत नसेल.

गोपा०— असें कसें होईल ! शंभरदां तुमचे भावाचरोबर तिला चालतांना त्यानें पाहिलें आहे, आणि फारदां तिशीं तो खेळला आहे, आतां तर त्यानें स्वर्चीत विक्रावयासाठींच चोरली.

गंगा— अरे, हा लक्षुमण आला पहा !

प्रवेश ४,

गंगा, विनायक, गोपाळ, आणि लक्ष्मण.

ल०— गोपाळराव, माझे चाकरानें तुमचा निरोप मला सांगितला, कीं तुर्हीं मला खेळावयास बोलाविलें. चला तर मी सिद्ध आहे. कां विनायकराव. खुशाल आहां कीं ? गंगाबाईची भेट झाली हेंही वरेंच झालें.

गंगा— बाबा, खेळण्यावर तुमचें लक्ष, पण इकडे आमचे तोंडचें पाणी पळालें आहे.

ल०— कां ? कां ?

गंगा— अहो, आमकीं गोजिरवाणी हरणी हरपली हो!

ल०— ह! ह! अरेरे फार वाईट झालें! चांगली हो-
ता; तिचें रूप काय; तिचें आंग किती मऊ असे;
पांढ्यावालीं कसा पांढरा रंग होता; पाय आणि शे-
पूट काय नमस्कारिक दिसतअसत! दोन कवड्यां-
ची जरी होती तरी ती तुमची दोन मोहरांची.

गंगा— तुझी दंतकीं माहिनगारी सांगतां न्यापक्षां ती
कशी हणपली हें निश्चयें तुमचें पाहाण्यांत आलें
आहे, व शोध लागावयाचा तोही तुझांकडूनच
आगेक.

ल०— काय, मी तुमचा चाकर आहे, कीं मजकडे ति-
ची राववाली सांगितली आहे !

विना०— तू ताईचें बोलण्याचा अभिप्राय मनांत न
आणतां उगीच रागास येऊं नको.

गंगा— ह्यांत तुला राग तो कशाकरितां आला ! एक
तर तू आमचा शेजारी, आणि हरणी कोठें लांच
हरपली असें कांहीं नाहीं; त्यांत तू शोध करण्या-
द्विषयीं आमच्यापेक्षां शहाणा आहेस, हणून हणतें.

गोपा०— टीकच आहे, झाला सोडून दुसऱ्या भल्या म-
नुष्यास विचारण्याची गरज नाहीं.

ल०— ह्यांतला अर्थ कायरे !

गोपा०— ह्यांतला अर्थ ज्याचे आंगीं दोष असेल त्या-
ला माहिन, तथापि मी सर्व कस्य जाणून आहे.

ल०— झाल्यां गंगा येथें नमती तर.

गोपा०— ती आहे झणूनच आपली हा ठिकाणी शोभा आहे, नाही तर समजते मग; लागलीच बोरीस बोरें आणली असती.

विना०— (गोपाळास एकीकडे नेऊन) हळू, हळू बोल, उतावळा होऊ नको. अशाच हरेणी कदां-काळीं आपले हातीं लागणार नाही.

गंगा— लक्षुमणा, माझी मर्जी राखावी असें जर तुझे मनांत आहे, तर ती आहे किंवा नाही, हें मला निवळपणें सांग; कायतें कळूंदे एकदां झणजे शालें.

गोपा०— होय, संदिग्ध कामाचें नाही.

गंगा— आमची हरणी तुजजवळ आहे खरी, पण ती कोणत्या ठिकाणी बांधली आहे हें सांग.

ल०— (गांगरून झणतो) काय मजजवळच तुझी हरणी आहे ?

गोपा०— कायरे ! उत्तर देणें एकीकडेस ठेवून तेरी मेरी करतोस; पण मला खचीत ठाऊक आहे कीं, त्वां दुधाची आशा लावून ती नेली.

ल०— हें तुला कोणी सांगितलें रे ?

गोपा०— तुला हें कर्म करतांना जिनें पाहिलें तिनें.

गंगा—हें खरें कीं खोटें, एवढेंच रुपा करून मला सांग.

ल०— मीं जर तुझी हरणी चोरून नेऊन घरांत बांधून ठेवली असेल तर ना सांगूं ?

गंगा— हें आली खचीत झणतो असें नाही, इतकेंच

कीं आतां तीं केळें आहे तें सांग.

विना० — तुझीं केवळ चोरून नेली असें नसेल, कदाचित् धटनें जशी कोर्णा कोणाची वस्त ठेवितात तशां आनच्या जवळून कांहीं हकीं घेऊन मग द्यावी असें ह्मणूच ठेवली असल.

ल० — माझ्या वाळ्यांत काय शिकारखान्याची जागा आहे ?

गोपा० — काय ह्या निलाजरपणास ह्मणावें ? पाहा कसें उत्तर करितो तें !

ल० — मीं तुज्यां कांहीं बोलत नाहीं; तुला काय इतकें बोलण्याचा अधिकार रे ?

गोपा० — बोलण्यांत मीं तुला कुठित केले ह्मणून.

गंगा — हळू वावांनो ! तुझी नाट समजलां नाहीं. लक्ष्मण केवळ आमची हरणी ठेवील असें होणार नाहीं.

विना० — जर कदाचित् तुझी वस्त हरवली असती, आणि निचा शोध मला लागला असता, तर मीं मोठे आनंदानें तुला कळविलें असतें. लोकरतीप्रमाणें विचारलें असतां त्वां रागास यावें हें योग्य नाहीं.

ल० — धाशेंत माझे नांव तुझी घेतां, मग मला राग कसा येणार नाहीं ? धांवा, मीं तुमचे बापापशीं जाऊन सांगतो.

गोपा० — इतकें कगाला ? चला त्या हातारीकडे, आतांच पदवी घालतां.

ल० — माझें बोलणें तुला खोटें वाटतें, आणि मला
द्वि नाटी अशी जी ह्यातारी तिजवर विश्वास ठेवे-
तोस, हें फार चांगलें.

गोपा० — तिची दृष्टि आणि तिचे कान अडून फार
तिखट आहेत; त्यांत आणखी वयानें ह्यातारी व
तुजपेक्षां कोट हिशांनीं खरें बोलणारी आहे, ह्यागून
मी तिजवर विश्वास ठेवितों, उगीच नाही.

ल० — बरें बरें. मी ह्याविषयीं कान पाडणार नाहीं.
हा पाहा तुमचे बापाकडे चाललों.

प्रवेश ५,

गंगा, विनायक, आणि गोपाळ.

गोपा० — तो अटल चोर आहे, ह्याविषयीं सांगाल त-
शी प्रतिज्ञा करीन. हरणा तुजजवळ आहे असें ल-
णतांच, पाहिलेंना, कशी बांबडी वळली ती ?

गंगा — ही गोष्ट माझ्यानें खरी लणवत नाहीं, बाबा.

गोपा० — तुमची प्रकृत सरळ हो; परंतु मी स्वर्गीत जा-
णतां कीं ह्याच राजश्रीचें कर्म.

गंगा — मला तर, बाबा, एवढें मात्र दिसतें कीं, आपण
जेव्हां विचारूं लागलों तेव्हां त्याकडून आगळीक
झाली खरी.

गोपा० — तुली जर एवें नसता तर त्यास खूब धडवि.

लं असंतं.

त्रिना०— राहूद्या उर्गाच; तुमचेपेक्षां दुप्पट त्याच्या म-
नगटाची कांठ मोठी आहे.

गोपा०— अरे, कांठीपाशीं काय आहे? जरी त्याची
कांठ मोठी तरी तो फोपसा आहे. आणखी पाहि-
लेना, जसजमें आपण मऊ बोलूं तसतसा तो क-
सा अधिक चटून बोलं, आणि मां आपल्या वाणी-
वर आलों ह्मणजे कसा नरम होई तो? पण तुझ्यां-
ला सांगतो, त्यानें जेथें यमनी ठेवलां असेल तिकडे
जाऊन येऊन येईन.

गंगा— तुमचें बोलणें सर्व खोटे पडेलसें दिसतें. त्यानें
चोरी केली असें मला वाटत नाही, कारण कीं, तो
आमचा शेजारी आहे हास्तव हरणी चोरून नेऊन
त्याच्यानें लपवून कशी ठेवेल? हें का त्याचें म-
नांत आलें नसेल.

त्रिना०— देव करा, कीं खोऱ्याचे मनांत आपली चोरी
बाहेर पडेल ह्या भातीनें तरी घात करण्याची बुद्धि
न येवी.

गोपा०— इतकें धैर्य त्याचें नाही, पण विकील वरीक.

गंगा— अहाग आई, कसें हो तुझी त्याचे घरावर उठ-
लां.

गोपा०— तो असाच आहे, अशी तुमची खातरी करून
देईन, पाहिजे तर.

प्रवेश ६,

गंगा आणि विनायक.

विना०— गोपाळा तर फारच क्रोधित आणि उतावळा. थोड्यासाठी उगीच मोठा कज्जा काढतो. त्याचे मनांत मारामारी करावी असें होतें, पण येथें कलागत नहोतां एकदाचे दोघे बाहेर गेले, एवढ्याने फार चांगलें झालें.

गंगा— कज्जा झाला असता तर मग रावजी आपणां-
ल्य फारच रागें भरले असते. गोपाळाचे अंतःक-
रण आपणांविषयां भारी कळवळते, अशी माझी
खातर निशा झाली; परंतु हरणी सांपडावी ह्या पैसां
आपला सूड उगवावा हें त्याचे मनांत फार आहे,
नाहीं बरें ?

विना०— त्याची खोडच आहे, उगीच मधें मधें तोंड
घालून ढवळा ढवळ करावी; अशानेंच कामाची
घाण झाली. लक्षुमणानें चोरली आहे तर गोडी
गुलाबीनें येईल तशी कज्जा केल्यानें येणार नाही.
पण ते रावजी आले, पहा.

प्रवेश ७,

रामराव, विनायक, आणि गंगा.

राम०— कायरे मुलानो, तुझी लक्षुमणाचें काम केलें ?

तो श्वास. श्वासात् माझे खोलीत आला; त्याचे स-
 वांगायर कांटा उभारला होता. आपणच हरणी
 गमावून मजवर लुटकाच आळ, त्वां चोरली लणून
 घेतान, अमें गा-हाणे मजजवळ तुमचें सांगत होता;
 न्यांत गोप्याचें तर फारच. काय, ती गमावली १
 विना०— होय, रावजी, गमावली; पण ती पुन्हा सां-
 पडेल हा भावानें आह्मी तुझाजवळ बोललीं नाहीं.
 ती तर कालच मजपासून हरवली.

गंगा— मी किती तिजसाठी तळमळले, हें तुझांस काय
 सांगूं, रावजी ! जवळ नाहींशी पाहून रात्रभर
 गडले.

राम०— हें काय १ तुझी तर हरणाच गेली, पण हा
 मृष्टांत ह्यापेक्षां मोठेमोठे अनर्थ नित्य होत आहेत,
 ह्यासाठी दुःख साहण्याचा बाळाभ्यास असला तर
 फार चांगले, (विनायकाकडे पाहून) कांरे तिला
 चुकावले !

विना०— खरें रावजी ! ह्याविषयीं मजकडून चूक झाली
 खरी. अगोदर मीं तिला वाहेरच नंऊनये; बरें,
 नेला तर तिजकडे लक्ष देवावें, तें कांहांच केलें
 नाहीं. असा मी पस्ताई पडलों, आणि ताईची ह-
 रणा, ह्यामुळे तर मीं मेल्यापेक्षां मेला झालों आहे.

गंगा— अगोदर एकवेळ ह्याचा अन्याय मजकडून न
 समजतां झाला होता, तो थानें मला एक अक्षर
 मनांतलां मीं मला; तेथ्हां माझ्यानें झाला गंगें कसें

भरवेल १

राम० — मुली, तुझे गोड भाषण ऐकून माझे चित्त फार संतुष्ट होते. ये, मला मुकाद. तुजमध्ये इतका समज आहे. आणि असे प्रौढ भाषण घेयाचें करितेस, तेणेंकरून मला फार आनंद होतो; आणि तुझे अजात शत्रूच्या सारखें बोलणें ऐकून मला अति आश्चर्य वाटते, आणि हर्ष पोटांत मावत नाही.

गंगा — मजकडे काय आहे, आपल्याच हातानें केलेले हर्म आपल्या कामास येतें; पण मजसारखीच हा यमनीवर प्रीति करीत असे. माझे तोंड उतरलेलें पाहून हा फारच कोमावला.

राम० — जसा तुमचा भाव परस्परांवर निःकृत्रिम आहे, तसाच ह्या पृथ्वीतील प्राणिमात्रावर आपल्या सुख दुःखांच्या अनुभवावरून समान असावें, ह्यणजे ह्यांत ईश्वर राजा राहातो; परंतु फार लोकांची रीति ही अशी पाहतों कीं, असा एखादा अन्याय कोणी सेवकांदिकांनीं केला असतां त्याचें सहन नकरितां तत्क्षणां त्या विचान्यांचे पाटावर पाय थावा.

गंगा — ईश्वर मला अशी दुष्टबुद्धि न देवो ! काय मनुष्यापेक्षां पशूवर प्रीति ठेवावी ? किती झालें तर्गी मनुष्य तो मनुष्य, पशु तो पशु.

राम० — प्रस्तुत इतकी समसमान प्रीति कोणाची दिसत नाही. काय, स्वर्गाय सरणांत उडी घालतोस.

आणि परकीय तसेच राहतील ! अहो, जर एखादे पशूला कांही आजार झाला असला, तर व्याधि-
षयीं किती यत्न करितात, आणि कोणा गरिबाला
दुखीं वाढणें आलें, तर त्याकडे पाहतात देखील
नाहींत. असं पुष्कळ पाहतों, तत्रापि मनुष्य पशूंत
तात्पर्य ठेवणारे असेही ईश्वराचे लाल आहेत.

गंगा— कायहो रावजी, इतके कठीण मनाचे असतातना !

राम०— मुली, तूं कांहीं चिंता करूं नको, ती जरी
नाहीं सांपडली तरी मी तिजपेक्षां फार सुंदर अशी
दुसरी हरणी आपून देईन.

गंगा— आतां दुसरी नकोवा; एकीनें मला एकदा ठेंव
लावली इतके पुरे. दुसरी वाळगावी आणि तिनें
जावें, मग जें दुःख भोगावें त्यापेक्षां नवाळगावी
हेंच बरें.

राम०— तुझी कल्पना सर्व पृथ्वी निराळीच आहे. अ-
शी जर वागशील तर ह्या जगांत जें सुख आहे
त्याचा लेशही कधीं मिळणार नाही. एखादे दिव-
शीं मित्र गांवास जाईल, किंवा मरेल, ह्मणून का
मित्र करूंच नये? पहा, जेव्हांपासून तुझा आणि
हरणीचा समागम झाला तेव्हांपासून आजपावेतो
सुखाचे दिवस किती गेले; आणि गमावल्यावर दुःख
तर दोन किंवा तीन दिवस राहिल; ह्यावरून सुखाचे
दिवस फार व दुःखाचे थोडके, असें समजावें. ती
दुसरी सांगलीच होई; तिजवर तुझी प्रीति जडली

ह्यांत आश्चर्य नाही; आणि आत्तां तिज्जविषयीं जर न हळहळलीस तर आश्चर्य.

गंगा— तर मग मी पापाणवृद्धय असें होईल.

राम०— मला एवढेंच बरें वाटलें, कीं ह्यासमयीं तुला दुःख सोसण्याची इतकी संवय झाली; पुढें ह्या वे-
क्षां अधिक प्रसंग प्राप्त झाला असतां पहिल्या संव-
ईमुळें दुःख सोसणें अंमळ सोपें होईल. पर्वताप्रमा-
णें मनुष्यानें अचळ असावें. ह्यासाठीं तुला आ-
तांपासून अभ्यास झाला हें उत्तमच आहे. ज-
न्मी तुझी हरणी हरपली तशी ह्या सृष्टीतील आभची
ही एखादी वस्त हरपेल, ह्मणून काय खेदच करी-
त राहांवें! पण तुझीं लक्षुमणारीं कटकट केली अ-
सें वाटतें.

गंगा— नाहीहो, नाही, रावजी, आह्मी तर त्याशीं न-
श्रतेनें गोडच बोललों, पण गोपाळानें बरीक टाव
घेतला.

राम०— त्याचें उत्तर त्यानें काय दिलें !

गंगा— उत्तर देण्यांत त्याचें पाणी मरत होतें, आणि
विचारतांच खरकन् तोंड उतरलें. पण रावजी, मी
तुझांला पुसतें, माझी यमनी घेऊन त्याच्यानें नाहीं
ह्मणवेल बरें ! असा धाट आहे काय तो ! कसें
दिसतें !

राम०— माझ्यानें स्पष्ट सांगवत नाही, पण दिसण्यांत

येने खरे, जर चोरली नसती तर त्याचे तांड एका-
एका उतरतेना, आणि काळीज धडधड उडतेना.
आतां तुझ्या यमनाचा शोध लागण्याविषयीं शहरां-
त दंडी पिटवितो.

गंगा— पण रावजा, लक्षुमणानेच चोरली आहे तर आ-
पला शोध व्यर्थ होईल.

राम०— असे कधी होणार नाही. हरणी कांहीं केव-
ळ सोने रुपे नव्हे, तर ती पेटांत राहाल; तिला
चारा पाहिजे, पाणी पाहिजे, तिचे पाय मोकळे
होण्याकरितां अंमळ तिला सोडिले पाहिजे, ह्मणुळे
ती कोणास पचणार नाही. ती त्याचे घरांत अस-
ली तर तिचा माग कोणत्याही भल्यामाणसाचे द्वारे
लागेल. त्याचे बापाचा कुत्सित स्वभाव मला प-
क्का ठाऊक आहे, ह्यासाठीं मी त्याजकडे जाव-
याचा नाही. माझ्या मुलाशीं तुमच्या मुलांनीं खे-
ळू नये, ह्मणून एक दोन वेळ त्यानें मजशीं भांडण
केले होते. बरे, अगोदर दंडी पिटविल्यानें काय
होतें तें तर पाहूं या.

गंगा— हरणी आणून दिली असतां कोणास बक्षीस
देण्याची ताकत असती, तर मला ही हरणी सां-
पडण्याची आशा राहती.

राम०— बक्षीस देण्याविषयीं मीच ताकीद फिरवितो.
विनायका, चल माझे खोलींत, मी तिचे गुणखाणे-
विषयीं थोडा देतो ती कांतयाल आवडीवर जाऊन

कोतवालास पोहोंचती करून वे.

गंगा— यमनीची आमची जर पुन्हां एकेवेळ भेट होईल तर मग आमचे आनंदास पार नाही.

अंक २,

प्रवेश १,

विनायक आणि गंगा.

विना०— (अतिहर्षानें धांवत धांवत खोलींत येऊन ह्मणतो.) गंगा ! गंगा !

गंगा— काय आहेरे, काय आहे ! रे तूं फारसा हषंलास; वाटतें यमनी सांपडली.

विना०— नाहीं नाहीं, तिजपेक्षां फार सुंदर हजार हिश्यांनीं चांगली वस्त सांपडली आहे. (डबींत ट्वेल्ली एक आंगठी दाखवितो.) ही पहा, मला आपले दरवाज्या जवळच सांपडली.

गंगा— वाहवा ! काय चांगली आंगठी आहे ! पण हिचा मधला खडा कोठे आहे, बरें ?

विना— तो पहिलाच निखळला आहे, हा पहा, हा कागदाचे पुडींत गुंडाळलेला आहे. (तो उजेडांत खडा नेऊन पाहतां.) अरे हा हिरा आहे, वाहवा काय मजेचा लखलखतो आहे ! रावजींचा तर हिरा एवढा मोठा नाही.

गंगा— पण ज्या पुरुषाचा हा हिरा आज गमावला असेल त्याला किती खेद होत असेल ! त्याची मला दया येती.

विना०— हरणी गमावण्यापेक्षां असा हिरा गमावणे फार वाईट.

गंगा— पण यमनी फार चांगली, मजवर किती तिची आवड असे, मी लहानपणापासून बाळगली, आणि दिवसें दिवस ती फार मोजेचे खेळ शिकली, यमनीपेक्षां का आंगठी चांगली ! मोठ्या राजाची आंगठी असली तरी मला यमनीपेक्षां चांगली वाटणार नाही.

विना०— हा आंगठी पुढे तुझी हरणी काय आणली आहे. तशा हरण्या तर हजारों मिळतील त्या आंगठीवर.

गंगा— अहा हा ! काय माझ्या हरणीची सर करील आंगठी ! त्वां जरी ही मला दिली तरी मी आपली यमनी देणार नाही. ज्याची ही आंगठी गमावली त्याजवळ अशाच दुसरी असेल. मजजवळ काय एकच यमनी, क्षणून त्याच्यापेक्षां मार्से देव वाईट.

विना०— तार्ई, पण ही कोणा मातबराची असावी, नाही बरे ! गरिबाजवळ असली कुठची !

गंगा— होय, पण खेडा निखळला क्षणून तो बसवावयाकरितां सोनाराकडे घेऊन जातांना कोणी चाकगनें ही वाटेत गमावली असावी, किंवा सोनारापासून पडली असावी, परंतु ज्याचं हातानें हरवली

न्यास दुःखाचा डोंगरच झाला असल.

विना०— तर मग माझी आवड उडाली. आतां राव-
जीस झटूकन कळवावें. वाहवा ! रावजीच इकडे
आले, बरें झालें.

प्रवेश २

• रामराव, गंगा, आणि विनायक.

राम०— हरणीविषयां एका प्रहरानंतर दंवडी फिरल.

विना०— रावजी, मी आसून कोतवालाकडे गेलों ना-
हीं. (बापाचे हातांत ती डबी देऊन लक्षणतो.) हा-
मुळें मला जावयाला उशीर लागला.

राम०— हा हिरा खरा आहे, फार चांगला दिसतो.

विना०— (उड्या मारून लक्षणतो.) पाहिलेंना ! हा
हिन्यामुळें अंमळ हरणीचा विसर पडला लक्षण
काय आश्चर्य !

राम०— मुला, ही का तुझी आहे लक्षण इतका हर्षानें
उडतोस !

विना०— नाहीं, नाहीं, पण हिचा शोध जर कोणी
नकरील तर मग काय चिंता आहे !

राम०— तुला डबी उचलतांना कोणी पाहिलें !

विना०— रावजी ! कोणी मला पाहिलें नाहीं.

गंगा— मला जर अशी वस्त सांपडती, तर ही ज्याची
असल त्याला मजपासून केव्हा मिळेल, व तेथेंक-

रुन मी केव्हा आनंदित होईन, अशी विंता म्यां ठेवली असती.

विना०— ह्यांत तू काय अधिक सांगतोस ? हिचे धन्यानें मजजवळ यावे ह्मणजे मीही तेव्हांच देऊन टाकान. सांपडलेली वस्त लपविणें आणि चोरी करणें एकच आहे. ज्याचा माल त्यास द्यावा.

राम०— मग हा तुझा आनंद आणि ह्या उड्या राहतालसें वाटते.

विना०— ही सांपडली तेव्हां माझे देव फार चांगले असं मनांत आले होते, पण ताईनें सांगितलें कीं, ज्याची गमावली न्याला फार दुःख झालें असेल, त्यावरून मी आनंदित नाहीं, मला वाईट वाटते; ह्यासाठीं ज्याची त्यास दिली ह्मणजे मला फार आनंद होईल, नाहीं तर दर खेपेस तिजकडे पाहून माझी नव्हे ह्मणून मला लाज वाटे.

गंगा— दुसऱ्याचे दुःख दूर करणें ह्यांत फार सुख आहे, ह्यासाठीं लक्ष्मण माझे उतरलेले तोंड पाहून ह्मणाला ठेवाळ असं घडणार नाहीं.

राम०— (आनंदानें उभयतां मुलांचें चुंबन घेऊन ह्मणता.) हीं गुणाचीं मुले ईश्वरानें मजवर कृपाळू होऊन दिलीं, आहा, ह्यांचे योगानें मी किती आनंदी आहे ! धन्य मी, कीं मला असलीं मुले. मुलांना, अशी भूतदया सर्वकाल मनांत असण्या बरें, ह्मणजे आपणाला व दुसऱ्यांस फार सुख होईल.

गंगा— रावजी, तुमचीच पाल आशीस लागेल, दुसरी लागावयाची नाही. जसे तुम्ही आहां तशाच आम्ही होऊं.

विना०— मी आतां ही सर्वांस दाखवितों, नाही तर, रावजी, शहरांत एकदाच दंडी पिढवीवी कीं, हरणी हरपली, व आंगठी सांपडली.

राम०— थांब, उगीच ऐस, युक्तीनेच ज्याची त्यास पोहोचती होई असें केले पाहिजे; नाही तर एखादा ठक येईल आणि माझीच हणून उपटून घेऊन जाईल.

विना०— मीही जशास तसा होऊन आंगठीच्या सर्व खुणा खाणा विचारून घेऊन मग देणें तर देईन; नाहीतर कधीं कोणास देणार नाहीं.

राम०— ही तुम्ही युक्ति कांहीं उपयोगाची नाही, कारण कीं, जर कोणी हिला मालकाचे हातांत पाहिलें असलें, तर तो सर्व खुणा खाणा देखील सांगेल, आणि घेऊन जाईल. मग मालक आला तर त्यास काय देतील ?

गंगा— तूं आपलें शहाणपण मिरवूं नको, कसें करावयाचें तें तुजपेक्षां रावजीला अधिक ठाऊक आहे.

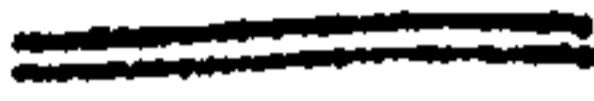
राम०— दमादमानें केले पाहिजे, कांकीं एवढ्या किनतीची आंगठी गमावली आहे त्यापेक्षां तिचा धनी उगीच बसणार नाही, फारच शोध करील.

विना०— शोध करण्याची कल्पना त्याला नाही जर

सुचली तर !

गंगा— आपण कसा हरणीचा शोध करितों ? तसा ह्या आंगठीचा धनीही करील. तो शोध केल्यावांचून कसा राहिल !

राम० — ह्याविषयी मीच काय तो विचार करीन, तुम्ही उगीच असा; कोणाजवळ वर्तमान सांगू मात्र नका.

प्रवेश ३,

गंगा आणि विनायक.

विना० — एखादें वर्तमान लोकांस कळविण्याविषयी फार चांगले आहे, तें जर गुप्त ठेवण्याचा प्रसंग आला तर मोठे अवघड पडते, ह्यासाठी हें वर्तमान लोकांस न कळविल्यानें मला फार आनंद होईल.

गंगा— कशाचा आनंद ? हिची तर कांहीं इच्छा तुला नाहीच, आणि जरी असली तरी तुला जिरणार नाही. रस्त्यावर वस्त मिळाली ह्यांत मोठी प्रतिष्ठा ती काय !

विना० — तूं क्षणतेस तें खरेंच, पण माझी ही एके हिशेबी मसलत चांगली आहे.

गंगा— लोकांमध्ये क्षण आहे की, वायकांचे पोटांत गोष्ट मावत नाही, पण आतां पाहूं बरे, ही गोष्ट दायातून कोणा जवळून फुटते ती !

विना० — मी रिकामा बसला क्षणजे माझें मन अशा

गुम गोर्धंत फार घोळत असतें, ह्यामुळे. एखादे वेळे-
स फट्कन् तोंडांतून उद्गार निघे. ह्यासाठीं आतां
मी यमनीचे शोधाकडे चित्त लावून कोतवालच! व-
डीवर जातो.

गंगा— बरें तर आतां जा कसा लोकर. अरे, पण गो-
पाळा, मातक्यान कां आलास ?

प्रवेश ४,

गंगा, विनायक, आणि गोपाळा.

गोपा०— विनायका, तूं बाहेर कोणीकडे जातोस ?

विना०— कांहीं घरचें काम आहे तिकडे जातो.

गोपा०— थांब, माझी एक गोष्ट ऐकून जा, झणजे तु-
ला असा हर्ष होईल कीं, हांसतां हांसतां तुझे पोट
फुगेल.

विना०— बाबा, मला हांसायाला अवकाश नाही.

गोपा०— पण तूं एवढी गोष्ट ऐकतर खरी ! अरे, आ-
पला दावा साधला.

विना०— कशा विषयीचा दावा ?

गोपा०— लख्यानें आपले बापाची आंगठी गमावली.
अहाहा ! भली मौज झाली.

(गंगा आणि विनायक एकमेकांकडे विस्मयानें पा-
हतात.)

गंगा— काय त्याचे बापाची आंगठी ?

गोपा० - होय, मी खरेच सांगतो. खडा पडला होता
तां सांनाराकडे नेऊन बसवावयाकरितां ल्हणून
आज सकाळींच लक्षुमणाचे बापानें आंगठी त्याचे
हव्याली केली. (विनायक गंगाचा पदर ओढितो,
तां त्याला बोटांनें दाबते,) तो आपले एथें आला
त्यावेळेस त्याचे विशांत डबी होती, मग जेव्हां रा-
गानें तणतणत बाहेर गेला तेव्हां ती विशांतून नि-
घून कोठें पडली कोणजाणें.

गंगा - आंगठी गमावल्यावर लक्षुमण तुमचे दृष्टीस पड-
लाच असेल; त्याचें तोंड कसें दिसत होतें ?

गोपा० - अगदीं भयभीत होऊन उतरून गेलें होतें.
जसे कोणां लास पायपोस मारले.

गंगा - त्याचे बापाला हें कळलें आहे कीं नाहीं ?

गोपा० - जेव्हां त्याचे बापानें त्यास विचारलें कीं, सो-
नागस आंगठी नेऊन दिली ? तेव्हां त्यानें उत्तर
केंलें कीं, होय बाबा, हा आतांच देऊन आलों.
आंगठी हरवली हा एक त्याचा अन्याय आणि ल-
बाडी बोलला हा दुसरा, ह्यामुळें तर फारच हिर-
मुसला.

गंगा - अरेरे, गरीब, पहा काय देवगति ती !

गोपा० - तुझी इतकी त्यावर दया करितांना ?

गंगा - असा समय कोणावर येऊं नये, बाबा, ल्हणून
मला दया येता.

गोपा० - असत्यावर, शां, कशी दया! उलटी मी त्या-

ची मौज तुलांपाशीं सांगतों ती ऐका.

गंगा— हांत काय तुला चांगलें वाटतें ?

गोपा०— वाः, काय मौज सांगावी ! तो आंगठी आंग-
ठी करीत वेतागल्या सारखा इकडून तिकडे तिकडून
इकडे धांवतो आहे, आणि ज्यास त्यास विचारीत
फिरतो आहे. भलें झालें हणून मी मौज पाहाव-
यास त्याचे मार्गें गेलों होतो ! तो मला विचारूं
लागला कीं, माझी आंगठी तुला सांपडली ? तेव्हां
माही पहिला डाव मनांत धरून उत्तर दिलें कीं
पहा आपली कोठें असेल तेथें, मला काय विचार-
तोस ? त्वां आपल्या जामदारखान्याचें काम मजक-
डे सांगितलें आहे काय ? मग तो वरमून बोलला
कीं, तुला जर तिची किंमत ठाऊक असती तर अ-
सें कधीं बोलतासना; मग मी हटलें, खरेंच, ज्यास
सांपडली असेल त्याची धनच झाली असेल; तो
केवढा देववान् ! त्याचा आनंद गगनांत मावत न-
सेल. मग तो बोलला, बरें, बाबा, काय हणशील
तें हण, पण मला तर असा समय प्राप्त झाला,
आतां माझा बाप मला काय हणेल ? तेव्हां मी
उत्तर केलें कीं, बाप कांहीं हणणार नाही, पण
कोलदांडा आणि मिरच्यांचा धूर मात्र सिद्ध करील.

गंगा— अरे अरे, दुःखावर असा डाग घावयाचा न-
व्हता.

गोपा०— मी नव्हता ? त्याला बरी त्यावेळेस तुमपा

दया आली नाही !

विना०— अरे, आपणांशीं कोणा कपटबुद्धीनें वर्तला ह्मणून आपणही त्याशीं तसें वर्तविं, हें चांगलें नाही.

गोपा०— मी जशास तसा, काय सांगूं ? माझे हातीं जर आंगठी लागली असती तर आपला दावा त्याचेंच बापाचे दातून उगवून घेतला असता, कर्डी भेद कळूं दिला नसता.

गंगा— काय तूं तिला चोरून ठेवतास !

गोपा०— नाही नाही, बापानें व्यास खूप चांगली शिक्षा केल्यावर मग त्याचे हवालें करतां.

विना०— गोपाळा, बराच आहेस किंरे ! तूं असा आंतल्या गांठीचा आहेस हें मला आझून ठाऊक नव्हतें.

गंगा— मलाहो ठाऊक नव्हतें, आणि जरी तूं असें बोलतोस तरी मला खरें वाटत नाही. जर खरें आहे तर तुझ्याच तोंडानें म्हाय झाला, आमचे यमनाचे वेळेस त्यां उगीच तोंड उतरल्याचें सोंग घेतलेंसं दिसतें.

गोपा०— अंतःकरणांत खोंचल्यावांचून सोंगानें कुठें असें होतें काय ! अहो जे मजशीं भले त्यांजवर मी फार प्रीति करतो, आणि मजशीं जे वांकडे त्यांशीं तर मी फारच वांकडा. हा एकडे लक्षुमण आला पहा.

गोपाळा, लक्ष्मण आणि विनायक.

गोपा०— (लक्ष्मणाकडे हात करून लक्षणतो,) यावे लक्ष्मणराव, यावे.

लक्ष्म०— मी तुमचे पायां पडतो, आतां मला उगाच छळं नका; मी दुष्ट स्वरा, आणि प्रारब्धानें ही मजवर घोरपड आणली; ह्यामुळे मी अगदीं मरून चूर झालो आहे.

विना०— अंगठी हरवल्याची दंवडी पिटाविली का ?

लक्ष्म०— दंवडी कशाची, आतां हें काळें तोंड घेऊन बापाकडे काय जाऊं. हा जीव किडा मुंगी नव्हे, तर रगडून टाकूं आतां काय करूं ?

गोपा०— पैज मारतो कीं, अंगठी हरणांचे पार्यां अडकली, आतां त्या दोघींचा थांग एकदाच लागेल.

लक्ष्म०— बरें बाबा, तुमची थटा सोसावी हा तर माझा खुराकच, पण दैवानें मार्गें घेतलें, काय करूं ?

विना०— तूं घाबरा होऊं नको, तुझी अंगठी येथेंच आहे.

लक्ष्म०— स्वरेच काय ? माझी अंगठी तुमचे पार्यां आहे ? अहाहा फार बरें झालें.

गोपा०— (गंगास एकीकडे नेऊन लक्षणतो.) पहा कसा विनायक त्याची थटा करून त्यास चाळवितो

आहे तो, ठीक आहे.

लक्ष्मण :- खरेंच काय हो, असें आहे ! वाहवा ! - ना-
हीं पण आतां माझी दुष्ट वर्तणूक कशी आहे ती
अगोदर कळवितो. (लक्ष्मण हर्षानें बाहेर जातो.)

प्रवेश ६.

गंगा, विनायक, आणि गोपाळा.

गंगा - तो बाहेर निघून गेला ह्याचें कारण काय ?

विना० - गरीब विचारा, भावावला असेल.

गोपा० - थट्टेचा निकर हाईल. आतां तो आपले बा-
पास घेऊन येईल पहा, मग तुझी त्याला अंगठी
काढून घाल !

विना० - तर मां काय त्याची अंगठी चोरून ठेवीन
असें तुला वाटलें ?

गोपा० - तर खरेंच कां काय तुजजवळ अंगठी आहे ?

विना० - हें रे काय ! जर नसती तर मी आहे लक्षण-
न उगाच स्वोटें करासाठी बोलतो ! ती तर मला
आपले दरवाज्यापुढें सांपडली, तेव्हां मां उचलून
घरात आणली.

गोपा० - काय बेंड्याचें प्रारब्ध पहा ! असो, पण तु-
झी तरी त्याकडून पुष्कळ खडे खाववून मग आहे
लक्षण सांगावयाचें होतें.

गंगा - गोपाळा, पाहिलेंना, माझ्या भावाचें हृदय क-

सैं लोप्यासारखें पावळतें तें ६ आणि तुजें तर क-
ठिण, हणून आमची मैत्री तुजशीं कर्मा होऊं
लागली.

प्रवेश ७.

रामराव, गंगा, विनायक आणि गोपाळा.

राम०— (आपले खोलींतून बाहेर येऊन हणतो,) ल-
क्ष्मणाला काय झालें रे ? म्यां खिडकींतून पाहिलें
तों तो रडत रडत इकडे तुहांकडेसुच आला.

गंगा— बापडें पोर मेल्यासारखें हो झालें.

विना०— रावजी, मला जी अंगठी सांपडली कीं ना-
हीं, ती त्याचे बापाची; ती त्यानेच गमावली, हणू-
न रडत होता.

राम०— आमची हरणी छपवून ठेवून आहांकडे अंगठी
मागावयास आलास, तूं दगलबाज आहेस, असें तु-
हां त्यास बोलण्यांत दर्शविलें कीं नाहीं ?

गोपा०— नाहीं रावजी, विनायकानें यमनीचें नांव दे-
खील काढलें नाहीं.

राम०— हरणीस परत आणून येतल्यावांचून अंगठीचा
थांग लागूं देऊं नका.

विना०— असें माझे मनांत नाहीं, कांकीं जेव्हां तो
अगदीं गायावाया करूं लागला तेव्हां मला भारी
दया आली, आणि मीं सांगितलें.

गंगा— यमनोविषयीं माझे पोटांत ममता व तिच्यां विर्यागाचें दुःख फारच, पण लक्ष्मणाची ती अवस्था जेव्हां पाहिली तेव्हां माझें दुःख त्याचें दुःखाचें पाढास देखील पुणार नाही, असें वाटलें.

राम०— बरें बरें, तुझी दोघांनीं फार चांगली बुद्धि केली. त्याला तुझीं सांगितलें येणेंकरून तुमचा सरज्जमाच दिमून आला, आणि मीही मृतसंततिमान् असा झालों. जो शत्रु आपले हातांत आला त्यास पाडा देणें हें नीच लोकांचें काम, हें खरें आहे. बरें लक्ष्मण निघून गेला, त्यानें अगोदर कां अंगठी सांगितली नाही.

विना०— त्याला मी अंगठी आहे असें सांगतांच असा त्यास आनंद झाला, कीं मी काय करतो व कोठें जातो ह्याचें भान देखील त्यास राहिलें नाही.

गंगा— तो वेड्यासारखा दाराकडे धांवत धांवत जाऊन नविचाग्नां बाहेर निघून गेला.

विना०— रावजी, तुझी तार्वर आणि मजवर संतुष्ट आहां झणून मला फार बरें वाटतें.

राम०— अशा सत्स्वभावानें वर्तल्यावर मला संतोष कां होणार नाही.

विना०— पण तुझीं आह्मांस ताकीद केली होती कीं—

राम०— होय, अंगठीविषयीं गफलतीनें कोणापार्शीं अज्ञानका झणून ताकीद केली होती खरी, पण मालक आपल्यावर त्यास मसांगतां त्याची असें सा-

गितलें नव्हतें. तुझीं केलें तें नीटच केलें.

प्रवेश ८.

रामराव, गंगा, विनायक, गोपाळा, आणि लक्ष्मण.

(लक्ष्मण हरणीस घेऊन आंत येतो, तिला पाहतांच गंगा धांवून जाते आणि हरणीस उचलून तिचे मु-
के घेते.)

गंगा०— अहागे माझे लाडके यमने, तूं माझी फार आवडती, मला टाकून कुठेंगे गेली होतीस ! अगे लबाडे.

लक्ष्म०— पहा मी किती दुष्टाचरणी आहे तो ! तुझी तर केवळ धर्मराज; तुमच्या मनांत कपटाचा लेश-
ही नाही; मी कपटी मेंदू, माझ्या ह्या वर्तणुकेची क्ष-
मा तुझांकडून कशी होईल ! (रामरावजाकडे पाहून ह्मणतो,) मी तुझाला कसा अधम दुष्ट दिसत असेन !

राम०— जो कोणी आपले दोष आपल्या मुखानें तुज-
प्रमाणें कबूल करून क्षमा मागून घेण्याविषयी
यत्न करितो तो मनुष्य वाईट नव्हे. कांहीं चिंता
नाहीं; ही घे तुझे बापाची अंगठी.

लक्ष्म०— ही गोष्ट किती चांगली ह्मणून वाणूं ! मी
तर अभिलाषबुद्धीनें ह्यांच्या हरणीवर हात घातला,
परंतु तद्विषयी ह्यांच्या मनांत कांहीं एक नाही, ये-
णें करून मलाही पश्चात्ताप झाला; ह्यांच्या आणि

माझ्यामध्यें फारच अंतर; हे अतिउत्तम, मी अति-
नीच.

गंगा— लक्ष्मणा, त्वां आमची यमनी उगीच थहेनें ठे-
वली असेल; आज संध्याकाळीं तूं हिला परत
आणून देणार होतास असे वाटते.

लक्ष्म०— मी इतका सुखभावाचा नव्हे, ही चोरून
नेऊन तळघरांत लपवून ठेविली होती.

गम०— अज्ञून तरी तुला अनुभव आला ह्मणजे पुरे
कां, दुष्ट चालीनें वर्तले असता ईश्वर आणि आ-
पले सोयरे ~~आपले~~ यरे भाऊबंध वगैरे सर्व छी थू क-
रितात, व दूषण ठेवितात; बाबा, साहस कर्म कर्मां
गुन राहत नाहीं, वेळ भरली ह्मणजे आपाप बाहेर
येते. पापा पुण्याचा झाडा हातच्या हातीं चावा घ्या-
वा लागतो. पहा माझीं मुलें कर्मां चांगल्या चालीनें
वर्ततात तीं ! ह्यामुळे माझा जीव डोंगराएवढा हो-
तो. अनुपकान्यावर उपकार करणें ही साधूची
रीति, ह्यापेक्षा दुसरें कांहींच मोठें पुण्य नाहीं.

लक्ष्म०— ह्या गोष्टीचा तर म्यां पक्का अनुभव घेतला.
कां गंगाबाई, अहां विनायकराव, आतां माझ्या
अपराधाची क्षमा करा.

विना०— (लक्ष्मणाचा हात धरून ह्मणतो.) आतां आ-
मचे मनांत काडीमात्र राग नाहीं, हें मनापासून
सांगतो.

गंगा— माझी यमनी मला सापडली, आतां जे झाले

तं आमचे स्मरणांत देखील नाहीं .

लक्ष्म०— गोपाळा व मी अडून देवील अशी योग्य चाल न धरूं तर मग कावळ्यापुढें मोत्यां पोंवळ्यांचा चारा घातला असें होईल.

गोपा०— जशी तुला लाज वाटती तशी मलाही वाटती, पण माझे मनांत हा उपदेश पक्केपणीं ठसला आहे.

लक्ष्म०— मी आतांच बापाजवळ जाऊन अंगठीचें वर्तमान न्यास सांगूं लागलों तों न्यास मनस्वी राग आला. पण इतक्यांत तुझी जी कृपा केली ती कळवितांच न्याचें अंतःकरण फार पाघळलें, आणि न्यानें तुझांस सांगूं सांगितलें आहे कीं, तुमचे उपकारानें मी फार संतुष्ट व आभारी होऊन राहिलों आहे. न्यास आपल्या इच्छानुरूप एकदा भेट द्यावयास येईन, व कांहीं भेटीचे पदार्थ तुझांकरितां घेऊन येईन, ह्याविषयीं मला फार उत्कंठा लागली आहे, ह्मणून न्यांस विचारून ये.

राम०— माझे मुलांचे मनांत तुझी उत्तमरीर्तानें वागावें, तेणें करून जसें सुख होईल तसें तुमचे नजर नजराण्यानें होणार नाहीं, न्याचें कांहीं कारण नाहीं. ज्याची वस्त न्यास दिली ह्यांत आश्चर्य काय ! व तो उपकार कशाचा !

विना०— तुमचा आत्मी जन्माचा स्नेह मिळविला हाच आमचा नजराणा बरे, लक्ष्मणराव.

लक्ष्म०— तुझी मला स्नेही ह्मणाल तर ह्मणा, परंतु

नुमचा स्नेही; लग्नाच्या जागी योग्यता माझे अंगी
यंप्यास फारच यत्न करावा लागेल.

गोगा - मलाही तुझी आपले मैत्री बाहेर टाकू नका.
मी लक्ष्मणापेक्षां कांहीं चांगला वागलों असे ना-
हीं; पण सूड उगवावयाचा झाला तर दुसऱ्यावर
उपकार करून न्यास लाजवावे; वात बुद्धीने उग-
वूनये, अशी माझी बुद्धि झाली.

गंगा - (हरणीची पाठ थापटून हणते) अहा, लहा-
नगे लवाडे, त्वां आपल्या धन्यापासून इतःपर प-
ळून जाऊनये हणून तुला चांगली अदल घडली;
सारी रात्र उपारी मेलीस, पुन्हां जर अशी जाशी-
ल तर पहा त्याहीपेक्षां तुझी अधिक विपत्ति होईल,
तुं येथे कशीही असलीस तरी माझी प्रीति तुजवर
अखंड राहिल असा माझा निश्चय आहे.

कांबडी.

गाविंदराव व त्याचा मूल रामचंद्र.

गाविंदराव हा फार दयाळू होता. व त्याची अति-
शय ममता पुत्रावर असे, हणून रामचंद्र फार दैववान्,
की असा बाप ज्यास देवानें दिला. रामचंद्र आपले म-
नात असे हणत असे की, मी उत्तमगुण शिकलों ह-
णजे गिकण्याचे श्रमाबदल मला बाप कंठी, चौकडा अ-
शी कांहीं देणगी देईल; अशी त्याची पक्की खातरी हो-

तीं, तरी त्याची आवड बागाकडे फुर असे. तो आठ-वर्षाचा झाला तेव्हा बागात कांहीं फुलझाडे लावू लागला; हा त्याचा छंद पाहून त्याचा बाप त्यास जें आवडतें तेंच द्यावें ह्याविषयीं विचार करूं लागला.

एके दिवशीं उभयतां, पितापुत्र भोजन करावयाम बसले होते तेवेळीं गोविंदराव झणवो, रामचंद्रा, पंतोजीनें मला सांगितलें आहे कीं, आज तुमच्या रामचंद्रानें मराठी बखर वाचावयास प्रारंभ केला आहे; त्यासही आजपासून आठ दिवसांत सर्व वाचून त्यांतोळ ज्या गोष्टी मी विचारीन त्या त्यां तांडानें सांगिल्या झणजे मी तुला असें कांहीं उत्कृष्ट बक्षीस देईन, कीं जें तुझ्या ध्यानांत आतां कांहींच येणार नाहीं.

हें बापाचें सांगणें क्षणभर न विसरतां त्या रामचंद्रानें बक्षीस मिळवावयासाठीं रात्रंदिवस वाचण्याचा अतिशय श्रम मांडला.

तो परीक्षेचे दिवसाची वाट निर्भयपणानें पहात होता; मग उत्तम प्रकारानें बखर वाचून तींतोळ सांगणें मराठी लोक कस कसे योग्यतेस चढले, हें सांगून, त्यांनीं कोण कोणते मुख्य हस्तगत केले तें सर्व त्यानें पृथ्वीचे नकाशावरून नचुकतां आपले बापास दाखविलें. तेव्हां गोविंदराव हर्षयुक्त होऊन त्याला पोटाशीं धरून बोलिला कीं, त्यां मला आज आनंदमय केलें, तर चल माझे बरोबर, आतां मी तुला आनंदमय करितों पहा !

अतें बोलून न्यानें त्यास जवळचे बागांत नेलें, आणि एक रिकामी जागा पडली होती ती त्यास दाखवून सांगितलें कीं, आजपासून ही जागा तुझी; हा जागेचे तूं दोन भाग कर, एकांत फुलझाडे लाव, व एकांत भाजीपाला किंवा जें तुला माहिजे तें लाव. असें सागून न्यानें त्यास माळ्याचे कोप्यांत नेलें, आणि मुला जागां जीं जीं लहान लहान कुदळ, खोरे, खुरपें, इत्याद हत्यारें हातीं तीं दिलीं, व लहान लहान पांढ्या व फुलाझाडांचीं कलमें, हुंड्या, व बियांच्या पिश्या सडुकींत होत्या त्या काढून दिल्या, आणि प्रत्येक पिश्यावर बिजाचीं नावे, व कोणते वेळेस कोणतें परावें लक्षणजे कसें येईल, हें लिहिलें होतें तें सर्व दाखवून दिलें; तेसमयीं त्यास पराकाष्ठेचा आनंद झाला. जसा राष्ट्राच्या मार्गानें राजास आनंद होतो, तसा त्यास त्या जमिनीचे तुकड्यानें झाला. तो आनंद त्याच्या वयाचीं मुलें जाणतील.

रामचंद्रास पंतोजीनें खेळावयाकरितां लक्षण जो वळ दिल्या होता तो न्यानें पहिल्याप्रमाणें रिकामा जाऊं न देतां आपले बागाचे कामाकडे योजिला.

एके दिवशीं रामचंद्र विसरभोळेपणानें बागाचा त्रीपा न लावितां घरांत गेला असतां, तेथें जवळच एक कोंबडी दाणे शोर्धात होती ती रामचंद्राचे बागांत गेली, आणि रामचंद्रानें नुकतेंच फुलझाडांस स्वतः घातलें हातें तेथें दक्षिण प्रकारचे जीवजंतु मिळतांलक्षण

मोठ्या हपनिं ती जाऊन चोंचेने क पायांचीं माती उ-
करून लागली, व तेथेंच रामचंद्रानें द्रवण्याचें बीं टाकलें
होतें त्या ठिकाणीं तर तिनें 'फारच उकरून नाश
केला.

रामचंद्र परतून बागाकडे आला तेव्हां दरवाजा उ-
बडा आहे, व बागांत कोंबडी जशी कांहीं माळीण च-
मत्कारिक काम करते आहे, हें पाहातांच त्याला अति-
शय क्रोध आला, आणि मोठ्या स्वरानें ह्मणतो, हा !
दुष्टे, किती नाश केला रांडेनें, थांव तुझे आतां काम
काढितों. असें ह्मणून कोंबडीस जावयास वाट न मि-
ळावी ह्मणून बागाचें दार बंद केलें, आणि दगड, धोंडे,
ढेंकूळ, इत्यादि जें हातीं सांपडलें तें घेऊन तिचे पाठी-
मागें लागून तिला मारून लागला.

कोंबडी भयाभीत होऊन तिच्यानें होई तितकें
करून इकडे तिकडे पळून, भितीवरून उडून जाण्याचा
यत्न करून लागली; परंतु तिची उडी भितीवर न जातां
पुन्हां रामचंद्राचे फुलझाडांवरच ती पडे. असें होतां
होतां एके ठिकाणीं गुलाबाची पन्हेरी केली होती तान
तिचे पाय व पख गुंतून ती अडकली, तेव्हां रामचंद्रास
वाटलें कीं, आतां कोंबडी सांपडली, ह्मणून तिला ध-
रावयासाठीं गेला, तों पाचेच्या वाफ्यांचे वरंबे नवेच
बांधले होते त्यांवर पाय कसा द्यावा हें रागाचे भिरां-
रींत ध्यानांत न आणितां पाय देऊन ते त्यानेंच तुड-
वून टाकिले.

कोंबडी आपला शत्रु आला असे पाहून बाबरी झाला, आणि पुन्हा भिर्तावर उडावयास यत्न करू लागला, तथापि तिची उडी भिर्तीचे माथ्यावर गेली नाही, परंतु उडते समयी पंखाच्या फडाक्याने जवळचा इवणा मात्र मोडला.

असा नाश झाला तो पाहतांच त्याने हातांत पावडे घेऊन गंगे रांग मोठ्या जोराने तिच्या अंगावर फेंकले, परंतु ते तिला नलागतां चक्रासारखें उडून विडकावर पडले, तेणें करून त्या विडकांचीं दोन भिंगे फुटलीं आणि पावडे दगडावर आपटून मोडले. हें नुकसान हातांच रामचंद्र कुदळ आणावयास धांवला, तो तिकडे कोंबडी अगदीं दमून एके ठिकाणीं कोंपऱ्यास जाऊन बसली. कदाचित् तो कुदळ आणता तर त्या बापडांचीं वर्षे भरलीं असतीं.

परंतु इतक्यामध्ये तो गलबला एकून गोविंदराव धांवत आला. रामचंद्र आपल्या बापास पाहतांच गलबलून उभा राहिला; पण तोंडावाटे अर्शा अक्षरे निघालीं कीं, पक्षा, ताभ्या, ही कशी झाड जात, हिनें माझे बागांत किती खराबी केली ती !

गोविंदरावानें त्याचे बोलण्याची अनास्था केल्यासारखें करून उत्तर दिलें कीं, जर त्वां दार उघडे ठेविले असतें तर ही खराबी कशानें झाली असती ? ती तर कोंबडी, अज्ञानच, तुझा नाश होईल हें ज्ञान तिला आहे कीं काय ? असें असता त्या गारबावर दाडगा-

ईनें त्वां आपलें सर्व बळ योजिलें, तुला लाज कशीरे वाटली नाही । तिच्या अंगां विचार आहे कीं काय । तुझ्या नुकसानोसाठीं तिनें फुलझाडे उपटलीं असें नाही, आपल्या आहाराकरितां मात्र.

ती आपला आहार शोधित असतां जर तिनें गव-
ताचीं मुळें उकरलीं असतीं तर तुला इतका राग येता ।
तिचे गांवीं गवत आणि फुलझाडे बोर्ही सारखीं घ. तूं
युक्तीनें काम करतास तर इतका नाश कां होता । पा-
हतां अंतीं दोष तुजकडेसच. जर तिला हळूच बाहेर
हांकून लावलें असतें तर माझ्या खिडकीचा व पावड्या-
चा नाश झाला नसता; दोन तीन झाडांचीच काय स्व-
राबी झाली असती ती असती.

आतां तिचे वांटची तुलाच शिक्षा करावी हें योग्य.
जर आतां ह्या झाडाची एक चांगली छडी काढून, जसें
तूं कोंबडीचें पारिपत्य करीत होतास तसें मीं तुझे केलें
तर कसें । परंतु सर्वास राग आटोपायाचें सामर्थ्य आ-
हे, त्याचे स्वरेपणाची खात्री तुला करून दाखवितों. जरी
मला राग आला आहे तरी मीं आतां तुला मारीत ना-
हीं, परंतु तुझ्या रागामुळें जो माझे खिडकीचा नाश
झाला तो मीं सोसणार नाहीं. तर इतकेच करीन कीं,
तुझ्या खाऊच्या पैशांतून खिडकी नाट करावयापुर्तें
काढून घेईन.

असें बापासें बोलणें ऐकताच रामचंद्र खजील हो-

ऊन तेथून निघून गेला, आणि ते दिवशीं पुनः बापा-
पुढें तोंड दाखविण्याचें त्यास धैर्य राहिलें नाहीं.

दुसरे दिवशीं गोविंदरावानें रामचंद्रास झटलें कीं,
तुझा संतोष असला तर मजबरोबर बागांत फिरावयास
ये. नंतर रामचंद्र बापा संगतीं बागांत गेला, परंतु आ-
दले दिवशींच्या अन्यायाची जी दिलगिरी त्याचे मनां-
त होती ती त्यास लपवितां आली नाहीं. बापानें त्या-
ची ती मुद्रा पाहून विस्मयानें विचारलें कीं, मुला, तूं
असा खिन्न कां दिसतोस ! तुला खेद होण्याचें कारण
काय !

राम० — मी खिन्न आहे ह्यांत आश्चर्य काय ! गेले म-
हिन्यापासून आपले खाऊचे पैसे, एक दमडी न
त्रांचितां म्यां जमा करून ठेविले, आणि मनांत यो-
जिलें कीं, हे दहा रुपये जमले आहेत ह्यांची ब-
याला चांगली साडी भाऊविजेचे दिवशीं घेईन, प-
रंतु आतां अर्धे अधिक रुपये तुमचे खिडकीकडे ख-
र्च होतील, मग तें कशानें घडणार !

गोविंद० — बहिणीस भाऊविजे बदल साडी देणार
होतास झणून तुला आनंद होता खरा, परंतु अगो-
दर खिडकीच नाट केली पाहिजे, कांकीं रागाच्या
योगानें नाश फार होत असतो, झणून राग आटो-
पला पाहिजे; ह्यासाठीं ही शिक्षा तुझ्या अनुभवास
आली झणजे पुनः असा रागास येणार नाहींस.

राम० — तात्या, मी आजपासून बागाचा झांपा कडीं

उबडा ठेवणार नाही; जरी कसचित् भा चुकलों तर
री कोंबडीचें पारिपत्य करणार नाही.

गोविंद० — काय ! ह्या पृथ्वींत कोंबडीच का एवढा तु-
झा अपराध करणारी आहे. दुसऱ्या कोणास तुझा
नाश करितां येणार नाही कीं काय !

राम० — नाही नाही, तात्या, एकदा मी पृथ्वीच्या न-
काश्याचा पट बसकरावर पसरून बाहेर गेलों, तों
इतक्यांत माझी धाकटी बहीण खोलींत आली, आ-
णि तिनें दौर्तांत लेखणी बुचकळून त्या नकाश्याव-
र बिरखुड्या ओढल्या. आतां त्यांत गुजराथ कोठें,
बंगाला कोठें, हें कांहींच समजत नाहीं काय करावें !

गोविंद० — तर दुसऱ्या कडून आपणास असा अनर्थ
नव्हावा, ह्याविषयीं प्रथमच बंदोबस्त राखावा कीं
नाहीं !

राम० — होय, तात्या.

गोविंद० — तुला जिवाचा कंटाळा यावा झणून मी सां-
गत नाहीं, पण तुला समजावयासाठीं सांगतो कीं,
कोंबडीनें जो तुझा नाश केला त्यापेक्षां अधिक
अनर्थकारक गोष्टी ह्या आयुष्यांत तुला पुष्कळ भो-
गावयास पडतील. जसें कोंबडी तुझा नाश होईल
हें मनांत न आणितां किडे वेंचावयास लागली, तसें
लोक तुझे हित किंवा अहित हें मनांत न आणि-
तां आपलेंच सुख पाहतील.

राम० — धाकटे बहिणीचे एतद्यावरून पाहतां मला असें

वाटें कीं, निरगुण्या ओढण्यांत तर तिला मुख थो-
डेंच झालें असेल, परंतु तिनें तितक्याच सुखासाठीं
पाशें परम उपयोगी नकाश्याचा नाश केला.

गोविंद०— तुला बाहेर जावयाचें होतें तर अगोदर
त्या पटाची घडी करून ठेवावी कीं नाहीं ?

राम०— होय, करून ठेवावयाची होती खरी.

गोविंद०— तर आतां आजपासून सावधपणें असें रा-
हावें कीं, लोकांपासून आपला कांहींच नाश न
होई. कदाचित् दैवयोगानें झाला तर मूळचा झा-
लला नाश अधिक न होऊं देतां युक्तीनेंच तेवढा
सोसला पाहिजे.

राम०— पण कसा सोसावा ?

गोविंद०— थोडकाच असला तर कांहीं काळजी क-
रावी नलगे. फार असला तर धैर्य धरून सोसावा.
त्याविषयाचा अनुभव, यथे तूंनि मीच आहों, कांहीं
चिंता नाहीं, झणून सांगतो. भिवरावाशीं कोणत्या
रीतानें मी वागलों ती रीत तुला सांगतो, ऐक.

राम०— ताच्या त्याचें तर नांव घेऊं नका. आणि दो-
न वर्षे रस्त्यांत त्याची तुमची गांठ पडली असतांही
कधीं तो तुलांकडे पाहात देखील नाहीं. उलटी
लोकांत तुमची अप्रतिष्ठा व्हावी झणून टीका बरीक
करात बसतो.

गोविंद०— तो मजशीं असा कां वागतो हें तुला कां-
हीं मार्यात आहे ?

राम० —• नाहीं ताच्या, आणि कसें ह्मणून विचारण्या-
चेंही अज्ञून मला धैर्य नाहीं.

गोविंद० — त्याला माझा द्वेष करण्याचें कारण मिळून
इतकेंच कीं, चिटनविशींची असामी आमचे तीर्थ-
रूपां कडे पस्तीस वर्षे होती, त्या लिहिण्यांत मला
तीर्थरूपांनीं फार हुशार केलें, ह्मणून ती जागा म-
ला मिळाली. त्याकाळीं भिवराव हा संभावित
गृहस्थाचा मूल एवढा मोठेपणा मात्र त्याचे अंगीं
होता, वरकड दुसरा एकही गुण सांगावयाजोगा
नव्हता. त्याचे जितके वर्षाले होते तितक्यांनींही
त्याविषयीं यत्न बहुत केला, परंतु सरकारानें पुरती
चौकशी करून मलाच काम सांगितलें, ह्यामुळे आ-
ह्मावर त्याची एवढी रुषा आहे.

राम० — ताच्या, मी तुमचे एवढा जर असतो तर मग
त्यास दाखवितों.

गोविंद० — असें नाहीं, मुला, त्याचेच मर्जाप्रमाणें
त्यास चहाडी सांगण्याची वगैरे सदरपरवानगी दि-
ली आहे. कोंबडीनें तुझा नाश केला त्यावेळेस
तुला जसें वागावयास योग्य होतें त्याप्रकारें मीं
वागतों; तुझी दवण्याचीं शार्डे किड्यांकरितां जशां
कोंबडीनें उपटलीं, तसें माझी प्रतिष्ठा हाच दवणा
त्याला ती मनांताल स्पर्थस्तव उपटतो. आतां जर
मी त्याचा सूड घेण्याकरितां सटेन, तर जसें त्या आ-
पल्याच पायांनीं आपले पांचेचें रोंप तुडविलें, तशी

मी आपल्याच हाताने आपली प्रतिष्ठा क्षीण करीन. लवकर पारिपत्य-होण्याबद्दल जसा पावड्याचा व त्रिडकीचा नाश झाला, तसा मादया सुखाचा व इव्याचा नाश होईल. आतां तूं नाशाचें स्मरण धरून बागाचा झोंपा कोंवडीचें आंत जाणें न होण्याकरितां जसा लावशील, तसा मी आपला सुखभाव त्याच्या कुस्वभावाच्या लहरी मजवर न याव्या ह्मणून मध्यें आड करीन. मग जशी कोंवडी झोंप्याजवळ जाऊन चोंचा मारमारून आपणाला मात्र दुखापत करून घेईल, त्याप्रमाणें हा शत्रु माझे गंभीरपणाजवळ निंदा करतां करतां कंटाळून पश्चात्ताप पावेल. जर मी रागावलों तर लोकांचे दिमण्यांत मी केवळ ओत्सा असें घेईल; ह्मणून त्यानें केलेली निंदा मी तुच्छ मानितों तेणेंकरून माझी प्रतिष्ठा तशीच राहून त्याचीच अप्रतिष्ठा होते.

राम०— आहा! तात्या, तुमचे सांगण्याप्रमाणें जर मी वागेन तर मीही दुःखांतून असाच पार पडेन.

इतकें भाषण झाल्यानंतर उभयतां पितापुत्र घरां गेले. बापानें जो उपदेश केला तो रामचंद्राचे मनांत पक्का ठसला. पुत्रास हितोपदेश केल्यानें पुत्र तदनुरूप चालला असतां बापास जें सुख होतें, तें गोविंदरावानें अनुभविलें.

दुखणाइत सरदार.

नाटक एक अंकी.

पात्रे,

शिवाजी,	.....	सरपागि.
तान्हार्जी,	.....	सरपाग्यांचा मित्र.
जगदीशराव,	.....	मोठा मानकरी सरदार.
भिमाबाई,	.....	मानकन्याची स्त्री.
गणपतराव,	}	..... मानकन्याची मुल्ले.
हिराबाई,		
यमुना,		

स्थळ,

मानकन्याचे घराजवळची आंबराई.

प्रवेश १,

गणपतराव आणि हिराबाई.

(हिराबाईजवळ आंब्यांच्या पाडांनी भरलेली टोपली आहे. गणपतराव आपली टोपली भरलेली तिजकडे नेतो.)

गण० - काय सांगूं, ताई! वारा तर खूप चालला आंहे, आतां पुष्कळ पाड सांपडतील, मग मिळणार नाहीत; मीं आणले हे घे, ठेव; लवकर घे ताई.

हिरा०— बाबावा ; शर्थ केली; तुझी तर चुळबुळच भारी; पाड कोंठें टवावे हें देखील मला सुचूं देत नाहीस.

गण०— यमनी टोपल्या आणावयाला गेली तिला फार वेळ झाला आहे; ती आतां येईल, तंवर तूं आपल्या साडीचे पदरांत कां ठेवीसना ?

हिरा०— बाह्वारे ! बरेंच सांगतोस, ह्यणजे माझी माडां चिकानें भरावी, आणि आर्दनें मला रागें भरावें, असें तुझ्या मनांत आहे वाटते ? तुझी टोपली माझे टोपलीहून मोठी आहे; सासरी माझे पाड तूं आपल्या टोपलींत घाल, आणि माझी टोपली तूं घेऊन जा; मी येथें राखण करीत बसते.

गण०— बरें तर, आतां मी पाड जमा करावयास जातो, तंवर यमनीही येईल.

हिरा०— हो हो, आण जा, मग अवघे पाड एके ठिकाणीं करूं. ह्यणजे पुष्कळ दिसतील.

गण०— यमनीची टोपली व आपल्या टोपल्या भरल्या ह्यणजे बाकी पाड राहतील ते आपण येथेंच खाऊन जाऊं.

हिरा०— छि, नको, येथेंच खाऊं नयेत; यंदा आपण बाबा बरोबर पाड खाऊं, पुढें बाबा संगतीं आपणाला कधीं मिळतील कोण जाणे. आतां बाबा लटाईस जाणार आहे, कोण जाणे काय होईल नि काय नाही.

गण०— काय, अवघेच का लोक लढार्इत मरतात, स-
पून तूं असें बोलतीस ?

हिरा०— लढार्इचें काम फार कठिण आहे. लढणारे
लोक फारच निर्दय असतात, तुझी आत्मी जशी
परस्पर एकमेकांवर ममता करितो नशी ते करिते
तर मग काय पाहिजे होतें ?

गण०— खरें ह्मणतेस, आपण काय थोडक्याशा कळां-
वरून भांडत नाही ? मी ह्मणतो कीं त्वां कळ का-
ढली, तूं ह्मणतेस कीं मीं काढली, पण आपणांतून
कोणाकडे अपराध, हें सांगावयाला फार कठिण.
तसेंच मोठमोठ्या लोकांतही होतें.

हिरा०— आपण तर भांडण झाल्यावर मातक्यान ए-
कच होतो, तसेंच त्यांनीं करावें कीं नाही ? पण
आणखी एक सांगतें. आपल्या भांडणांत जिवाला
कांहीं भय नसतें.

गण०— आपले आईबाप कज्जार्चे निवारण करितात
कीं नाही ? परंतु पोरांत आणि मोठे माणसांत फार
अंतर आहे. मोठ्यांचे हातांत ढाल तरवार अस-
ल्यावर मग त्यांनीं कोणाचे आज्ञेंत वागूनये, आ-
णि आपणावर कोणी जुलूम करूं लागला असतां
तो तरी उगाच कां सोसावा ?

हिरा०— तूं नित्य नित्य शिपाइगिरीच्याच गोष्टी का-
ढतोस.

गण०— वाहवा ! शिपाइगिरी तर फारच चांगली. मीं-

ही शिपाईच होईन; त्वां कितीही सांगितलें तरी
मी लढाईवांचून राहणार नाहीं. आमचें तर हें क-
सबच, हावांचून आहीं पोट कशावर भरावें ? बापा-
चा कमाई मला किती दिवस पुरणार आहे ? तारी,
तूं रडतेस कां ? रडूनको, तुझें रडणें पाहून मलाही
रडूं येतें.

हिम०— मी येथें एकटाच आहे, मला रडून वेऊंदे.
बाबापुढें रडेन तर त्यास फार दुःख होईल, एथें र-
डलें तर कांहीं चिंता नाही.

गण०— रगी उगी, रडूं नको, डोळे पुसून कामास
लाग मी टोपला भरून पाड घेऊन येतो.

हिम०— तूं तिकडच्या बाळआंबराईत जा, इकडचे पाड
मी गोळा करून आणिले.

(गणपतराव आंबराईकडे धांवतो. हिराबाई अंमळ
टंगीच राहून आपणार्गी ह्मणते,)

जर मी भक्तिमान असतें तर ईश्वराची प्रार्थना क-
रून करून बाबाग राहविलें असतें. किंवा जर मी मोठी
असतें, तर राजाजवळ जाऊन बाबाला घरीं राहण्याची रजा
व वेग रोजमुरा इतकें करून घेऊन आलें असतें. वेग
मुगारा ग्वावा अशी चाकरी माझे बाबानें केली आहे.

हिराबाई, शिवाजी, आणि तान्हाजी.

शिवा०— अहो तान्हाजी, जगदीशरावाचें तें थर ह्मणून मला लोकांनीं सांगितलें आहे, चला तिकडे, मीं त्याचे प्रतिष्ठेस योग्य अशी रजेची आज्ञा आणली आहे, ही ऐकून तो आनंदमय होईल. परंतु ही अतिमुलक्षणी मुलगी कोणाची आहे बरें ! थांबा, मी तिजसंगतीं कांहीं बोलतो; पण तुम्ही माझें मोठेपणाचें नांव घेऊं नका, हो तान्हाजी. (हिराबाईचे खांद्यावर हात ठेवून ह्मणतो,) मुली, तुं फार चपळीनें काम करितेस.

हिरा०— कांही रावजी, तुम्ही मला भिवविलें !

शिवा०— मुली, रागें भरूं नको, क्षमाकर; माझ्या मनांत तुला डचकवावें असें नव्हतें, तुझा चांगुलपणा पाहून मला आनंद झाला. बरें, हें चांगले चांगले पाड कोणासाठीं जमा करितेस !

हिरा०— (पाडांची टोपली त्याजवळ आणिते) मज गरिबावर कृपाकरून तुम्ही सांतून कांहीं पाड घ्या. येथें तबक नाही, काय करावें, असतें तर फार चांगलें होतें. आंचे त्यांत घालून म्यां दिले असतें.

(शिवाजी तान्हाजी त्यांतून एक एक पाड घेतात.)

शिवा०— वाहवा ! असा गोड आणि विनरेश पाड आजपावेतो कधीं खाण्यांत आला नव्हता. मुली,

आह्मांस हे पांड विकत देशील ।

हिरा०— नाही, नाही, रावजी, तुझी कितीही रूपये दिले तरी मी विकत देणार नाहीं.

शिवा०— खरेच, हे तुझ्या देपलीत आहेत ह्मणून ह्यांचे मोलच नाहीं, खरे.

हिरा०— असे नव्हे, महाराज ! हे मी आपले बापा-माया अमा केले आहेत; मी आपल्यामाया केले असते तर तुझांस फुकटच देते. (हिराबाई डोळे पुशांत पुशांत बोलते.) यंदा बावाने अडून पाड झाले नाहीत; आतां तर काय शेवटलेच खाणे आहे.

शिवा०— काय ! त्याचे जिवासांड दुखणे आहे ह्मणून तूं असे बोलतेस की काय, मुली !

नान्हा०— त्याचे दुखणे पाडावरचे वासनेचेच असेल असे वाटते.

हिरा०— ते कांहीं दुखण्यास पडले नाहीत; मार्गे हिवाळ्यात बरीक त्यांस संधिवायु झाला होता, त्याची कसर अडून तशीच राहिली आहे. दुखणाईत असोत किंवा नसोत, पण उद्यां त्यांना येथून जाणे अवश्य झाले आहे.

शिवा०— जाण्याची इतकी जरूरी त्यांस काय ह्मणून पडली !

हिरा०— त्यांची पागा रद्यां टकटून जाणार आहे ति जवरावर त्यांस जाणे प्राप्त आहे.

शिवा०— त्यांची पागा !

हिरा०— होय, त्यांची, झणजे शिवाजीची पागा, ती हिंदुस्थानाकडे मोहिमेवर जाणार आहे, तीत माझा बाप असतो.

शिवा०— (एकीकडे होऊन तान्हाजीस झणतो.) ग-
ड्या, ही जगदीशरावाची मुलगी दिसते.

हिरा०— (तें बोलणें ऐकून झणते.) होय, तोच माझा बाप; त्यास तुम्ही ओळखतां !

शिवा०— तो तर आमचे सोबतीचा सरदार; आम्ही त्यास ओळखतो.

हिरा०— पागा येऊन पोहोचली का ! आतां ह्यागांवां मुकाम न होतां आजच पुढें जाईल !

शिवा०— आज कांहीं पागा येत नाही; उद्यां येईल. आम्ही मात्र पुढें आलों. (तान्हाजीस डोळा घालून झणतो.) आमचे घोड्याचा नाल पडला आहे झणून नालबंदी होई तोंपर्यंत ह्या आंब्याचे छाये-खाली बसावें झणून आलों होतो, पण आतां नालबंदी झाली असेल, गंगाखेडाकडे जावयाची वाट हीच असेल नव्हे !

हिरा०— नाहीं नाहीं, रावजी, ती वाट रानांत जाव-याची आहे.

शिवा०— हा गांव तुझ्या बापाच्या जहागिरीचा आहे ना !

हिंरा० — आंझां गांरेबांला एवढा मोठा गांव जहागिरी-
चा कोठचा ! एवढा असता तर मग काय पाहिजे
होतें; बाबाची एवढी आवराई मात्र; आणखी मि-
राशां जर्मान, बागार्इत जिरार्इत मिळून, चार घाडूर
आहे; आमचा बाबा पागे बरोबर नसला हणजे
नेहमीं एथेंच राहतो.

शिवा० — बरें बरें, हिंवाळ्यांत तो का दुखणेकरी प-
डला होता !

हिंरा० — काय सांगारें रावसाहेब ! त्याच्यानें हातपाय
दरवाल हालवत नव्हंत, आणि फार दिवस झाले
त्याचे कपाळावर एक जखम लागली होती, ती
पुनः फुटली, ती देवानें कांहींशी बरी केली तीं मा-
तक्यान् त्याला लढाईस जाणें आलें.

शिवा० — रोग्यास कोणा लढाईस नेत नाहीं, असें
आहे तर त्यानें रजा मागावी कीं नाहीं ?

हिंरा० — बाबास नसमजू देतां माझे आईनें रजेविषयीं
विनंतीपत्र राजास पाठविलें आहे, पण त्याचें उत्तर
अडून आलें नाहीं; मग काय राजास खरें वाटलें
नाहीं, किंवा शिवाजी सरपागे ह्यांनींच मधें पत्र दा-
बून ठेविलें, कसें काय असल तें असो.

शिवा० — चांगले सरदारास कामाचेसमयीं रजा दे-
ण्याचा संतोष शिवाजीचे मनांत नसेल, असें कांहीं
कारण असलें तर कोणास कळे.

हिंरा० — रावसाहेब, तुझांस आईबाप आहेत ?

शिवा०— आहेत, मुर्ली.

हिरा०— तर तुह्मी आईबापांसु सोडून आलां तेव्हां ते तुह्मांकरितां भारी रडले असतील. त्यांनीं तुह्मांस कसें घेऊं दिलें ? माझा वडील भाऊ विद्या शिका-वयास जेव्हां दुसरे गावीं जाऊं लागला, तेव्हां आम्ही उभयतां पुष्कळ रडलों. तिकडली आशा तरी होती, एथें तर हातावर शिर घेऊन जावें लागतें. त्याला ह्याला फार अंतर.

शिवा०— मुर्ली, तूं ह्मणतेस इतकें कांहीं नाहीं; मी आईबापांस सोडून फारवेळ लढाईस गेलों आहे. ह्यामुळे तें काम आमचे आढोक्यांत पडलें आहे. मी पहिल्यानें तर बापाबरोबर लढाईस गेलों होतो.

हिरा०— जे शिपाईलोक आहेत त्यांस फारशी दया माया नसती, हें मला पुरतें माहीत आहे; पण माझा बाप कांहीं तसा नाहीं हो; त्याला दया माया पुष्कळ आहे. त्याचे मनांत तर आपली प्रतिष्ठा राहून सर्वस्व नाश जरी झाला तरी त्याची काळजी नाहीं; ह्मणूनच रजा घेण्याविषयीं न्याकडून आळस तो.

शिवा०— कां, असें कां ?

हिरा०— तो वारंवार बोलत असतो कीं, मदांचा लेंक लढाईचे वेळेस जर रजा मागेल तर त्याला लांक भितरा असें ह्मणतील. शासार्हीं स्थानें कधींही अशा प्रसंगां रजा मागितली नाहीं. आणखी म्या-

वें झणजे कीं, मी आपल्या धन्याकरितां लढाईत
मेलों तर फार चांगले; पण ईश्वरानें मला घोड्या-
वर बसावना पुरती शक्ति मात्र धावी झणजे झाले,
तर एखादे दिवशीं म्याचे बोलण्याप्रमाणें जर झाले,
तर मग आर्शी पोरंवाळांनीं कोणाचे तोंडाकडे
पाहावें !

शिवा० — आठ्व नाहीं, मुली, तुला ! त्याजवर आज
पावेतों किती प्राणसंकट आलीं, पण त्या तित-
क्यांतूनही देवानें न्यास वांचविले; आणि आतांच
कां इतक्या कल्पना तुझ्या मनांत येतात ! लढा-
ईत सर्वासच गोळ्या लागतात असें कांहीं नाहीं.

द्विग० — पण ज्यांना लागतात ते तेव्हांच मार होतात.
त्यांतली एखादी लागली तरी पुरे, मग कसें होईल !

शिवा० — तूं झणतेस तेंही खरेंच आहे; बरें पण ती
आणखी एक मुलगी इकडे येते आहे ती कोणाची !

द्विग० — ती माझी सरुखी बहीण, तिचें नांव विचाराल
तर यमुना.

प्रवेश ३,

तान्हाजी, शिवाजी, गणपतराव, हिराबाई,

आणि यमुना.

द्विग० — अगे यमुने ! आतां आलीसना ! एवढा वेळप-
र्यंत कोठे होतीस ! कोणी तुला खोळंबविले होते !

यमु०— मला आईने बाबा बरोबरचें फराळाचें कराव-
यास खोळंबविलें होतें.

हिरा०— तुझी टोपली कोठे आहे ?

यमु०— दोनी टोपल्या भरल्या इतक्यांत ? इतके पाड
कुठेंगे मिळविले ?

हिरा०— पहा तर (तिचे टोपलींत पाड घालिते आ-
णि दुसरे पाड वेंचावयास आपली टोपली रिकामी
करिते.)

यमु०— (हिराबाईचे कार्नी लागते.) ताई, हे कोणगे ?

हिरा०— (हळूच सांगते.) हे शिवाजीचे पार्शेतले सरदा-
र आहेत.

यमु०— हे का बाबाला घेऊन जाण्यासाठीं आले आ-
हेत ?

हिरा०— नाहीं नाहीं, ते एरवींच पुढें आले आहेत,
बाबानें झटल्याप्रमाणें पागा उद्यां इकडून जाणार
आहे.

यमु०— हे सर्व सरदारांसुद्धां तिकडेसच कां मेले न-
व्हते ? इकडे कशाला आले ?

हिरा०— अगे हळूच बोल, हे सरदार ऐकतील.

यमु०— ऐकतना कां मेले. आतां आमचे बाबाला घे-
ऊन जाऊन आमची आणि बाबाची ताडातोड क-
रतील.

शिवा०— (तान्हाजीस क्षणतो.) सा मुली आतां आ-
लाला धागलें पाहत नाहींत, आमचें बाईद शिष्ट-

तानमें घाटते, कांहीं बरे ?

संज्ञा० — तुझी आपले नांव त्यांस सांगून रजेची आ-
ज्ञा आणली आहे ती कां त्यांस कळवानी ?

शिवा० — माझ्या मनांत जलदी करूंनये, कांकीं ह्या
मुली आपले बापावर फार ममता करतात, हे पा-
हून मला आनंद वाटतो, ह्यासाठीं आणखी अंमळ
त्यांस बोलूं द्या.

द्वि० — गणीवा तिकडे पाड वेंचावयास गेला आहे,
त्यानें मला बलाविलें होतें, पण मी एथेंच बोलण्या-
चे नादांत राहिलें, असो, आतां मी तिकडे जातें,
यमनें, तूं येथें बस, पण ह्या सरदारांस कांहीं वेडे
वाकडे बोलूं नको, हो ?

यमु० — अहा, तूं काय मला शिकवितेस कसें बोलविं-
तें ? तूं आपली जा.

द्वि० — रावसाहेब, तुझांस एथें सोडून म्यां जाऊंनये,
पण बहिणीस तुझांजवळ ठेवून मी आपले भावा
बगेवर पाड वेंचावयास जातें, ह्मणजे लौकर लौकर
पाड वेंचून बावाकडे जावयास सांपडेल. आणि आज्ञा
द्याल तर तुझी आलां हे बावास सांगेन, ह्मणजे तो
तुझांस पाहून फार खुशी होईल.

यमु० — पुरे पुरे, कांहीं सांगावयाला नलगे, आजचा
दिवस तरी आज्ञांला बाबाशीं पोटभर बोलून घेऊंदे.
हे शाले ह्मणजे मग बाबा आज्ञांशीं कांठला बो-
लावयाला ?

हिरा०— रावसाहेब, तुही हिच्या बोलण्यावर जाऊं-
नका; हिला कांहीं समजत नाही. तुही हिच्या
बोलण्याची क्षमा करा. घरीं पाहुणे आले हण-
जे हिला असेंच वाईट वाटत असते.

यमु०— काय ! क्षमा करा ! कशी क्षमा ! असें मी काय
बोललें ! पाहुणे घरीं आले हणजे बावाला आप-
णशीं बोलावयास फावणार नाही. मला तर आ-
ज बाबाजवळ फार गोष्टी बोलावयाच्या आहेत; हे
आले हणजे मग वेळ कसा सांपडेल ! हे का सां-
ना टाऊक नाही !

शिवा०— भिऊंनका, मुलींनो, तुही खुशाल आणले
बाबाशीं बोला; मी तुमचे बोलण्याचे आड येणार
नाहीं. (हिराबाई निवून जाते.)

यमु०— पण रावसाहेब, खरेच सांगा, माझे बाबास रा-
जा बलावून नेऊन लढाईस कां पाठवितो ! मग वरें
आह्मां लेंकरांस कोण संभाळील !

शिवा०— पर मुलखांत लढाईस जाणें, तेव्हां चांगले
चांगले शिपाई नेले पाहिजेत; आणखी एक, ज्या-
चें अन्न खावें त्याचे कामास प्रसंगीं जावयास नको !

यमु०— पण एव्हांच लढाई करण्याची काय गरज
आहे ! आणि जरी गरज असली तरी आमचे बा-
बास कशास नेतो ! कांकीं लढाई करून जें मुल-
खाचें हित होणार, तें घरीं राहून मुलें सुशिक्षित
कल्याणें होणार नाही की काय !

शिवा० - होय, मुली, होईल खरें; परंतु जर तो आपली दुसरी मुलें तुजप्रमाणें तरबत करील तर होईल.

यमु० - लोक मला फार धट मानितात, आणि ह्मणतात कीं, यमनीला ढाल तरवार भाला दिला ह्मणजे फार चांगला वारगीर दिसेल.

शिवा० - हो हो, मग तर तूं फार चांगली शिपाइगीरी करशील.

यमु० - मजजवळ ढाल तरवार असती तर मी कोणास हसूं नदेतें.

शिवा० - फार बरें, तर, हो घे माझी ढाल तरवार, आणि शिपाई हो, पाहूं.

यमु० - (शिवाजी ढाल तरवार पुढें करतो. यमुना ती नवेतां पळून दूर जाते.) अरे, नको बाबा मला.

शिवा० - अहो शिपाई बाबा, तुझी ढाल तरवारीला भिऊन पळतां !

यमु० - मी म्यावयाची नाहीं, पण तुझी माझे जवळ येऊंनका, जवळ आलां तर मी बाबाला हाक मारूंन. माझी आरोळी ऐकतांच बाबा मजकरितां धांवून येईल.

शिवा० - मी कांहीं तुजवर बळांकार करीत नाहीं, टर्गाच धटनें तुजपुढें ढाल तरवार केली.

प्रवेश ४.

शिवाजी, गणपतराव, हिराबाई, आणि
यमुना.

गण०— यमुने, तूं कांगे आतां ओरडलास ! तुझा
मोठा शब्द ऐकिला ह्मणून मी तुजसाठीं धांवून आलों.

शिवा०— तूं का बहिणीचा केंवार घेऊन तिचे वाटचा
भांडावयाला आलास ?

गण०— होय, माझे बहिणीस कोणी जर चकार श-
ब्द बोलेल, तर तो मोठा कां असेना, त्याला दो-
न गोष्टी ऐकवीन.

यमु०— मी आपली उगीच ओरडलें. तूं आलास हें-
ही बरेंच झालें. (शिवाजीकडे पाहून ह्मणते.) मा-
झ्या मनांत असे आहे कीं, राजाची अवकृपा नहो-
तां बाबास रजा मिळावी, ह्मणजे बरें. पण रावसा-
हेब, तुझी आज्ञांला ह्याविषयीं कांहीं मसलत
सांगाल ?

हिरा०— रावसाहेब, जर तुझी आज्ञांला मसलत था-
ल तर आज्ञी फार उपकारी होऊं. आज्ञी आप-
ल्या कातड्यांचा जोडा करून तुमचे पायांत घात-
ला तरी हा उपकार आमच्यानें फिटणार नाहीं.

गण०— (इतकावेळ शिवाजीची बाल तरवार पोशाक
ह्यांजकडे न्याहाळून पहात होता; मग ह्मणतो.)
बाबाचें राहणें घरीं कसें होईल हें जर तुझी सां-

गाल तरं मी जापली लाहोरी बंदूक, व सुरा, व कांसवार्ची टाल, व मुलतानी कमान, तुझाला देईन.

शिवा० — ह्याची मसलत मला कांहीं सुचत नाहीं, सुचती तर मी तेव्हांच सांगतो.

यमु० — आझाला कांहींच का उपाय करतां येणार नाहीं ! आझी असं करूं कीं, पागेचे मुख्य सरदार शिवाजी उद्यां एथें आले, हणजे त्यांचे पायांवर आझी सर्व लोळण घालून पडूं, आणि, तुमचे बापास मी लढाईस नेत नाहीं, असं जेव्हां ते हणताल तेव्हांच उठूं, नाहीं तर कधीं उठणार नाहीं.

हिग० — हा हो, गडे, असंच करूं; आणि त्यांस हणूं कीं, हिवाळ्यांत बावा फार दृष्टणाईत होता, अझून कांहीं चांगला वरा झाला नाहीं, त्याला नेऊं नका, त्यावांचून आझांस कसें करमेल ! मग रावसाहेवांस आमचे डोळ्यांचीं आसर्वे पाहून दया येणार नाहीं कीं काय ! आणि ते आझांस पायांनीं ढकलून देतील ! तुझांस कसें वाटतें बरें ?

शिवा० — हे मुलांनो, तो तुझांस कधीं ढकलून देणार नाहीं. पण तो आतांच जर आला नसेल तर पुढें येणार नाहीं; आणि जर तो न आला, तर मग तुमच्या कल्पना तुमच्याठायीं राहतील नव्हे ! पण शिवार्जाप्रमाणेंच एक मोठा मानकरी त्या पागेत शिवार्जाचे हाताखाली शिकणाऊ आहे, त्याचा

व तुमचे बापाचा घोरोवा मोठा आहे.

गण०— हाताखाली शिकणाऊ ल्हाणजे काय ?

शिवा०— शिवाजी बरोबर फौजेत युद्धाची कळा शिकवयासाठी खुशीने चालतो व लढतो. तो शिवाजीचा जिवलग मित्र आहे, तो जें मागेल तें शिवाजी मान्य करील, हें मी पक्कें जाणतो.

हिरा०— रावसाहेब ! तो तुमचा मित्र आहे की काय ?

शिवा०— होय, तो माझाही जिवलग मित्र आहे.

हिरा०— तर मग तुम्ही, रावसाहेब, आम्ही तर काय, पण ईश्वराकडे पहा, आणि त्यागृहस्थाचे हातून कसेही करून बाबास रजा देववा, आणि बाबा आम्ही एके जागी राहूं असे करा. कदाचित् आमचे दैवानें तशी गोष्ट नहोई, आणि जाणेंच प्राप्त झालें, तर आमचे बाबास फार सांभाळा, बरें, रावसाहेब. त्याला फारशी चाकरी पडूं देऊं नका. नजाणां एखादे वेळेस दुखण्यास पडला, किंवा जखम लागली तर मग,—

यमु०— काय जखम ? रावसाहेब, आमचे बाबाला जखम लागूं देऊं नका, त्यावर घाय पडेपर्यंत तुम्ही खोळंबून उगेच राहूं नका; जर कोणी त्यावर हत्यार उगारलें तर त्याला तुम्ही भाल्यानें टोकून खाली पाडा.

शिवा०— (मनांत ल्हाणतो,) आतां मला आपलें नांव लपवावयास धीर निघत नाहीं. (मुलांकडे

पाहून.) मुळीं हो तुझी किमपि भिऊं नका बरें,
त्याचे केंसास दृक्का तो माझे प्राणास.

हिरा०— तर आमचां सर्व भरंवसा तुझांवरच आहे,
पणमी पुन्हां विनंती करतें कीं, जे शिकणाऊ गृ-
हस्थ आहेत त्यांजकडून रजा मागण्याविषयीं, रा-
वसाहेब, विसरूं नका बरें. मला आणखी तुझांशीं
फार बोलावयाचें होतें, पण आतां जातें, बाबा
आमची वाट पाहात असेल.

शिवा०— बरें तर, जा, पण मी कांहीं तुझांस देतों
येवढें घ्या. हिराबाई, ही मुदी तूं आपले हा-
तांत घाल. अंमळशी मोठी आहे, पण ती लहान
करतां येईल.

हिरा०— नकोबा, आई रागें भरेल; बाबा तर फार
फार रागावेल. आतां त्याचे जावयाचे वेळेस जर
तो मजवर रागावला तर मग मला फारच दुःख
होईल. मी काय करूं त्या मुदीला ?

शिवा०— कांहीं चिंता नाही; घे तूं ही मुदी, अगत्य
घेतलीच पाहिजे. जर तुमचा बाबा रागावला तर
शिकणाऊचे हातून रजा नमिळाली असतां तो पा-
गेंत येईलच, आला ह्मणजे तुमचे वरचा राग त्याचे
मनातून मी काढून टाकीन.

हिरा०— (मुदी घेऊन ह्मणते.) रावसाहेब, मी आ-
तां घेतें, पण माझ्या बाबास जर तुझी रजा देव-
विात्री नाही, तर मी ही मुदी बाबा बरोबरच तुमची

तुह्यांस परत पाठवून देईन, आणि जर रंजा मिळाली तर मग जेव्हां जेव्हां ही मुद्दी मी पाहीन तेव्हां तेव्हां तुमचे उपकार आंठवीन.

यमु० — चलगे चल आतां, तुझा तर ह्या मुद्दीवरच मारी जीव गुंतला आहे.

शिवा० — (यमुनेस ह्मणतो.) मुली ! ही घे तूं एक मुद्दी. ही कांहीं फारश्या किमतीची नाही, तांब्याची मुद्दी, वर सोन्याचा मुलामा आहे, आणि खडा तर खोटाच आहे. तुला माझी आठवण राहावी ह्मणून मी देतो, तूं मनामध्ये कांहीं संशय न आणितां बेलाशक घे.

यमु० — (मुद्दीकडे पाहून ह्मणते.) मला परीक्षा आहे; कांहीं नाहीशी नाही; खडा खरा दिसतो. आणि मुद्दी तर सोन्याचीच. माझा बाबा तुह्यांप्रमाणेच सरदार आहे, पण त्याजवळ अशा मुद्या नाहीत. ह्मणून मला वाटते कीं, तुह्यां कोणाजवळून लुटून आणल्या असतील. आमचा बाबा तर कधीं कोणास लुटीत नाही, ह्याकरितां मला ही तुमची मुद्दी नको.

शिवा० — मुली, ही लुटीची नव्हे, बरे. तुझ्या मनांत ही ध्यावयाची नाही ह्मणून असें ह्मणतेस, तर लढाईमध्ये हिला मी कुठें संभाळूं ! ह्यासाठीं आतां चार दिवस ही तुजजवळ असूंदे, मी तिकडून

आलों हणजे-मग मला दे. मग तर कांहीं चिंता नाही !

यमु०— तर मग भी घेंतें. गणपतराव, चला, आतां जाऊं.

गण०— मला कांहीं काम आहे हांपाशां; तुझी जा, मां आपला मागून येईन.

(इतक्यांत तान्हाजी बाहेर गेला होता तो माघारा येऊन शिवाजीचे हातांत कागदाचा रुमाल देतो, आणि तोंडाला पदर लावून कानाशीं लागतो.)

यमु०— काय तुमचे मनांत आपणाला आणखी एक मुद्दा मिळावी, हणून घुटमळतां !

हिरा०— (हळूच हणते.) हें काय भाऊराया ! असें धनलोभ्यासारिखें काय करतोस ! द्रव्याच्या आशेनें तुझे मन गुंडाळते, हणून आत्मांबरोबर यावयाला मार्गें पुढें करितोस वाटते !

गण०— तुमच्याच मनांत द्रव्याची आशा आहे, हणूनच असे उद्गार तोंडांतून निघतात; हें तर माझ्या गांवीं देखील नाहीं. माझे कांहीं नाजूक काम आहे, हणून मां मार्गें राहतों. तुझी न्याला सत्रा कल्पना काढून बोलणार.

यमु०— नाजूक काम ! काय करूं बाबांचे जाण्यामुळे माझे चित्त स्वस्थ नाहीं, नाहीतर तुमचें नाजूक काम पहावयाची मला फार छीम होती.

गण०— जर—जर—जर तूं माझी बर्हाण नसतास, तर

तुला खूप बडवितों.

यमु० — बरें तर बाबा, आत्मी जातों हो. तुम्ही आ-
पलें नाजूक काम करा काय तें. चलगे ताई.

प्रवेश ५

गणपतराव आणि शिवाजी.

गण० — माझे मनांत तुम्हांशीं कांहीं थोडेंसें बोलावें अ-
सें आलें आहे.

शिवा० — बरें आहे; काय तुझ्या मनांत आलें असेल
तें बोल.

गण० — मघां तुम्ही लणालां कीं हाताखालीं शिकणाऊ
आहे लणून, न्यास हाताखालीं शिकणाऊ लणजे
काय ?

शिवा० — कोणीएक मोठा अंमलदार असतो, न्याजवळ
काम शिकावयासाठीं जो दुसरा कोणी खुशानें रा-
हतो न्यास शिकणाऊ असें लणावें. न्याला कांहीं
लढाईचे प्रसंगीं फारसा जिवाचा धोका नसतो, सर-
दारास बरीक सर्वांचे पुढें घोडा घालावा लागतो,
आणि शिकणाऊ जमार्तीत मार्गें असतो.

गण० — असें आहे तर मग मीही हाताखालीं शिक-
णाऊ होईन.

शिवा० — तूं होशील खरा. परंतु शिकणाऊ जवळ
तेका पुंकळ असला पाहिजे, तुझ्या जवळ पुंकळ

पैका श्रमला तर सांग.

गण० — माझ्या जवळ पैका नाही, पण राजाजवळ तर पुष्कळ आहे. राजाला आपल्या शिपायांचा निव्वार करायला लागतो की नाही ?

शिवा० — नाही नाही, तसे नव्हे; चाकरांच्या शिपाया सारखे शिकणाऊस केवळ लढावे लागत नाही, त्याची खुर्शा, ह्मणून राजा कांहीं त्यास पैका देत नाही; ह्यासाठी शिकणाऊस आपले पदरचा पैका खर्चावा लागतो.

गण० — असे काय ? तर मग हें फार वाईट. पण मला पोटाला अन्न तर पाहिजे बरे, — मी बापावद्दल चाकरी करण्या विषयी जर राजापारीं विनंती केली तर कसे ?

शिवा० — मुला, हें काम फुकारें नव्हे; तुझ्या तोंडावरचा जार अझून वाळला नाही. ह्याकामास नेहमीचा सराव पाहिजे आणि तादृश अधिकारही पाहिजे. तुला तर अझून हें कांहींच माहित नाही.

गण० — मी लहान आहे ह्मणून माझी आज्ञा कोणी न मानाल तर नमानो, पण माझ्यानें तर इतरांची मानवेल की नाही ? ह्यासाठी मला तुझी बरकंदाजच करा परंत.

शिवा० — मुला, फौजेच्या कुचा बरोबर तुझ्यानें पार्या चालवेल ! इतकें सामर्थ्य तुला कोठरें ?

गण० — अहो, चालवेल तंवर चालेन, नाही तर बु-

णग्यांत राहीन, किंवा वारुगोळ्याचे छकड्यावर वसेन, माझे काय ?

शिवा० — बरें, पण तुला जर बापाचे वांटचें घेतलें तर मग तुलाही जावें लागेल; मग तुझा बाप आणि तूं एके ठिकाणीं कोठून असणार ?

गण० — चिंता नाहीं; माझ्या योगानें बाबाचें राहणें ह्यातारपणीं माझ्या आईवहिणींजवळ तर होईल, पुरे, येणेंकरून मला फार आनंद होईल. माझा बाबा जसा मोठा पराक्रमी आहे, तसा माही लौकरच होईन. मला शिपाईगिरी करण्याची फार आवड आहे; ही पहा लढाईची बखर किती चांगली आहे, व शिपाईलोकांस किती आनंद देते ती ! ही मी तुलांस बक्षीस देतो.

शिवा० — (तान्हाजीकडे संकेतानें पाहतो, कांहीं एक कल्पना मनांत आणतो.) मुला, तुझी बखर मी घेतली, पण तुला माही एक चांगली बखर देतो, ही घेऊन तूं आपले बापाकडे जा. (रुमालांतून एक लाखोटा काढून गणपतरावाचे हातीं देतो.)

गण० — (आनंदयुक्त होऊन ह्मणतो.) बरें, ही बखर मी वाचूं आतां ?

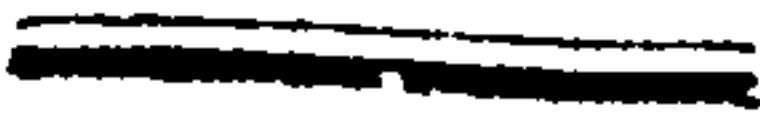
शिवा० — आतांच वाचूं नको. आत्मी येथून गेल्यावर मग वाच. (आपल्या हातानें गणपतराव साचे लिशांत लाखोटा घालतो.) ही बखर तूं गमावू नको

बरे ! तुला मी शिपाई करून बरोबर लढाईस
वेढेन.

गण०— (शिवाजीस रामराम करून ह्मणतो.) राव-
साहेब, येवढा मजवर उपकार करा की, मी तुमचे
पार्शी उभा राहून लढाई करीन असें करा.

शिवा०— बरे बरे; आतां आह्मी जातो (तान्हार्जीस
वेऊन आपण झाडाभाड जातो.) पहा, कशांहीं
मुलक्षणी मुलें ह्या जगदीशरावास ईश्वरानें दिलीं
आहंत ! अशा मुलांस सोडून जाणें हें बापाला फा-
र अवबड आहे, पण आतां हें पत्र गणपतरावानें
त्यास दाखविलें ह्मणजे तो फार समाधान पावेल.
बरे, पण हा मुलगा आतां काय करतो आहे तें
पाहूंया बरे.

गण०— (खिशांतून कागद काढून पाहतो.) अहाहां
ही बखर कशी ! ह्यावर मोहर आहे ! असो, अस-
ली ह्मणून काय चिंता ! ह्यांत काय आहे तें पा-
हावे बरे. (लाखोटा उलगडून पहातो.) हा तर हुं-
डोचा कागद दिसतो, रावसाहेबांनीं माझी थटा के-
ली. (आंबराईतून निघून बाहेर जातो.)

प्रवेश १.

जगदीशराव, गणपतराव, हिरावार्ड,
आणि यमुना.

जग० — गणोबा, सरपागे आतां कोठें आहेत ?

गण० — तुमचे सरपागे काळे किंवा गोरे मला ठाऊक
नाहींत.

हिरा० — ज्यांनीं मला मुदी दिली तेच सरपागे, असें
बाबा ह्मणतात; त्यांचून अशी देणगी कोण देणार
आहे ?

गण० — असें काय ? मीं तर, मीं कांहीं व्यास ओळ-
खलें नाहीं; आतां काय करावें मीं केवळ मूर्ख
होय.

जग० — तेच असतील, ही त्यांचीच मुदी, म्यां ओळ-
खिली; पहा मीं त्यांची भेट देखील घेतली नाहीं;
काय सांगावें, मला फार वाईट वाटते. असो, मी
उद्यां शिवाजीस भेटेन.

यमु० — बाबा, ते गेले इतक्यानें मला आतां वरें वा-
टते; आतां आली पाहिजे तसें आजचा दिवस तु-
झ्याशीं बोलूं. ते आले असते तर मग कुठचें बो-
लणें आणि कुठचें चालणें ?

जग० — मुलांनो तुम्ही असा धीर कां सोडला ? थोड
क्याच दिवसांत सल्ला होईल अशी बोलवा आहे.
सल्ला होताच मी निधून धरी येईन, मग तुम्हांस

वाळमित्र.

मोहन कोठें जाणार नाहीं.

हिंग० — ते सरपागे जर तुझांस घरीं राहावयाची आशा देतालि तर त्यांनी दिलेली मुदी हीच त्यांस मां नजर करीन.

यमु० — तर मंग मीही मोठ्या हर्षानें त्यांची मुदी त्यांस देदन.

गण० — बाबा, ही पहा त्यांनी मला कशी बखर दिली आहे ती.

जग० — पाहूं,— अरे पाहूं ! ही तर राजाची मुद्रा आहे हा कागदावर. (कागद उलगडून पाहतो.) ही बखर कशाची हें तर मला घरीं राहण्याविषयींचें पत्र आहे; वाहवा ! फार बरें झालें, काय सांगूं तुझांस, मुलांनो !

मुल्लें० — बाबा सांगा काय झालें तें.

जग० — थांबा, मला पुतें वाचूं तर घाल, (मुलें भोंवतालीं पाळा घालितात.) ही अशी चांगली गोष्ट घरी कोटली व्हावयाला, हें आपलें सारें स्वप्ना सांगिलें दिसतें.

मुल्लें० — बाबा, आली मनामध्ये हर्ष धरितां, आणि तुझी आमचा हिरमोड करितां.

जग० — (मुलांस आलिंगन देऊन लक्षणतो.) मुलांनो, माझे राहणें झालें, बरें !

मुल्लें० — झालें राहणें ! अन्नाह्ना ! फारच बरें झालें. वाहवा ! वाहवा ! काय दवानें मीज केली !

जग०— मला पागे बरोबर मोहिमेवर जाण्याची तर आज्ञा नाहीच, आणि चाकरी नकरितां घरीं राहावे असेही नाही. पण कांहीं दुसरेच आहे.

मुलें०— तें काय बाबा ?

जग०— मी दुखणार्इत आहे ह्मणून राजास कोणी सुचविलें, नकळें. परंतु राजानें माझी रीत रवेस पाहून किल्याची देख रेख मात्र करावी अर्थां किल्लेदारीची सनद मला दिली आहे.

गण०— बाबा, तर आतां तुह्मी किल्लेदार झालां काय ?

यमु०— बाबा, आतां तुह्मी सर्वांपेक्षां मोठे झालां ना ?

जग०— ज्या थोरांनीं मजवर येवढा उपकार केला, कीं जो सांगतां पुरे होत नाही, त्यांचेच द्वारां मला ही पदवी मिळाली असें वाटते.

मुलें०— आतां आम्ही चोंहीकडे धांवून त्यांस पाहून घेऊन येतो.

प्रवेश ७

शिवाजी, जगदीशराव, गणपतराव,

हिराबाई, आणि यमुना.

(शिवाजी झाडांतून बाहेर निघतो. व जगदीशरावाकडे जातो)

जग०— (रामराम करून शिवाजीस भेटतो, आणि हार्तां धरून गालीच्यावर बसवितो.) आपण परोपकाराकडे शरीर वेंचितां; आपला उपकार म्यां

जन्मपर्यंत आनली सेवा केली तरी फिटणार नाही.

हिश०— आली सर्व तुमची उपकारी झालीं हे किती सांगवें ? तुमच्या पत्रानें जो आह्मांस आनंद झाला तो तोंडानें सांगवत नाही. तुह्मी आतां नवा बाबा आह्मांस दिला असें झालें.

शिवा०— मी काय, आपला राजाच असा कृपावंत ! तुमचे नांवाचा एक कागद कचेरींत आला, तेव्हां माझे मनांत आलें कीं, हे विनंतीपत्र तुमचे कुटुंबाकडून आलें असेल. असा निश्चय करून, तुमची शरीर प्रकृति अशक्त, तुह्मांस चाकरीवर दूर पाठविणें हे नीट नव्हे, असें मनांत आणून राजा जवळ रजेची गोष्ट काढिली. आणखी माझे मनांत आलें कीं, रजेपेक्षां दुसरें कांहीं काम मिळवावें; तेव्हां विनंती करून किल्लेदारीची जागा तुह्मांसाठीं मागून घेतली; आणि तुह्मांस हे वर्तमान कळवावयाकरितां मी पुढें निघून आलों. आतां तुमची भेट झाली, फार आनंद झाला.

जग०— मला हे कांहींच माहीत नाही; पण आपण तिचे पत्रास रुकार दिला ही केवढी गोष्ट ! हे केवळ सामान्य पुरुषाचें करणें नव्हे, आपण तसेच योग्य आहां, केवढा मजवर उपकार केला हा !

हिश०— मी तुमची मुठी घेतली, पण मला लाज वास्तें, ही फार मायावी आहे.

शिवा०— चांगली खरी, त्यांत तुझे बोटांत आहे ल-
णून तिची किंमत फारच त्राळी; आणि आतां ही
माझी आहे असें मला वाटत देखील नाहीं.

यमु०— तुझी मलाही असेंच उत्तर द्याल लणून मी
बोलत नाहीं.

गण०— रावसाहेब, बखर लणून मला हा कामाचा
कागद दिला, त्यास हा आपला माघारा घ्या.

शिवा०— मुला, जाणून पुसूनच हा कागद मी तुला
दिला. आतां तुझा बाप जर तुला मजजवळ देईल
तर मी तुला शिलेदार करून घेऊन जाईन.

जग०— आमचे हित आपण कराल तें थोडेच आहे,
ईश्वरानें आत्मांवर रुपा करून आपलें यें इकडे
घडविलें.

गण०— खरेंच मला शिलेदार करितां ! वाहवा ! तर
बरें आहे.

शिवा०— होय गड्या.

गण०— मी आतां तुझां वरोबर फौजेत येतो, लोकांस
बाबाचे नांवाचा विसर पडूं देणार नाहीं.

जग०— आपण जशी इतकी रुपा केली तशी आतां
येवढी एक विनंती सेवकाची ऐकिली पाहिजे.

शिवा०— तुमचा अभिप्राय माझे लक्षांत आला. माझे
ही मनांत अगोदरच आलें आहे कीं, आजचा दि-
वस तुमचे यें राहून तुमची मेजवानी घ्यावी; परंतु
तुमचे यमुनाबाईचे मनास येईल तेव्हां.

धमु०— आमंचा बाबा राहिला, आतां तुमची मर्जी
असेल तंवर तुह्या आमचे येथे राहावं.

हिरा०— आतां आणीकं दुसरे आवे घ्या.

यमु०— हे आवे मयां तुमचे येण्यानें फार कडू वाटत
होते, पण आतां फारच गोड लागतात.

बापू आणि गंगा.

रामराव ह्यापून कोणी एक गृहस्थ व त्याची बा-
यको पार्वतीबाई ह्या उभयतांनीं एक पोरका मुलगा
त्याच्या लहानपणापासून बाळगला होता; त्याचें नांव
बापू त्यांनीं त्याचें लालन पोषण असें केलें, कीं को-
णाचें मनांत हा बाळगलेला मुलगा असं वाटूं नये,
केंवळ ह्यांचेच पोटाचा असें वाटावें. त्या उभयतां स्त्री-
पुरुषास एक मुलगी मात्र होती, दुसरें अपत्य कांहीं
नव्हतें; त्या मुलीचें नांव गंगा, ती बापूच्या बरोबरीची
होती; त्या उभयतां मुलांची परस्पर प्रीति इतर मुलां-
पेक्षां विशेष असे.

ज्येष्ठमासीं एकेदिवशीं सुप्रभातीं बापू आणि गंगा
आपलीं बैत्रीण भागीरथी ह्या बरोबर घेऊन बागांत
खेळावया करितां गेलीं. गंगा व भागीरथी ह्या दोघी
मुलां आठ वर्षांचे आंत होत्या; त्या बागामध्यें फारवेळ
खेळून आनंद पावल्या, एकांमेकांचा हात धरून गाणें

बापू आणि गंगा.

गात गात झाडांखालून फिरताहेत, संव त्यां दोघीज-
णींची दृष्टि आंब्याचे झाडावर पाड होते त्यांकडे गेलां;
त्या झाडावरचे पाड अगोदरच कोणी बहुत करून ने-
ले होते, कोठें दहापांच वर राहिले होते, ते असे पिंव-
ळे धमधमीत होते कीं, पाहतांच तोंडास पाणी घुट्यावें,
आणि कोणी लणेल कीं, पाहणारास तोडून न्यावया-
साठीं बोलाविताहेत, अशा त्या पाडांकडे त्यांचें मन वे-
धलें. बापू पुढें धांवत जाऊन त्या झाडावर चढला,
आणि त्याचे हातास जितके पाड आले तितके तोडून
खालीं दोघी मुली साडीचा पदर पसरून उभ्या होत्या
त्यांकडे टाकिले.

तेव्हां अशी कांहीं मौज झाली कीं, त्यांतून अल-
गलेले चांगले चांगले पाड तेवढे भागीरथीचे ओटीत
पडले, तेणेंकरून ती फार हर्षित झाली आणि तिची
कांहीं दृष्टि फिरली; परंतु बापूनें जर दाटून तसें केलें
असतें तर तिची दृष्टि फिरली हें नीटच होतें, कांकीं
गांवांतील सर्व मुलांपेक्षां बापू फार सुंदर व गुणी होता,
पण तसें कांहीं झालें नाहीं. मग ते चांगले पाड भा-
गीरथी गंगास दाखवून लणते, जाऊं दे तुझे पाड घाणे-
रडे, हे पहा माझे कसे चांगले आहेत ते ! तेवेळेस
गंगास फार वाईट वाटलें, आणि खिन्न होऊन तिनें
तोंड खालीं घातलें; मग खेळणें संपे तोंपर्यंत गंगानें
मुखांतून एक चकार शब्द देखील काढला नाहीं.

मग वराभत्रळ गंध्यावर भार्गीरथी गंगास विचारून आपल्या घरी गेली. घरांत जाण्याचे अगोदर बापूने गंगास विचारिले की, तार्ई, तूं अर्शा रूष्ट कांगे दिसतेस ? तुझा मजवर राग नसावा, भार्गीरथीस आंब्यांचा वांटा मिळाला ह्मणून तुझ्या मनांत वाईट वाटूनये, कांकी, तूं पुरते जाणतेस की, मी तुजवर अधिक प्रीति करितों, आणि त्या प्रीतीचे प्रमाण दाखवावयासाठीं मी झाडावरून चांगले चांगले पाड तुझ्याकडे टाकले; पण कसे झाले नकळे, सर्व चांगले पाड भार्गीरथीचे पदरांत पडले; त्याला माझा कांहीं उपाय आहे ? बरे, ते पाड तिच्या पदरातून निलजच्यासारखे मला घेतां घेतात ? हे तूच साग बरे कसे तें. परंतु त्वां कांहीं येवढ्याश्या गोष्टी-वरून नेणत्या पोरान्प्रमाणें रागें भरूनये, आणि मजविषयीं तुला कधीं राग यावयाचा नाही हे मला पक्कें ठाऊक आहे. तुजविषयीं मी किती जीव देतो त्याची खातरी एखादे वेळेस अवकाश सांपडेल तेव्हां करीन. मी झाडावर असतांना तुला राग आणावा असें माझे मनांत नव्हते. गंगा ह्मणाली काय मला राग आला ? हे तुला कांणी सांगितले ? भार्गीरथीचे पाड किती का बापडे चांगले असेतना, मला काय करावयाचे आहेत. आधाश्यासारखें माझे चित्त कांहीं खाण्यावर नाही, हे तूं जाणतासच; त्यामुळे मला राग आला असें नाही. पण तिमें आपले पाड दाखवून मला हिणावले, तें मला सांगले नाही. पणाराथी माझी समजा थ्याची असें जर

तुझ्या मनांत आहे तर तूं माझे पायां पडून क्षमा मागून घे, नाही तर मी तुझी कडीच बोलणार नाही.

बापू ताठ्यानें बोलतो, पायां पडावे ! ही गोष्ट मी कदाकाळीं करणार नाही. मजकडून जर कांहीं अपराध झाला असता तर मग अमो. परंतु अपराधावांचून पायां पडले असतां अपराध कबूल केला असें होईल. पण तुला मी एक गोष्ट स्वर्चात सांगतो, मी कांहीं लबाड कृत्रिमी नव्हे. तुला रागे भरवावे हे माझ्या मनांत देखील नाही. ह्या उपर हे तुला स्वरे जर न भासले तर मग तूं हा अन्याय करितेस. मग ती ह्मणाली, बरेच किरें बोलतोस; तूं माझे ऐकत नाहीस, आणि अनादर करितोस; ह्याचें कारण मला स्पष्ट कळून येतें कीं, तुझी भागीरथीवरच फार प्रीति आहे, आणि ह्मणून तीही असें बोलली. ह्याप्रमाणें बोलून बापूकडे नपाहतां धिकारानें मान हालवून रागे रागे घरांत गेली.

इतक्यांत भोजनाचें सिद्ध झालें तेव्हां उभयतां भावंडें एका पंगतीस बसून भोजन करूं लागलीं; पण जेवतेवेळेस एकमेकांकडे फारच क्रोध दृष्टीनें पाहत असत. पाण्याचा तांद्या बापूचे आंगें होता ह्मणून गंगा पाणी देखील जेवण होईपर्यंत प्याली नाही. ही तिची चर्या बापूनें ओळखून त्यानेंही तिजकडेस पाहिलें नाही. तत्रापि मधून मधून चोर दृष्टीनें गंगा बापूकडे व बापू गंगाकडे पाहत असत. एक वेळ उभयतांची

एक दृष्ट झाली, तेव्हा गंगा तळणींच एकीकडे पाहू लागली, हे बापूने पाहतांच आपल्या मनातून गंगा फारच उतरली असा भाव दाखविला. मग जेवण झाल्यावर आईने गंगास कांहीं विचारले, तेव्हा गंगाने बापूंचे रागामुळे आईशी कांहीं धड उत्तर केले नाही, झणून आईस राग येऊन तिने गंगास बाहेर घालविले. तेव्हा ती रडकुंडे नोंद करून रागाचे भिरीरीने खोलीतून निघून बागाचा दरवाजा उघडा होता तिकडे गेली. मग उदास होऊन बागाचे बंगल्यांत एक लहान खोली होती तेथे जाऊन आणखी पुष्कळ रडली. मग तिचे मनांत आले की, मी व्यर्थ बापूशी कळा केला. अशा ती फार पस्ताई पडली, कांकी ती कधीही रडू लागली असतां बापू तिचे समाधान अगोदर करीत असत.

जेवावयाचे खोलीत बापू होता, तो गंगा आईस राग आणून बाहेर गेली हे पाहून मनांत फार खंत करू लागला. आईने व बापाने त्यास उत्तम आंबे दिले होते ते बहिणीस द्यावयाचा मनसोबा करून ते आंबे निश्चांत लपवावयाचा यत्न करू लागला; त्याचे मनांत की, एकदा कसेही करून कोणत्या तरी निमित्ताने बागांत जाऊन तिला आंबे द्यावे, पण तो मनसोबा आईबापांस कळूनये झणून कांहीं युक्ति योजू लागला. त्याने ते आंबे घेऊन उर्गाच धुतले, खाली ठेवले, पुष्कळ हानाव घेतले, असे दशापाच वेळ केले. तेथे ज-

वळच मंगी व चिमणी ल्हणून मांजरीचीं दान पिलां ए-
कमेकांशीं खेळत होती. बापूचे मनांत कीं, आईबापां-
नीं ह्या पिलांकडे पाहिलें ल्हणजे आपण आंबे स्विसांत
लपवावे. मग ल्हणतो अगे आई, अहो रावजां, तीं पहा
मांजरीचीं पोरें कशीं मौजेनें खेळताहेत ! तुझांस हसतां
हसतां पुरे होईल, तुझी अंमळ मार्गे तर फिरून पहा.
मग बापानें अंमळ मांजरांकडे तोंड करून, अं: त्याला
काय पहावयाचें आहे असें ल्हणून लागलेंच पुन्हां इ-
कडे तोंड फिरविलें. इतक्यांत बापू स्विसांत आंबे ठेव-
णार होता तो मातक्यान हातांत घेऊन खालीं वर पा-
हूं लागला. पार्वतीबाईनें तें बापूचें कसब पाहून म-
नांत समजली आणि आपल्या भर्त्यास दुसरेकडे पाह-
ण्याची खूण केली, तेव्हां तो मार्गे तोंड फिरवून मांज-
रांकडे पाहिलेंसें करून कांहीं हांसला. बापूचे मनांत
कीं, ही माझी युक्ति कोणास समजली नाहीं. आतां
आपण बाहेर जाण्याचा यत्न करावा, असें मनांत आ-
णून लटकेंच आंबे चोखून टाकल्या सारखें केलें, आ-
णि एक आंबा आंगरख्याचे घोळांत घ दुसरा अंगव-
स्त्रांत लपविला, इतक्यांत तीं दोघें स्त्रीपुरुषें कांहीं ए-
कमेकांशीं बोलूं लागलीं, तंव बापूचे मनांत आलें कीं,
बाहेर जाण्याला आतां ही सवड बरी आहे, मग
मांजरांचे मार्गे धांवून कांहीं दांडगाई व गलबा क-
रूं लागला, तेव्हां आईनें लटकलें, कारे, आमचे बोल-
ण्यांत गलबा मांडला आहेस, जा येथून बाहेर. तेव्हां

अमें व्हावें हें वापूचे मनांत अगोदरच होतें, मग कांहीं हिरमुसल्या सारखें करून मांजरांचे मार्गें धरावयासाठीं लक्षण धांवला. धांवतां धांवतां चपळाईनें एक आंबा मिशांत व दुसरा पागोठ्यांत लपविला, तीं मांजरीचीं पोरेंही बागाकडेसच पळालीं. हाही धूम ठोकून त्यांचे मार्गें जाऊं लागला.

आई लक्ष्णाली, वापू, तूं कुठेरे जातोस ? तेव्हां तो उभा राहून उत्तर देतो, मीं बागांत फिरावयास जातां; मग ती लक्ष्णाली, कांहीं काम नाहीं तिकडे जाण्याचें; अर्शां अक्षरें तिच्या तोंडांतून निघतांच वापूनें किलबाणी तोंड करून झटलें, आई, मीं तुझ्या पायां पडतो, मला अंमळ बागांत जाऊंदे; मीं कांहीं दांडगाई करणार नाहीं; मग आई बोलली, वरें तर जा.

मग वापूचा आनंद किती लक्षण सांगावा! लागलीच धांव मारली, तंव पाय आडखळून पडला, पण देवयोगानें आंब्यांस किंवा हातपायांस कांहीं धक्का लागला नाहीं, लक्षण मग तत्क्षणींच उठून बागांत गेला, आणि सर्व ठिकाणें सोधलीं, मग बंगल्यांत गेला तो तेथें गंगा त्याचे दृष्टीस पडली. मग पहातो तो अति खिन्न होऊन डोळ्यांतून अश्रुपात ढालिती आहे. तिनें वापूस दुखाविलें व आईही रागें भरली लक्षण तिची वृत्ति केवळ उदास झाली होती.

वापू तिला नमून बोलला, माझे आई, आतां तुझी माझी गरीब अर्थाची तूं मजवर रागें नसू नको;

बापू आणि गंगा. १

माझे मनांत तुला राग आणावा असें जर असतें, तर मी क्षमा मागितली असती; परंतु जर तू क्षमा मजपाशा मागशील तर मी तुजपशीं मागेन. आतां तुझी माझी पहिल्यासारखी मैत्री होऊंदे; हे घे इरसाल आंबे मा तुजसारीं आणले आहेत; तूं एथें होतीस ह्मणून मला हे गोड लागले नाहींत. असें ऐकतांच गंगा त्याचे खांद्यावर डोकें ठेवून रडत रडत ह्मणाली, तूं मजवर लहानपणापासून माया करितोस, हें मला पुरतें आठवतें. मातक्यान स्फुडून स्फुडून ह्मणते, माझे सख्या, बापू राया, मी कांहीं आंव्यांकरितां रागें भरलें नाहीं; तूं असें मनांत आणूं नको, पण त्या द्वाड भागीरथीनें मजशीं चढून गोष्ट सांगितली, ह्मणून मला राग आला. पण तो राग आतां माझा गेला; हा माझा अन्याय तू मनावर घेऊंनको. असें बोलतांबोलतां बापूचे खांद्यावरचें असूं आपल्या साडीचे पदरानें पुसून ह्मणाली, तुला कधीं बधीं चिडवावें असें मला आवडतें खरें, पण आतां हे तुझे आंबे तूंच खा, मी खाणार नाहीं.

बापू ह्मणाला, बरें बाई, तुझ्या मनास येईल तितकें तूं मला चिडवा, पण मी दुसऱ्या कोणाला चिडवूं देणार नाहीं. पण तूं आंबे कां घेत नाहींस ? तुजवांचून माझ्यानें हे आंबे कसे खाववतील ? हें मी पहिल्यानें तुला सांगितलें, आणि आतां ही सांगतो, मी कधीं लबाड बोलावयाचा नाहीं; माझी प्रकृति तुला माहीत आहेच. गंगानें उत्तर घेले कीं, हे आंबे मला मकोत;

हानींच इतका राम आणला; असें हणून तिने ते आं-
वे निरस्काराने रस्त्यावर फेंकून दिले, आणि हाणाली,
वापुराया आपण गडी झालों, पण मी आतां आईकडे
कशी जाऊं ? आईकडे जाणें घडतें तर मौज असती.
मग वापू हाणाला, थांब, हा मी आईकडे जाऊन तिची
रजा घेऊन येतो. असें बोलून धांवत जातां जातां ह-
णतो, तूं तिजवर रागे भरलीस ह्याचें कारण मीच, कां-
का मी प्रथम तुला रागे भरविलें होतें, हें मी आईला
सांगतो. इतका शब्द बोलतां बोलतां लांब गेला.

मग ती आईजवळ जाताच आईने त्या मुलांचा
मनोरथ तत्क्षणीं सिद्धीस जाऊं दिला. अशा त्या दोन
मित्रांचें मित्रत्व पाहून कोणी सुशील सद्गुणावर दृष्टि दे-
ऊन दुसन्याचा दुर्गुण मनांत आणणार नाहीं.

करनकरी स्वभावाचें वर्णन.

जनावार्डे आणि तिची कन्या मनी

मनी— नाहीं आई, परकरापेक्षां कांचोळीच अगोदर
शिवावी असें मला वाटतें.

जना०— अगे, अगोदर एवढा परकराचा चीण शीव;
मग पाहिजे तर कांचोळी शिवावयास लाग. तुझ्या
चुलत बहिणीला परकरच आवडतो, ह्यासाठीं आधीं
तेवढा मी तयार कर, मग दुसरें काम हार्तां घे.

मनी— तें नाहीं मी करावयाची; अगोदर कांचोळीच शिवीन, ती तिला आवडते.

जना०— अगे, कांचोळी असून बेतली देखील नाहीं; शिवतेस काय परकराचा चीण राहिला आहे, तेवढा शीव, हणजे काम झालें. तुझे चुलत बहिणीचा आज वाढवीस आहे, ह्या करितां तिला तूं परकर शिवूनदे; कांचोळी मी आपल्या जवळची देते. तिला कांहीं घावयास नेल्यावांचून त्वां तिजकडे जाऊं नये, असें मी हणते.

मनी— आई, तूं हणतेस तें खरेंच आहे; पण मला वाटते कीं कांचोळी इतक्यांत बोलतां बोलतां तयार होईल.

जना०— मुलीं, ह्या कामाचा विचार अगोदर कर. तुला ठावकें आहे कीं तुझी भावशी व भावजय मागला प्रहर दिवस राहतां तिकडे जाणार आहेत ? तुझा जर परकर झाला नाहीं तर तुला कांहीं त्या आपल्या बरोबर नेणार नाहींत.

मनी— त्या कांहीं प्रहर दिवस राहतां जाणार नाहींत, चार घटका दिवस राहतां जातील.

जना०— काय पोर हुजतखोर पहा! अगे मी इतका जीव तोडून तुला सांगते तरी तूं आपलें सोडात नाहींस; हा तुझा वाईट स्वभाव कधीं जाईल आणि कधीं शुद्धीवर येतील, बाई.

मनी— पण, त्या केव्हा जाणार हें मला जर स्वघात

टाऊक असले तर मग ?

जना० — बरं, बरं, पाहीन आतां; हातच्या कांकणास आरसा कशाला ? आरशाची गोष्ट राहूंदे. पण माझी एवढी गोष्ट ऐक; तिसरे प्रहरीं त्यां बरोबर जावयाला सिद्ध ऐस, हणजे झालें.

मनी — असें काय ? तर पहा, मी कांचोळी शिवून तिसरे प्रहरींच तयार होऊन बसेन; पण एथें मला कांहीं सुचत नाहीं; मी आपली बागाच्या बंगल्यांत जाऊन शिवांत बसतें; तेथें मला पावघटका कामाच लागेल.

जना० — कशावरून ?

मनी — तिकडे मी आपली एकटी, दुसऱ्याची गडबड नाहीं, आणि उजेंदही पुष्कळ आहेत.

जना० — तूं तिकडे जाण्या येण्यावालींच वेळ गमावशील; शाळ दिवस आतां भरकन निघून जाईल.

मनी — जाईनाकां मेला गेला तर; पहा मी इतक्यांत कशी शिवून तयार करतें ती एथल्यापेक्षां तेथें माझे काम इट्टा वांटे अधिक लोकर होईल.

जना० — मी तुला सांगून ठेवितें, हें कांहीं शेवटास जाणार नाहीं. आणि तुझेंही जाणें होणार नाहीं; मग हाका मारशील. माझे सांगणें तूं ऐकत नाहींस पण हाचें फळ तुला भागारें लागेल ही खूण गांठ बांधून ठेव.

मनी — काही का होईना, मी आपली भागीन. ही प-

करनकरी स्वभावांचें वर्णनः

१५

हा मी आतां धांवत धांवत बागांत जाते.

मनी बागाकडे धांवत धांवत गेली. बागांत पोंहचल्यावर श्वासोश्वास टाकतां टाकतां स्वस्थ होण्यास तिला एक घटकाभर उगीच बसावें लागलें, नंतर हातांत सुई घेऊन शिवूं लगली, तों धांवल्यामुळें जो तिच्या हातां पायांस कंप झाला होता त्याचे योगानें तिला टांका देखील मारवेना; शेवटीं आणखी घटकाभर बसून जेव्हां स्वस्थ झाली तेव्हां मग शिवूं लागली. शिवतां शिवतां तें काम अधिकच वाढत चाललें असें तिला दिसूं लागलें, इतक्यांत तिची आई तेथें आली.

जना०— एथें फार चांगलें शिवणें होत असेल, झाली का कांचोळी तयार ?

मनी०— नाहीं, अडून झाली नाहीं. पण दिवस चारच घटका राहिला असें नाहीं, अडून पुष्कळ आहे.

जना०— तुझें खरेंच आहे पण, तिसरे प्रहरचा चवघडा वाजून गेला.

मनी— अडून कांहीं चवघडा वाजला नाहीं, माझे कान तिकडेसच आहेत.

जना०— तर मला कसा एकू आला कोण जाणे; तुझ्या मावशीनेंही ऐकिला असावा; ती नवें लुगडें नेसून जावयास निघाली आहे, हें तूं आतां पाहशील.

मनी— आई, तूं मला उगीच भिववितीस; इतक्यांत कोटली जावयाला तीं.

जना०— तुळा सरेंच खोटे वाटते. पहा ती आंगावर
दागाने वाळून. शालजांटी पांघरते आहे; ह्या पहा
तुझ्या बहिणी आल्या व भाऊ आले.

मनी— अहाग आई, आतां कसें करूं, असें पण कसें
झालें !

भाऊ— (आंत येऊन झणतो.) मनुवाई, मनुवाई च-
लचल लवकर, मावशी तुजसाठी खोळंबली आहे.

मनी— बाबा, अंमळसा दम खा एक क्षणभर.

भाऊ— अगे तिसरे प्रहरचा चवघडा तर वाजून गेला;
मावशीनें जेवते वेळेस सांगितलें नाहीं कीं चवघडा
वाजतांच जावघाचे झणून ! चार घटिका दिवस
राहतां तिला माघारें आलें पाहिजे, कारण कीं
रामराव भाऊची बायको भेटला येणार आहे.

जना०— कां, पाहिलें, मने ! मी तुला मघापासून हेंच
सांगतेंना !

मनी— तर मग आतां कसें करूं आई ! (मनीच्या
निर्घा बहिणी आंत येऊन मोठ्यानें हाका मारि-
तात.) चलचल, लवकर ये.

मनी— होहो, पण इतकी उतावळी कां मांडली आहे !

भाऊ— काय मने, कांचोळी अझून तयार नाहीं ! ही
पहा, मी आपले चुलत बहिणांला कशी कुंची घे-
तली आहे ती.

पहिलीबद्दीण— मी, पहा, तिला जरीकांठी फडकी
धावयाला घेतली आहे.

दुसरीबहीण— मी तिला खेळावया० करितां सुरती बाहुल्यांचा जोड घेतला आहे. (मावशी भांत येते.)

मावशी— मने, ठाऊक नाहीं तुला मी केव्हां जाणार ती ? मी कधीं कोणाचा खोळंबा करीत नाहीं, आणि कोणासाठीं खोळंबणारही नाहीं; तुला लवकर यावयाचें असलें तर ये, नाहीं तर वैस घरीं.

मनी०— मावशी, अंमळ थांब, आतां थोडें राहिलें आहे माझे शिवणें.

मावशी०— (सर्व मुलांस बाहेर चला ह्मणते.) बरें तर मने, आह्मी जातो आतां, तूं वैस शिवीत; तुला काम आहे ह्मणून आह्मी तेथें सांगूं. (सर्व बाहेर निघून जातात.)

मनी०— (रडकुंडें तोंड करून ह्मणते.) आतां काय करूं ? फार दिवस माझे मनांत होतें कीं, मी आपले बहिणीस सर्वापेक्षां चांगली देणगी देईन, तें आज सारें व्यर्थ गेलें; मी अवघ्यांमध्ये मोठी असून घरी राहिलें, तर मला आतां काय ह्मणतील ?

जना०— मला तुझी दया येते खरी, पण तूं माझे कुठें ऐकतेस ? तूं अगोदर परकराचा चीण शिवून मग कांचोळीचे नादीं लागतीस, तर इतकें कशाला हां- तें. मावशी चार घटका दिवस राहतां जाणार हें जर मनांत न आणतीस, आणि इकडे येण्यांत दोन घटका व्यर्थ न घालवितीस, तर आतां तुला तोंड

शिवन करावें आगतेना; असो, आता झालें तें बरेंच
झालें; गेल्या गोंदीचा खेद करुन काय फळ!

मनी— पण, माझा काका व काकी मला काय झण-
तात ! त्यांचे मनांत येईल कीं, तिनें कांहीं वाईट
काम केळें असल, झणून आईनें पाठविली नाहीं;
आणि झणतील, तिला आमचे घरचे कार्याचे सुख
नाहीं, व बहिणीचे कोड कौतुकाची हौस नाहीं.

जना०— त्यांचे मनांत असें येईल हें तुला वाटलें
नातर !

मनी— आई, आतां आणखी तूं मला शब्दांच्या फांस-
ण्या मारूं नको

जना०— मने, मी कांहीं तुला लावून बोलत नाहीं; तूं
गेली नाहींस झणून मला देखील वाईट वाटते; पण
काय करूं. असो, तुझे समाधान व्हावयाजोगी म-
ला कांहीं युक्ति सुचली आहे.

मनी— तर बरें आहे आई, मी ही इतक्यांत कांचोळी
शिवून तयार करितें, तूनि मी तशी मागून जाऊं;
माझी कांचोळी पाहून काका काकी फार आनंद
पावतील, आणि झणतील कीं, ही साच कामांत हो-
ता झणून हिला इतका उर्शार लागला; तर आई,
तूं वासनांतून नवें लुगडें काढतास तंव मी इतक्यांत
कांचोळी तयार करितें.

जना०— मी नाहीं जावयाची; निलाजन्या साराखें
मागून आणें फार वाईट आहे. हा तुझा करनकरी

करनकरी स्वभावांचें वर्णन. ११

स्वभाव तुझ्या मावशीला आवडला नाहीं, हणून ती तुला टाकून गेली; पण आतां माझें ऐक; तिकडे जाण्यांत जें तुला सुख मिळावयाचें तें इकडे राहिल्यानेंच अक्षर्या मिळेल, अशी कांहीं युक्ति सांगतें.

मनी०— ती कोणती, आई ?

जना०— अगे, युक्ति हीच कीं, आजपासून तूं हा वाईट स्वभाव टाकून दे, आपल्याच हेंक्यानें वागत जाऊं नको; आई बापांचें कांहीं ऐकत जा, कांकी त्यांना तुजपेक्षां अधिक समजतें; त्यांत तुझे कल्याण आहे, आणि त्यांच्या सांगीप्रमाणें वागावयास कांहीं फारसें अवघड नाहीं; तूं शहाणी आहेस हणून तुला सांगतें.

मनी०— बरें आई, मी आजपासून तुझ्याच शिकवणीप्रमाणें वर्तन.

जना०— फार चांगलें आहे; सोमवारापावेतो हा तुझ्या करनकरी स्वभाव सुटला, हणजे तुला मी आपले बरोबर तुझे काकीकडे नेईन; परकर व कांचोळी तुजकडून तुझ्या बहिणीस नेसवीन; तेव्हां मग त्यांस वाटेल कीं, परकर कांचोळी तयार नव्हती हणून पोर आली नाहीं.

मनी०— (गर्हिवरून हणतें.) आहा, आई, तुझे शिकवणीची गोष्ट मी कधीं विसरणार नाहीं.

जना०— शाबास मने ! माझें सांगणें तुझ्या मनांत ठसलें एतक्यानें भलाही फारच आनंद घारतो; तूं

अशी उत्तम गुणाने वागशील तर तुझी ठिकडे ठिकडे
वाहवा वाहवा होईल.

दोन कुतरे.

मोगन्या आणि गुल्या.

रामजी पाटील ह्याने दोन वणजारी कुतरे बाळ-
गळे होते; एकाचे नांव मोगन्या व एकाचे नांव गुल्या.
हे (उभयतां) दोन्ही कुतरे एकदाच उपजले होते.
पाटील नित्य एका परळीत भाकरी घालून दोघांस
बांगवरच खावयास घालीत असे, व दोघांवर सारखाच
प्रीति करीत असे; परंतु थोडक्याच दिवसांनी उभयतां
कुलन्यांचे आचरण वेगवेगळाले दिसण्यांत येऊं ला-
गले. मोगन्या फार चांगल्या गुणांचा कुतरा निपजला
आणि गुल्या फारच ह्याड निवाला.

मोगन्याचा लाड कोणी केला असता त्याने ह-
र्षाने उड्या माराव्या, व कोणी गुल्याचा लाड करूं
लागले असता त्याचे दुःख नमानितां त्याने आनंदमय
असावे; आणि त्या गुल्याचा लाड धर्मा करीत असतां
त्यासपर्यी जर कोणी मोगन्याचा लाड करूं लागले तर
त्या दाडाने ते न सोसतां त्याचे आंगावर गुरकावे.
कोणी गेजारी गृहस्थ आपला कुतरा बरोबर घेऊन
रामजी पाटीलाचे गुरवाच्यांत आला असतां मोगन्याने

त्या कुतऱ्याचे आंगावर नजातां त्याला मिळवून घेऊन त्यार्शां अंगण्यांत खेळावे; ह्यामुळे घरकी कुतऱ्यास मोगऱ्याजवळ जावयास फार आनंद वाटे. गुल्यानें घरकी कुतरे पाहिले हणजे अगोदर त्यांचे आंगावर भुंकावे, कदाचित् तें जवळ येऊं लागले, तर गुरगुरावे, आणि एकदाच ख्यांव करून त्यांचे आंगावर धांवून जावे; शेवटीं त्याचे हातापायांला जाऊन डसावे. धऱ्यानें एखादा चांगला कुतरा पाहून त्याचे आंगावरून हात फिरविला असतां ह्या दुष्टाचे जसे घरच बुडाले असे त्याला वाटून त्यानें अतिशय रडावे.

गुल्याचे द्वाडस्वभावामुळे रामर्जा पाटील नेहमी त्याचा कंटाळा करी, परंतु त्यामुळे मोगऱ्यावर फारच त्याची प्रीति जडत चालली.

एके दिवशीं रामर्जा पाटील जेवावयाला बसला असतां त्याचे मनांत आले कीं, ह्या दोन्ही कुतऱ्यांची परीक्षा पहावी, हणून आपण जातीनें अगोदर गुल्यास जवळ बोलावून त्याचे आंगावरून हात फिरवून, येवेटा, असे हणून त्यास खावयाला दिले. त्यासमर्थां मोगऱ्या दूर होता; त्याचे पायांखालीं दोन कुतरीं होती, पण त्याचे मनांत धऱ्यास कटकट होऊंनये हणून तसाच दूर बसला होता. पाटलाने प्रथम गव्हांचे पोळीस तूप लावून ती गुल्याचे पुढे टाकिली, तेवेळेस मोगऱ्याचे मनांत आले कीं, जेव्हां माझी पाळी येईल तेव्हा मलाही मिळेल, अशा समजुतीने त्या पोळीकडे

नपाहता उगीच बसला होता; नंतर पाटलानें व्यास बालावून त्याचे पुढें नागलीची भाकर आठ चार दिवसांची शिळी वाळलेली होती ती टाकली. तेव्हां सद्गुरू कुतरा मनांत कांहींच खेद न आणितां संतोषानें व्यासाकरांचा स्वीकार करून खाऊं लागला; तेव्हां त्या द्वाड मत्सरी गुल्यानें पाहिलें कीं, आपल्यापेशां मोगन्याची भाकर वाईट आहे, पण आपल्या द्वाड स्वभावावर जाऊन, तो आपली सुंदर पोळी टाकून मोठ्यानें गुरगुरून त्या मोगन्याची भाकर ध्यावयास दावला; तेसमयां मोगन्यानें व्यासीं कांहीं खटला न करितां मुकाट्यानें व्यास ती आपली भाकर दिली.

मोगन्या गुल्यापेशां बळहीन होता असें नाहीं, त्यापेशां पराक्रमी होता; कांतर दोन तीन दिवसांचे अगोदर एके दिवशीं गुल्यानें बाहेरच्या कुतन्यांशीं भारी कलागत केली होती तेव्हां गुल्यास फाडून टाकावें अशा बेतानें त्या कुतन्यांनीं त्याला भुईवर पाडून त्याची अवस्था फारच कठीण केली; तेसमयां मोगन्यानें मनांत द्वेष न ठेवितां सर्व कुतन्यांचा पराभव करून त्यांस पिटाळून लाविलें; मग त्या द्वाडास पाटलानें उचलून घरांत आणिलें, असें झालें होतें; त्याबद्दल पाटलाची खातरां झाली कीं, केवळ भिऊन मोगन्यानें आपली भाकर दिली असें नाहीं, ममतेनें दिली.

मग पाटलानें गुल्या पुढची पोळी उचलून मोग-

न्यापुढें टाकली, आणि ह्मणाला, तुझे भावानें तुजपुढ-
ची भाकर घेतली, आतां तूं त्याची ही खा; हें तुला
योग्य आहे. असे गोडशब्द ऐकून मोगन्यानें आनं-
दाची मुद्रा दाखविली; तें पाहून गुल्मा त्याचे अंगावर
गुरगुरूं लागला. अशी त्याची दुष्ट वंर्तणूक पाहून
पाटील बोलला, पहा, हा काय द्वेषी कुतरा द्याड आहे
तो ! रे मोगन्या, हा इतका तुझा हेवा करतो तथापि
तूं कांहीं मनास आणीत नाहीस, असा सट्टणी तूं आ-
हेस, त्यापक्षां आजपासून तूं माझे खासगीचा कुतरा
होशील, आणि हा मळा मी तुझे स्वार्थीन करून तुला
मोकळें सोडीन. तुझे भावाचे स्वार्थीन चौकांतील भों-
वरकडी मात्र केली आहे; असें बोलून एक लांब-
डाची सांखळी आणून गुल्यास कडीशीं बांधून टाकिलें,
आणि मोगन्यास मोकळें ठेविलें.

अशी मोगन्याची जर अवस्था झाली असती, तर
गुल्याला फारच हर्ष झाला असता; पण मोगन्या वसा
नव्हता, भावासाठीं त्याचें अंतःकरण फार द्रवूं लागलें;
तो वारंवार जाऊन त्याचा समाचार घेई.

धन्यापासून जें काय मोगन्यास मिळें तें त्यानें
गुल्याकडे न्यावें, आणि त्याचा संतोष व्हावा ह्मणून
शेपूट हालवून मोठ्या हर्षानें उड्या माराव्या, आणि
तें भक्ष्य त्यापुढें ठेवावें; रात्रीस त्याजपार्शीं येऊन त्या-
चें दुःख उणें व्हावें ह्मणून त्याला चाटावें, व त्याचे
आपडलेले हातपाय मोकळे व्हावयाकरितां तितक्या-

इ जाभ्यां त्थाजकडून उड्या मारवाव्या.

नथापि गुल्याचा तो दुर्गुण गेला नाही; मोगच्या-
चा मत्कार त्या द्वाडानें कधींच केला नाही; मोगच्या
जवळ आला श्रमतां भोंकल्यावांचुन बापटा कधीं उ-
गा राहिलाच नाही; असें हातां हातां कांहींका दिव-
सांनीं मृत्यूनें त्याचे गान्हाणें ऐकून त्यास नेलें.

हे मुलांनो, ही गोष्ट वाचून ध्यानांत आणा कीं,
दुष्ट चालीनें चालणें व दुसन्याचा हेवा करणें ह्याचा
परिणाम चांगला होत नाही; हेव्यानें व पापाचरणानें
आधुण्याचा नाश मात्र होतो; अशा आचरणांत लाभा-
चा जात देखील नाही, केवळ शरिरास दुःख दाटणी
मात्र आहे; त्यासाठीं द्वैत भावाकडे लक्ष्य न देवितां
सर्वत्र समान दृष्टीनें आचरण करावें ह्यांत कल्याण.

दाष्ट मुलगी.

काय, तूं माझे ऐकत नाहीस ? बरे, आतां ऐकतोस
कीं नाही ? जर ऐकत नाहीस तर मी कधीं तुझे तोंड
पाहणार नाही; हाप्रमाणें उमा नामें एक दाष्ट मुलगी
होती ती आपले भावास वारंवार बोलून गांजात असे,
आणि सर्वकाळ आपलें वर्चस्व त्याजवर ठेवीत असे.

तिचे मनांत माझा भाऊ जें काय करतो तें नीट
करीत नाही; वारंवार चुकतो; तो मजप्रमाणें करीत
नाही; मी यथा योग्य चालीनें चालते; सर्व लोकांना दे-

खील माझे शाहणपणाचा किता घ्यावा

भावानें कांहीं एक खेळ खेळावयाचें नांव घेतलें ह्य
णजे तिनें त्या खेळार्था अगदीं हंडाळणी करून दा-
कावी; मग दुसरे दिवशीं तोच खेळ खेळावयास पुन्हां
भावाला बोलवावें; असा तिचा हेंकड स्वभाव भावाला
मानणें प्राप्त झालें. एखादे वेळेस त्यानें तिचें ह्यणणें
नणेंकिलें तर तिनें बोलबोलून त्याला पुरेपुरेसें करावें.
कदाचित् भावानें त्रासून, तुझें बोलणें रीतीचें नाहीं,
असें हटलें असतां लागलेंच तिनें इंगळा सारखें लाल
होऊन आदळ आपटीवर यावें; मग त्याला एखादे
कोंपण्यांत जाऊन उगीच बसावें लागे.

हा तिचा स्वभाव घालविण्याकरितां आईबापांनीं
तिला फार छडिलें, तथापि गेला नाहीं; न्यांत बापापे-
क्षां आईनें फारच यत्न केला; ती वारंवार तिला बोध
करी, अगे, तूं मुलीची जात, तुझ्या आंगीं जर असा
दाष्टपणा व उद्दामपणा राहिल तर तुला कोणी पाय-
पोसा जवळ देखील उभें राहूं देणार नाहीं. नम्रपणानें
सर्वांशीं राहून मृदुभाषण बोलत जावें, सर्वांपेक्षां आपण
शाहणी, असें मानून उगीच आपले जागीं आढ्यता
आणतीस, हें फार वाईट; ह्यांत कांहीं चांगुलपणा ना-
हीं; अशी शिकवणीची गोष्ट आई सांगे, पण ती ति-
च्या मनांत कधींच ठसली नाहीं. तिचा भाऊतर अशी
तिची जाचणूक नित्य सोसतां सोसतां त्रासला; शेवटीं
तिजवरची प्रीति पहिल्यापेक्षां म्याची कमी होऊं ला-

गली, तथापि तिचे कांहीं दाष्टपणा गेला नाहीं, दिवसें दिवस अधिकच झाला.

एके दिवशीं उमाचे आईनें एके गृहस्थास जेवावयाचें आमंत्रण करून घरीं बोलाविलें; तो गृहस्थ मोठ्या कोर्यांतल्या संभावित, परंतु मोठा कडकडीत व स्पष्ट बोलणारा होता, आणि उमाचे आईच्या मनांतलि अर्थ त्यासारखें बोलून उमाचा कान टोंची असा होता; त्यानें ते दिवशीं उमाची ती चाल पाहिली. ती मावशी व आईबापांशीं फारच गर्वानें व दांडगेपणानें वागते असें पाहून तो परका पुरुष, त्या वेळेस तिची कांही मर्यादा ठेवावी ह्मणून, अंमळ उगाच बसला, कांही बोलला नाहीं; पण त्याचें त्याला सहन होईना; मग थोडक्या वेळानंतर तो तिचे आईस ह्मणूं लागला, तुमचे मुली सारखी जर मला मूल असती, तर पत्तर चांगलें होतें. कांहीं एक उपाय करून म्यां तिला मोठाशी पदवी दिली असती.

मग ती ह्मणाली, तें कसें काय ? तेव्हां तो बोलूं लागला कीं, मला शिपायांची कवाईत पाहण्याचा फार उंद आहे; जेव्हां जेव्हां मला अवेकश सांपडतो तेव्हां तेव्हां मी कवाईत पहावयास जात असतो; हा मी धातां तिकडून लश्करातूनच आलों, तेथें मी कितां एक शिपाई असें पाहिले कीं, ज्याला मिशा भल्या मोठोठ्या व जे उंच धिप्पाड, ज्यांचें स्वरूप उग्र, ज्यांच्या म्बभाव अतिक्रूर, व ज्यांचा दृष्टपणा तर फारच

होता; ह्मणून आतां मला असें वाटतें कीं, जर तुमच्या उमा सारखी मुलगी मला असती तर लागलेंच तिच्या तोंडावर मिशा चिकटवून, विजार घालून, हातांत ढाल तरवार देऊन, त्या शिपायांचा सुभेदार तिला केले असतें; मग ती फारच शोभती; आणि तिच्या मनास येईल तितका उद्धटपणा मिरवावयास तिला आज्ञा दिली असती.

असें त्या गृहस्थाचें बोलणें ऐकतांच उमा मनांत फारच खजील झाली; तिचें तोंड अगदीं उतरलें; शेवटीं रडूं देखील लागली, आणि तिच्या मनांत पक्कें बिबलें कीं, हा माझा स्वभाव फारच वाईट आहे, हाचा परिणाम ठीक नाही, आतां चांगला स्वभाव धरावा. असा बुद्धीचा निश्चय करून त्या दिवसापासून ती मुलगी आईबापांचे शिकवणीप्रमाणें सुस्वभावानें वागूं लागली.

आईबापांचा उपदेश ऐकून तिनें अगोदरच जर आपली वाईट चाल सोडली असती, तर फार चांगलें होतें; कांतर परकी गृहस्थानें उपरोधीक भाषण केलें कीं, साडीचोळी टाकून, ढाल तरवार बांधून, पुरुषाचा वेश घेतला ह्मणजे फार शोभा येईल, अशा भाषणापेक्षां वडिलांची शिकवणी फार चांगली होती; परंतु ती तिचे लक्षांत प्रथम आली नाही.

कोणाला ही वाईट खोड असली तर त्यानें वडिलांचे शिकवणी परुम ती सत्सर टाकून घ्यावी; कारण

कीं, तो परकी गृहस्थ जसा त्या मुलीस घालून पाडून घोल्ला, तसे लोक-आपणाला बोलतील; त्याहून दुःख दुभरें नाहीं, त्यापेक्षां परण बरें, ह्यासाठीं अगोदरच वटिलांची आज्ञा मानून सुख पावावें हें चांगलें; पर-
क्याचे बोलण्यापर्यंत वाट पाहूं नये.

खोंक.

काशिनाथ नामें मुलगा फार सद्य, हास्यमुख, व गुणाचा होता; ज्याची वृत्ति सदा आनंदित असे. फारतर काय मांगार्वे, पण त्याची आकृति आणि उत्तम रीति पाहून सर्व लोकांचे मनांत त्याविषयी प्रीति उत्पन्न ज्हावी, इतके गुण त्याचे अंगी होते; पण त्याला एक भाय वाईट खोद होती, ती हीच कीं, स्वल्प कारणावरून त्याला मनस्वी क्रोध येई, त्यामुळे त्याचे मित्र फार खेद पावत असत.

एखादे वेळेस काशिनाथ आपल्या सोबत्यां संग-
ता कांहीं खेळत असतां, त्यांत जर दुसरा कोणां कां-
ही बोलला तर त्या मुलाला असा अतिशयित राग
यावा कीं, त्यानें रक्तासारखे डोळे करून भुईवर हात
पाय आदळावे, शेंवटीं वेड्या सारखें होऊन मोठ्यानें
ओरटावें देखील.

एके दिवशीं बापानें त्यास सांगितलें की, तूं आप-
लें महिणी करितां कळ्यासुत्राचा खेळ करिव; अशी

बापार्ची आज्ञा झाली त्यावरून तो मुलगा तमाशाचे विचारांत पडला असतां, आपले खोर्तींत फिरतां फिरतां त्याविषयींचा मनसोबा आपले मनांत करीत होता; इतक्यामध्ये त्याचा जिवलग मित्र, गोविंदा, हा कांहीं त्यास विचार विचारावयास आला. काशिनाथ तमाशाचे विचारांत निमग्न होता, ह्मणून त्यानें गोविंदाकडे पाहिलें नाहीं. गोविंदानें तानि चार वेळां काशिनाथ, काशिनाथ, ह्मणून हाका मारल्या, तरी त्यानें पाहिलें नाहीं; तेव्हां जवळ जाऊन त्याचे आंगरख्याचा पदर ओढला. अगोदर त्याचे वित्त अमामध्ये पडलेंच होतें, त्यांत आंगरख्याला हिंसका बसतांच झटकन मार्गे वळला, तों त्या फिरण्यानें त्याचा धक्का गोविंदास लागून तो जिन्याच्या पायन्यांवरून गडबडत गडबडत खाली आला, आणि अचेतन होऊन पडला. जिन्यांतून गडबडतेवेळेस कानशिलापार्शी पायरीचा कांठ लागून खोंक पडली; तींतून भडभडां रक्त वाहूं लागलें, श्वासोच्छ्वास बंद झाले आणि डोळे पांढरे करून मृतप्राय झाला. हा अनर्थ त्या काशिनाथानें पाहतांच त्याची बोबडी वळली, तोंडचें पाणी पळालें, हातपाय गळाले, आणि हाय हाय अनर्थ झाला, असा मोठ्यानें शब्द करून हंबरडा फोडला. तो सद्गुणी सुकुमार मुलगा, आपल्या मित्रासाठीं प्रसर्गी प्राणही खर्चणार, त्याला आपल्या हातानें आणलेलें असें संकट प्राप्त झालें; अशी गोष्ट

आपल्याकडून घडेऊ त्याचा न्याला अगाही नव्हती.

इतक्यांत अशी त्या मुलाची आरड ऐकतांच त्याचा बाप गलबलून धांवून आला, आणि तत्काळ त्यानें गोविंदास उचलून त्याचे डोळ्यांस पाणी लावले, व आंगावर शिंपडून थोडेंसे तोंडांत घातले, आणि आंगावर थंड वारा घातला, तें केलून गोविंदा अंमळ सावध झाला; नंतर कांहीं अवकाशानें शुद्धीवर आला. मग लागलेच वैद्यास बोलावून आणून ती जखम न्याला दाखविली, तेव्हां वैद्य परीक्षा करून झणाला कीं, निभावले झणून निभावले; नाही तर अंमळ गहूभर पलंगाकडे जर ही जखम लागली असती, तर कानशील फुटून मलतेच झाले असते. मग औषध पाणी करून त्या गोविंदाला त्याचे घरी पोहोचते करून दिले. तो घरी पोहोचतो तंव त्या मुलाचे आंगांत मनस्वी ताप म्हणून बरळूं लागला. अशी त्याची अवस्था झाली, त्यावेळस हा काशिनाथ त्याचे पलंगा जवळून एक क्षणभर देखील इकडे तिकडे हालला नाही; लोकांनी न्याला उदंड सांगितले कीं, तूं जा आतां बाहेर; पण तो कोमळ हृदयाचा मुलगा, ज्याचे अंतःकरणास गोष्ट लागली, तो तेथून नाहींच हालला.

गोविंदा बरळतां बरळतां असें बोले, अरे काशिनाथा, अरे काशिनाथा माझ्या प्राणसख्या, त्वां माझी अशी अवस्था करावी काय ? त्वां असें करावयाजोगें म्या काय केले होते ? कारणामागुन माझ थोपयारा

खोंक पाडली; असो, पण मला दुःख झालें लणून तूही दुःखित झाला असशील, हें योग्यच आहे, तथापि तू दुःखित होऊं नको, मी तुला माफ करितां, आणि मी तुला रागें भरविलें लणून तूही माझे अपराधाची क्षमा कर; तुला उपद्रव चावा असें कांहीं माझे मनांत नव्ह-
तें, आणि तुझ्याही मनांत नसेल, पण होणाऱ्यासार-
ख्या गोष्टी झाल्या.

गोविंदानें काशिनाथाचा हात धरला होता, पण तापाचे झांपडीमुळें काशिनाथाकडे न पाहतां वारंवार असें बोलत असे; ते मृदुशब्द ऐकून काशिनाथाचे दुःख दुप्पट झालें. गोविंदाचे शब्द मैत्रीचे होते, परंतु ते का-
शिनाथाचे तद्दयास बाणांसारखे रुतले.

ईश्वर कृपेंकरून त्याचा ताप शांत होऊं लाग-
ला त्याकाळचा काशिनाथाचा आनंद काय वर्णावा !
आपल्या हातानें मित्राचा अपघात झाला असतां त्या
अपघातापासून मित्र वांचला, असा जो का हर्ष त्या
हर्षाचा उपभोग त्या सुकुमार मुलानें मात्र घेतला.

काशिनाथाचा आनंद जो गुप्त झाला होता तो
गोविंदा चांगला बरा झाल्यावर पुनः प्रगट झाला. आ-
पणापासून अनुचित घडलेल्या कर्मांचें स्मरण धरून
विचारानें क्रोध जिंकूं लागला. गोविंदाला त्या अवस्थेची
दुसरी कांहीं खूण राहिली नव्हती, पण तेवढा खोंक-
चा वण मात्र राहिला होता. त्या वणाकडे पाहून
काशिनाथ लाजिरबाणा होई. उभयतांचा स्नेह उत्त-

शेन्बर एह ध्वावयास तोच वण कारण झाला.

पीतांबर.

सावित्री आठ वर्सांची झाली तंवपर्यंत तिला पर-
कराशिवाय दुसरें कांहीं वस्त्र मिळालें नव्हतें; अलं-
कार ह्मणावा तर तिचे पायांत सांखळ्या मात्र लहानशा
असत, पण तींही करूनच पाय फार सुशोभित दिसत.
बाजूची वेणी तर कधीं कोणी घातलीच नव्हती, स-
वंश केंस पाठीवर मोकळे पडलेले असत. असें असतां
ती सावित्री एके दिवशीं आपल्या बरोबरीच्या मुली-
च्या मंडळीमध्ये खेळावयाकरितां गेली, तंव त्या मु-
ली वस्त्रालंकारांहीं करून सुशोभित पाहून तिचे म-
नांत स्नेह उत्पन्न झाला कीं, मी ह्यांचे बरोबरीची अ-
सून मला असें वस्त्र असें अलंकार नाहींत; तर ह्यांप्र-
माणें मला असावें. मग खेळ खेळून घरीं आल्यावर
लागलीच आईकडे जाऊन आईला ह्मणते, आई, मी
रामरावाचे मुलीकडे गेलें होतें; मला वाटतें त्यांची तुझी
ओळख असेल, त्यांतून जी का वडील मुलगी ती मजपक्षां
धाकटी असल, असें मला वाटतें; त्यांची वस्त्रें, त्यांचे
दागिने तुला काय सांगूं ? कोणी चिरडी कोणी पीतांबर
मंडून, आंगावर चांगलाले पुष्कळ दागिने घालून, खे-
ळावयाला आल्या होत्या; त्या फार चांगल्या दिसत

होण्या; त्यांस पाहून त्यांचे आईबापांस किती आनंद वाटत असेल ! पण ते कांहीं तुझां इतके मातबर नसतील. मी पहा कशी ती, मला धड चिरडी नाही, वस्ता नाहीत. असें काय मेलें त्या चौवीं मुलींत जावें. ह्मणून मी ह्मणतें, आई, तूं मला एक पीतांबर दे, आणि त्यांच्या सारिखे वेणीपासून पायांपावेतो सर्व दागिने माझे आंगावर घाल, आणि विठ्ठलाचे बायकोस माझी वेणी घालावयाकरितां बोलावून आण. असें त्या मुलीचें भाषण ऐकून तिची आई ह्मणते, वरें आहे; अशानें जर तुला सुख होत असलें तर आतां मी तें सर्व तुला खुशानें देतें; पण, मुली, मला असें वाटतें कीं, हलक्या परकरानें जसें तुला सुख होतें तसें जड पीतांबर नेसल्यानें होणार नाही; तुज जोगता पीतांबर असता तर कधींच मीं तुला नेसविला असता; तुला परकर शोभतो तसा पीतांबर शोभणार नाही, आणि तुझी आवडही परकरापेक्षां त्यावर अधिक बसावयाची नाही. सावित्री ह्मणते, आई, असेंगे कसें ह्मणतेन ! आई ह्मणते, मुली, तें तसेंच आहे. पीतांबर नेसलीस ह्मणजे समजेल. उंच वस्त्रास डाग पडतील, किंवा चोळवटेल, ह्मणून नित्य तुला जपत जावें लागेल, हळूच बसावें, धांवतां नये, उड्या मारतां नयेत, असें होईल, मनास येईल तेव्हां बाहेर गल्लींत खेळावयाला नजातां घरांत सारा दिवस बांधून घेतल्या सारखें उगीच बसावें लागेल. परकर धरधर पुतां घेतो, तसा पीतांबर

ता येणार नाही; आणि मोठे वस्त्र एकवेळ मळले ह-
 ल्याने वस्त्राची जोडी, हलकें वस्त्र पाहिजे तसें गुध-
 इतां येतें. तूं आपली पीतांबरच जर रोज रोज गुधडूं
 लगलीस तर मी त्यांपेक्षां मातबर झालें ह्मणून नित्य
 नया पीतांबर तुला कोटून आणून देऊं; बार्डे! माझ्यानें
 कांहीं देववणार नाही. सावित्री ह्मणते, आई, तूं कांहीं
 काळजी करूं नको, मी आपली जपून वागलें ह्मणजे
 झालें कां नाही ? मग काय चिंता आहे ? आई ह्मणते,
 धरं तर; तूं ह्या गोष्टीची आखण ठेव, ह्या हावरेपणानें
 मग तुला पश्चात्ताप होईल, हें मी तुला आतां सांगून
 देवितें.

हें आईचें सांगणें जरी हितार्थें होतें तरी तें मनां-
 त नवेतां दागिन्यांच्या आणि पीतांबराच्या सोसानें ती
 आपल्या बाळपणाच्या सुखाचे हातपाय बांधावयास
 प्रवर्तली. आग्रहामुखें आईनेंही तिचा मनोरथ सिद्धीस
 नेला. अगोदर तिचे मोकळे केंस होते ते एके ठिका-
 णी बळकट आंवलून त्यांची सात पदरी वेणा घातली;
 त्याजवर नग गुंफून कपाळावर बिंदी बांधली, अशी
 त्या केंसांची जखडबंदी करून टाकली. जेव्हां ते कुरु-
 ङ केंस मोकळे असत तेव्हां फार चांगले शोभत, परं-
 तु त्यांची अशी अवस्था झाली. नंतर जरीकांठी, दुम-
 जला, नारळी पदरी, असा एक पीतांबर आणून ति-
 ला नेसविला, आणि अंगुष्ठापासून मस्तकापर्यंत सर्व
 दागिने तिचे आंगावर घातले. त्याकाळीं तिला नेत्रसु-

ख उत्पन्न झालें खरें, परंतु त्या भारें करून तिला पाऊलभर देखील चालावयास कठीण नडूं लागलें, तें कळून तिची बाळप्रकृति नाश पावूं लागली. तथापि आंगी आढ्यता आणून ती आरशांत आपलें रूप वारवार पाहती, पण पाहतां पाहतां तिची तृषिच होईना. असा तिला आनंद झाला. तिचे मनांत कीं, आज मजपुढें रंभा ऊर्वशी तुच्छ आहेत; आज मजप्रमाणें स्वस्थानें कोणी नाहीं. मग तिला वाटलें कीं, मी आतां आपल्या मैत्रिणीं पुढें मिरवेन; त्या मला पाहून आश्चर्य करितील. असें मनांत आणून त्यांस आपले आईकडून बोलावून आणिलें. त्या मैत्रिणीं घरीं आल्यानंतर त्यां-पुढें ती मोठ्या संभ्रमानें इकडून तिकडे मिरवूं लागली त्यावेळेस असें दिसून आलें कीं, सावित्री कोणी मोठ्या श्रीमंताची मुलगी, आणि वरकड केवळ दरिद्र्यांच्या पोरी. पण तें नटणें मुरडणें आणि तो आनंद शाश्वत नव्हे, त्यांचा लौकरच नाश होऊन पुढें दुःखदायक घडणीं घडतील, हें तिचे लक्षांत आलें नाहीं. सर्व मुलींनीं जवळचे आंबराईत जाण्याचा बेत केला; त्या वेळेस तिकडे जावयाला सर्वांचे पुढें अगोदर सावित्री आपण निघाली. सर्व मुलींनीं सावित्रीचे मनांतला अभिप्राय जाणला कीं, आह्मांपुढें तोंच्यानें मिरवून आह्मांस लाजवावें असें हिच्या मनांत आहे; तर काय चिंता आहे, आह्मीच हिला लाजवूं; आणि आह्मांला हिनें विन्न केलें, तर आह्मी हिला विन्न करूं. असें

हणून गांवांजवळच करवंदीच्या जाळ्या होत्या त्यांच्या
 कडे त्या मुली गेल्या, आणि आंत शिरून त्यांनी चां-
 गर्गा अलगलेलीं करवंदे तोडून खाल्तीं, व मधाचे पो-
 लंतून मध काढून खाल्ता. वसंतकाल होता हणून
 तेथें बटमांगस, गुलाब, सोनचापे, इत्यादि नाना प्रकार-
 ची फुलझाडे फुललीं होती, त्यांचीं तीं फुले तोडून
 त्यांनीं कांहींच्या माळा करून गळ्यांत घातल्या, कां-
 हीं वेणीस गुंफलीं, व कांही हुंगावयास घेतलीं, फुल-
 झाडांवरचीं तन्हेतन्हेचीं पांखरे त्यांनीं धरून त्यांचा रं-
 ग त्यांचें रूप पाहून पुन्हां सोडून द्यावीं; आनंदानें
 उड्या माराव्या अशा त्या मुली क्रीडेमध्ये निमग्न
 झाल्या. सावित्रीला आपल्या पीतांबराकडे आणि व-
 स्तांकडेसच पाहतां पाहतां पुरे पुरे झालें; त्यापुढें तिला
 पाहिले बाळपणचे खेळ तुच्छसे वाटले होते; पण त्या
 मुलींची क्रीडापाहून थोडक्याच वेळेनें तिलाही कांहीं
 क्रीडा करावयाची इच्छा झाली. तंव त्या स-
 र्व मुली तिला हणूं लागल्या, सावित्रीबाई, तुम्ही ह्या
 झाडाचे जाळींत येऊं नका, तुमचे पीतांबराचा झोळ झा-
 डाला आडकून एखादा फाटेल, दूरच असा. हें ऐकून
 तिला धरून आणल्या सारखें उगीच दूर बसावें लाग-
 लें. त्यावेळेस तिची वस्त्रालंकारांवरची मर्जी जरा क-
 मी झाली. तिच्या खेळण्यास प्रतिबंध होऊं लागला.
 तेथून जवळच आंबराई होती. तीजमध्ये पाडाचे आंबे
 खाल्तीं गडले आहेंत, साधास नवी पालवी फुदली आ-

हं, कोंकिल्ला ऊंचस्वरानें शब्द करित्वाहेंत, सुंदर रावि मयूर इत्यादि नानाप्रकारचे पक्षी छायेमध्ये फळें खावयासाठीं आले आहेत, अशा न्या रमणीय वागांत सर्व मुली गेल्या. सावित्रीही तिकडे जावयास लागली तीं साऱ्याजणी तिला ह्मणूं लागल्या कीं, सावित्री, तूं इकडे येऊं नको, इकडे चिल्हाऱ्या फार आहेत, त्यांत तुझे पीतांबराचा सोगा गुंतेल. असें ह्मणून त्या मुलींनीं आंबराईत जाऊन पहिल्यानें पाड वेंचून खाल्ले; मग त्या मोठ्या आनंदानें सैरावैरा इकडे तिकडे धावूं लागल्या; भुईशीं लागलेल्या मोठमोठ्या आंब्यांच्या खांद्यांवर बसून वाऱ्याचे योगानें झोंके घेत, आणि अति हर्षानें ओरडत; तो गलबला ऐकून सावित्रीचें मन त्या खेळाकडे वेधलें, परंतु पीतांबराच्या लडवडीं मुळें, व दागिन्यांचे भारामुळें तिला स्वच्छंदें खेळतां येईना; त्यामुळें वस्त्रालंकारेंकरून तिला जितका आनंद झाला होता तितका जाऊन पश्चात्ताप उत्पन्न झाला, आणि ती खिन्न होऊन बसली; तेव्हां न्या सर्व मुलींत जी लहान मुलगी होती तिला सावित्रीविषयीं दया आली, आणि जवळच फळांनीं भरलेलें एक उंबराचें झाड होतें तें तिनें सावित्रीस दाखविलें; तेव्हां ती संतोषयुक्त होऊन उंबरे घ्यावयास गेली, ती तिची वेणी चिल्हारीस अडकली, ह्मणून मोठ्यानें आरोळ्या मारूं लागली. मुलींनीं ती आरोळी ऐकतांच त्या धावून आल्या, आणि पाहतात ती तिची वेणी वर गुंतून

मान वरती अडकली आहे, पीतांबर वाच्यानें उडून काढ्यांवर अडकला आहे; ही तिची दशापाहून त्या मुलीनीं तिला त्या संकटांतून काढलें. काढ्यांपासून वेणी सोडवितेवेळस हांचे केंसांची फार ओढाताण होऊन, ते अस्ताव्यस्त झाले. मग तिच्या वेणीची शोना काय पहावयाची आहे ! फारच चांगली दिसू लागली.

मग सावित्री फारच कंटाळा पावून संकटांत पडली; वेणी आवळून बांधल्यामुळें अति जे कांटे शिरले होते ते वेच वेचून काढतां काढतां तिला पुरे पुरेसे झाले. प्रथम सावित्रीनें आपल्या मैत्रिणां पुढें जी आश्रयता मिरविली होती ती आवळून त्या मुली सावित्रीचें समाधान नकारितां तिला हसूं लागल्या, आणि थोडा आरंभिली. मग सरासरी तिचे तोंडावरून हात फिरवून तयून अवळच एक टेंकडी होती, तिजवर एक तळें होतें, त्याचे कांठीं बागांत एक मोठा बंगला होता; तो पहावयाकरितां तिकडे त्या साऱ्या मुली धांदल्या; त्यांच्या वरोबर सावित्रीही हळूहळू जाऊं लागली. हिचे पायांत मोठा सांखळ्यांचा जोड व तोरड्यांचा जोड होता, तेंणेंकरून तिला पाय उचलावयास कठीण पडे; आणि चोळी अशी तंग होती कीं, श्वासोच्छ्वास टाकतांना आंगास रग लागे; वेणीच्या पट्या पाडून बुचडा घट आवळून बांधला होता, त्यानें डोईचे व मानेचे कातरे ओढून धरलें होतें; अशी जिथें

तिथें जखडबंदी झाली होती, त्यामुळे तिला त्या शृंगाराचा कंटाळा येऊन तिच्या मनांत आलें कीं, हें सर्व टाकून देऊन आपला परकर नेसावा, पण ह्या मुली मजसाठीं खोळंबणार नाहींत; कसें करावें ?

मग ती तशीच टेंकडीकडे धापा देत देत गेली. त्या मुली भरकन टेंकडीवर चढून गेल्या, आणि त्यांनीं तळ्याची मौज व बागांतल्या बंगल्याची मौज पाहिली. खालचे बाजूस वळणा वळणांनीं नदी वाहत होती तिची मौज पाहून मैदानांत इतस्ततः फिरून विश्रांति केली. परंतु सावित्रीला त्या पीतांबराचे व दागिन्यांचे भारानें त्या टेंकडीवर चढतां येईना, ह्मणून ती खालीच बसून राहिली; तेथें विचार करावयास तिला पुष्कळ वेळ सांपडला; तिचे मनांत पुरतें आलें कीं, मी ह्या वस्त्रालंकारांचे योगानें फार श्रम पावलें, आणि आजचे सुखाचे लाभास अंतरलें; तर ह्यांचा कांहींच उपयोग नाहीं; आई ह्मणाली होती त्याचा प्रत्यय आला. ह्या प्रकारें मनांत विचार करते आहे तंव इतक्यांत तिच्या मैत्रिणी धांवत धांवत खाली येऊं लागल्या. जेथें सावित्री बसली होती त्यावाटेनें जातां जातां तिला मोठ्यानें हाका मारून ह्मणाल्या, सावित्री, ऊठ, ऊठ, लौकर, हा पहा, अवकाळ्या वाग आणि पाऊस आला; ऊठ लौकर, नाहीं तर तुझा नवा पीतांबर भिजून त्याची घाण होईल. असें ऐकतां ती धावण्या धावण्या उठून फोडें अडोशास जा-

ऊन वसावे झणून धांवू लागली, परंतु त्या पीतांबराचे योगाने तिचे जिवाची लडबड झाली, आणि तिच्या मनांत की झाला धक्का लागूनये, त्यामुळे तिला धांवतां आले नाही.

अशा लडबडीनें चालत असतां तिच्या पायांतली तोरडी वारंवार टांचे खालीं येई, ती नीट वर सारावयास तिला क्षणोक्षणां उभें राहावे लागे; वाटेत सागरगोटीची जाळी होती तीतील एक फांदी तिच्या वेणीच्या गोंड्यास अडकली, ती सोडावयास तिला पाव घटका लागली; असे तिचे वाटेनें भारी हाल झाले. तिच्या घोंवणी घरीं जाऊन पोहोचल्या, ही फारच मार्गे राहिली, ती तिला पावसानें गांठले; मग तिची अवस्था काय सांगावी! पीतांबर भिजून चिंब झाला. चिखलांत पाय निसरून चारवेळ बदबदां आपटली, एकेठार्थांतर रस्त्यांत पाणी जळबंब भरलें होतें, तेथें तिला वाट सांपटेना, झणून एके बाजूनें उकिरड्यावरून जाऊं लागली, तीं तेथेही पाय निसरून त्या घाणीत पडली, तेंगेंकरून तिचे सर्वांग दुर्गंधीनें भरलें; व त्या गर्दीत तिच्या पायांतली तोरडी चिखलांत कोठें निघून पडली कोण जाणे, आणि आंगावर जरीकांठी फडकी होती ती वाऱ्याचे झपाट्यानें उडून गेली; अशी तिला जन्माचा आश्रय राहावयाजोगी तिची दुर्दशा झाली; नंतर अंघ तंघ घरीं पोहोचली. चिखलाचे योगानें चोळी पीतांबर तिच्या आंगास लावोण्या सारखा चिकटून

बसला होता, तो काढावयास फार यत्न लागला. पीतांबर तर कवडीचा माल झाला. ही अवस्था तिच्या आईने पाहून हेळणें तिला झटले की, सावित्री, फडकी व पीतांबर नासावयाठीं आणखी दुसरा तुला आणून देऊं कीं काय ! हें ऐकून सावित्री फार लाजून झणाली, आई, तूं आतां मला रागें भरूं नको, मला पीतांबर नको, माझा मला परकर दे, तोच बरा आहे, मी मोठी झालें झणजे मग पीतांबर नेसेन.

मग सावित्री आपले परकराचा स्वीकार पुनः आनंदानें करून पहिल्याप्रमाणें खेळू लागली; तिला दुःखाची अद्दल घडली तेणेंकरून सुंदर सुंदर अलंकार असावे, उंच उंच वस्त्रें असावीं, अशी जी हांव होती ती तिची अगदीं मोडली. त्यामुळे वस्त्रालंकारांची खराबी झाली होती त्याविषयीं तिचे आईचे मनांतही कांहीं राहिलें नाहीं.

जळतीं घरे.

नाटक एक अंकी.

पात्रे.

राजाराम . . . . . कोणी एक गृहस्थ.

रेणुकाबाई	.....	त्याची बायको.
परशुराम	.....	त्याचा मुलगा.
वेणू	.....	त्याची मुलगी.
विठोजी पाटील	.....	एक कुणबी.
साकराऊ	.....	पाटलाची बायको.
काळ्या.	}	पाटलाची मुल्ले.
गोमाई.		
सदब्या	.....	राजारामाचा मोतदार.

स्थळ.

गांवकुसाजवळ विठोजी पाटलाचें घर.
त्या शहरांत तीन घरे जळतात तीं तेथून
दिसतात.

प्रवेश. १

परशुराम आणि काळ्या.

परशु०— (घाबरा झाला आहे, तोंड अगदीं सुकून
गळें आहे, केंस व वस्त्रे अस्ताव्यस्त झालीं आहेत,
श्वासोच्छ्वास टाकीत मार्गे पुढें पाहतो आहे.)
हाय हाय! आतां कसें होईल! आग फारच चेतली,
माझ्या आईबापांची, बहिणीची काय अवस्था झाली
असेल! अरे देवा, तूं तरी लवकर धांव, आणि त्यां-

ना वांचीव. देवा लवकर धांव वाट पाहूं नको. आईबापांवांचून मला कोणी नाही. ते नाहीसे झाले तर मग मी काय करूं ! अगं आई, तूं कोठें आहेस ! अरे बाबा, त्वां मला एकट्याला इकडे कां पाठविलें ! अगे वेणू, तुझी काय अवस्था झाली असेल ! (अशा दुःखेकरून त्या बाळ्यास मूर्च्छा आली, सबब एका झाडापशीं टेकावयास तो गेला.)

काळ्या— (झुंजुरकांच न्यहारी हातांत घेऊन घरांतून बाहेर येतो. परशुरामास नपाहतां ह्मणतो.) अरे, ही भाग तर अडून विशाली नाही. बाबा उगाच कशाला वेड्यासारखा गाडा घेऊन गेला ! तो आतां केव्हां येतोय कोण जाणे. बरें आतां दिवस निघाया लागला, खिन्नभर याद पहावी, आतां येईल. (झाडाजवळ बसावयासाठीं जातो आणि परशुरामास पाहतो.) हा कोणाचा मुलगा ! हा कोणा मातबराचा मुलगा दिसतो, हा ह्या वेळेस येथे कां आला बरें ! (परशुरामास.) मुला येवढ्या पहांटेस तूं येथे कां आलास ! तूं घराबाहेर कां निघालास, बाबा !

परशु०— काय सांगूं बाबा ! मला कांहीं सुचत नाही. मी येथे कोणीकडे आलों, कोठें बसलों, हें कांहींच मला समजत नाही.

काळ्या— तूं का ह्याच गांवांत राहतोस ! आग लागली तेथे तुझे घर आहे की काय !

परशु०— होय बाबा, मी त्याच आळीतला आहे, त्या गरदातून मी कसा निघालो असेन तें देवाला साऊक.

काळ्या— तर काय तुझ्याच घराला आग लागली ती ?
 परशु०— होय बाबा, माझ्याच. जेव्हां प्रथम आग लागली तेव्हां मी दिवाणवाम्यांत छपर पलंगावर निजलो होतो. मला गाढमूढ झोंप लागली होती. माऊ आले त्यांनी मला पलंगावरून खाली ओढले, आणि मोताददार आला त्याने लवकर लवकर माझ्या आंगावरची पांघुरणे काढली, आणि वॉटत जाळ्याचा भडका झाला होता त्यामधून मला बाहेर काढले.

काळ्या— अरे, अरे, फार वाईट झाले

प्रवेश २

साकराऊ, गोमाई, काळ्या आणि परशुराम.

(साकराऊ घरांतून काळ्यास हाका मारिते. काळ्याचे चित्त परशुरामाकडे लागले आहे झणून तो ऐकत नाही.)

साकराऊ— (गोमाईस) कायगे, काळ्या कोठे आहे ?
 वरें जळतात तिकडेस घरधनी गेले आहेत, त्यांकडे तर गला नसेलना ! ते आपले पराव्याचे खटपटींत लागले असतील, हा पार तिकडे जाऊन काय क-

रील, काय जाणू.

गोमाई— आई, तो कांहीं तिकडे गेला नाही; कोणसा एक मुलगा बाहेर आला आहे त्यासंगे तो बोलतो आहे.

साकराऊ— (बाहेर येऊन काळ्यास बोलते.) अरे, मी तुला किती हाका मारल्या ! तुझे मन कोणाकडे गुंतले होते ! ओ कां नाही दिली !

काळ्या— आई, मी कांहीं तुझी हाक ऐकली नाही. हा विषारा मुलगा संकटात पडला आहे, त्या संगती मी बोलत होतो.

साक०— कांकां, न्यास काय झाले आहे !

काळ्या— थोडक्यांत चुकला, नाही तर जळून मेली असता. हाचें घर जळत असतां न्यांतून झाला लोकांनीं बाहेर काढले.

साक०— आय आई, मूल म्याले असेल, तरच अगदीं वेड्यावाणी झाले आहे. मुला, तू न्यांतून निघून इकडे कसा आलास !

परशु०— कसा ते काय सांगूं ! तेथे जेव्हां उभे राहावयास जागा नाहीशी झाली, तेव्हां मी लहान असतां ज्या दाईचा लळा मला भारी होता तिजकडे नेऊन पोहोचवावयास आमचे माऊनी मोताददागस सांगितले; तो मला स्वांयावर घेऊन निघाला, तो आग विसवावयाला आळीत माणसे थोडीं होती आणि लोकांनीं न्यास अडविले, तेव्हा मला जळून

तो तिकडे गेला; मग मी एकटा राहिलों आणि रडू लागलों तां एके हाताराने माझा हात धरून गांवकुसाबाहेर आणले, आणि मला झणाली, तू ह्या समोरच्या वाटेनें चल. मग मीं तिनें सांगित-
ल्याप्रमाणे केलें आणि येथवर आलों.

साक० — तुझ्या बाईचे नांव काय, बाबा ? तुला आठवते ?

परशु० — नाहीं नाहीं, तिचे नांव मला ठाऊक नाहीं;

पण तिच्या मुलीचे नांव गोमाई इतके मला आठवते.

गोमाई० — आई हा परशुराम तर नसेल ना ?

साक० — त्यासारखा दिसतो हा.

परशु० — होय होय, तांच मी.

साक० — तू का आमच्या राजाराम भाऊंचा मुलगा ?

परशु० — होय, बाई. आतां माझी ही ओळख पटली,

ही गोमाई, हा काळ्या. (तीं परस्परे भेटतात.)

साक० — (परशुरामास मांडीवर घेऊन त्याचे तोंड

कुरवाळते, आणि नेत्रांतून आनंदाश्रु ठाळिते.) जे-

व्हां तुझ्या गळीत आग लागली तेव्हांपासून मी

तुजकरितां धांकातच होते, वरें झालें देवानें तुला

येथवर आणले, आणि मला भेटविलें; आतां मला

आनंद झाला. तुमचे घरास कांहीं धोका लागेल

झणून मी त्यांना तुमचे घराकडेसच पाठविलें आहे;

पण गोमाई, हा परशुराम झणून तुझ्या ध्यानांत

कसें गे आले ?

गोमाई — मी साक्षा पाहतांच अगोदर घडविलें नाहीं.

खरेंच; पण मँग माझा सारा जीव न्याकडे ओढला.
म्यां झाला पाहिल्याला फार दिवस झाले आहेत.

परशु० - मी इतके दिवस काकाचे घरीं होतां, तेथून
नुक्ता आलों, दोन तीन दिवस झाले. मी आपला
तेथेंच असतो तर बरें होतें. (गहिवर आपून)
अरे देवा, आतां माझ्या आईबापांची अवस्था क-
शी झाली असेल ?

साक० - तुझे गळींत आग लागतांच मी न्यांना एथून
पाठविले आहे कीं, न्यांनीं ह्या प्रसंगीं कामावर प-
डावें. आणि असें न्यांचेही मनांत येऊन ते धांवून
गेले आहेत; तूं कांहीं आईबापांविषयीं काळजी
करूं नको; ते आगींत उडी घालून न्यांस जळूं न
देतां बाहेर काढतील, ह्याची मला पक्की खातरी
आहे. आतां तूं इतके लांब धांवत आला आहेस
झणून तूं भुकेला असशील, तर तोंड धुऊन कां-
हीं खा.

काळ्या- ही पहा, रावसाहेब, कशी गव्हांचीं माकर
आहे ती, ही घ्या.

परशु० - तूं अगोदर मला परशुराम झणून हाक मा-
रीत होतास, आणि आतांच कां रावसाहेब झणून
हाक मारतोस ?

काळ्या- बरें तर, तसेंच कां होईना ? परशुराम, मा-
● सी न्यहारी घ्या.

गोमाई- अंमळ धांबा, परशुराम, तुझाला तहाभही

लागली असेल; मी दुधाची खीर करून देते.

परशु० — नाही नाही, माझे आईबाप येवढ्या संकटांत असता माझ्याने कसे खावेल ? मी त्यांस डोळ्यांनी पाहून मग काय खावयाचे असेल ते खाईन. आतां मी त्यांकडे जातो, आणि त्यांना भेटून येतो.

साक० — बाबा, तू अंमळ धीर धर, आणि विचार कर; तू जाऊन काय आगीमध्ये उडी घालणार आहेस ?

परशु० — मी त्यांस आर्गात सोडून आलों. मला भाऊंनी वळेंच सुटव्याचे खांचावर दिलें, आणि त्यास धमकावून सांगितलें की, जा, झाला येथून घेऊन. ते फार रागे भरतील म्हणून मी म्यालों आणि इकडे आलों; पण मला येथे चैन पडत नाही, आतां कांहीं का होईना पण त्यांचें तोंड तरी मी एकदा पाहून येतो.

साक० — मी तुला जाऊं देणार नाही. तुला लागलें वेंड, चल मजसंगतीं घरांत.

परशु० — तुझाला घरदार आहे, तुझी जा; मला आतां घर नाही दार नाही

साक० — वेड्या मुला, अशी हाय हाय कां घेतली ? तुझे माझे घर वाटलें आहे कीं काय ? मी तुला जसे दूध पाजिलें तशी आतां भाकर खाऊं घालीं न, इतक्यास घुसणार नाही. (परशुरामास वळेंच

घरांत नेते आणि काळ्यास सांगते,) खबरदार ये-
थेंच ऐस; जर कोठें बाहेर गेलास तर मारीन, मो-
डणार नाही. ते थाले हणजे मला सांग; पण घरे
जळताहेत तिकडे पहावयास जाऊं नको हो; म्यां
तुला बजावले आहे, आठवण ठेव.

काळ्या— (आपल्यापार्शी.) बरे बरे, माझे काय !
मी गेलों गेलों, नाही नाही. अहा, तिकडे आतां
शेकावयाला आगटी मली खाशी झाली असल.
एथून चांगले दिसते. आँ ! मोठा मनोरा. पडलासें
वाटते ! अबब, म्यांवाली तर पुष्कळ घरे दबलीं
असतील बरे.— वाहवा ! बरीच मौज झाली ! ग-
रीब विचारें पोर ! जाऊं घाकीं, न्याचें घर जळ-
ल्यामुळें माझे न्यहारीस उशीर झाला. (गोमाई
हातांत तांब्या घेऊन बाहेर येती.) बयाला माझी
भारी माया; बया, त्वां मजसाठीं दूध आणले अ-
सें वाटते.

गोमाई— काय ! तुजसाठीं दूध ! नाही बाबा, परश-
रामाला पाणी घावयाकरितां तांब्या घेऊन आले
आहे; तो तर खीर किंवा लाडू कांहींच खात ना-
हीं; आई, आई, भाऊ, भाऊ, करीत बसला आहे,
आणि हणतो कीं, मला कांहीं गोड खावयास न-
को. माझ्या तोंडाची कोरड वळली आहे, एवढेंसें
पाणी मात्र गुळणा करावयास या हणजे झाले. ल-
पून मी थाला पाणी घेऊन येते.

काळ्या • - काय, आईबापांची खबर समजत नाहीं
सपून काय उपाशीं मरतो ! ही मोठी मौजच आहे
तर ! आपुन तर ब्वा असें कधीं करणार नाहीं.
आपहाय तो सब विशाद.

गोमाई • - तूं मला टाऊक आहेसरे, आई जरी मेली
तरी तिला तसेंच झांकून ठेवून पोटभर आदळशील
मग तिला जाळायाला नेशील. मला तर, ब्वा, अं-
मळ आईबाप जवळ नसले, किंवा कांहीं कारणा-
पुळे त्यांचा धांग न लागला, तर चैन पडत नव्हते;
पार्श्या ताम्ह भूक पळून जाई, खाण्यापिण्याची
आठवण देखील राहात नव्हती.

काळ्या • - घर जळो का राहो, कांहीं कां होईना;
आपणाला तर ध्या, भूक पसली तर सांगेवना;
पण भूक असतां दम धरवणार नाहीं; मग कोणी
मरो कीं वांचो.

गोमाई • - बरारे आहेस, पहा पहा बरे, ह्या परशरा-
मास आईबापांविषयीं किती दुःख झालें आहे तें !
ह्या पोरकडे पाहून माझी देखील भूक पळाली.

काळ्या - तर आज तूं आपली खीर भाकर खाणार
नाहींस असें वाटते.

गोमाई • - तुजें बरेरे सारावेळ खाण्यावर चित्त. आप-
ली खीर खाऊन आतां माझ्या खिरीवर डोळा
देवितोस.

काळ्या - मी कांहीं तुझी खीर ध्यायी सपून बाललीं

नाहीं; परशराम तर खातच नाही. आणि तुझ्याही तोंडांत जाणार नाही, मग फुकटावारी उगीच कां घाण करावी ! ह्मणून म्यां झटलें; हांत कांहीं म्यां तुझी खीर मागितली असें झालें नाही. (गोमाई घरांत जाते.) मली पक्की लवाड आहे; माझी डाळच शिजूं दिली नाही किंही. बरे चला, आपली न्यहारी झाली, आतां आपुन गावांत जाऊन घरे जळतात त्यांची मौज पाहूं. घटकाभर तेथें उभे राहून यावे ह्मणजे झालें, कोणास कळणार नाही; जरी कळलें तरी माझे कोण काय करणार आहे ! आईला कळलें तर दोन शिष्या देईल, उगीच बसेल. (बागांत जावयास निघतो, मातक्यान जावें का नजावें असा मनांत विचार करीत पुढें चालतो, इतक्यांत त्याचा बाप तिकडून येतां त्याला भेटतो.)

प्रवेश ३.

विठोजी आणि काळ्या.

(विठोजी पाटील खांद्यावर मोठी संदूक घेऊन येतो.)

काळ्या— बाबा, तूं अवघ्यांचे मागनें आलास. मी तुजकडेसच येत होतो, बरी गांठ पडली.

विठोजी— (परशुरामाच्या घोरांत आहे.) आपला परशराम इकडे कोठें आला आहे कायरे ?

काळ्या— हो, बाबा. न्याला आल्याला एक खिण
शाला.

विठोजी— होय कायरे ! देवानें बरीच किरपा केली
समदीं माणसें जिवंत निघालीं. (संदूक खाली ठे-
वून तिजवर बसतो.) मी जरा इसांवा घेतों.

काळ्या— बाबा, घरांत चलकीं.

विठोजी— थांबरे, जरा दम धर, मी यथे बसलों आ-
हें, तूं तिला सांग कीं, मी आलों. (तोंडावरचा
वाम पुसून मनांत झणतो,) बरें झालें मी इथून
जाऊन ह्यावेळेस त्यांचे उपयोगीं पडलों, जर ह्या-
वेळेस गेलों नसतों तर जनाचा थुंका माझे तोंडा-
वर पडता.

प्रवेश ४.

विठोजी, साकराऊ, गोमाई, आणि परशुराम.

साकर०— (घरांतून धांवून जाते, आणि त्याची पाठ
रगडते.) आज देवानें मला चुडेदान दिलें.

विठोजी— बरें पण अगोदर परशुराम कोठें आहे !

परशु०— (घाबऱ्यां घाबऱ्यां धांवत येतो.) पाटील
बाबा, तुझी तर एकटेच आलां, माझे आईबाप
कोठें आहेत ! त्यांची काय अवस्था आहे !

विठोजी— ते शायद आहेत बरें; खुशाल आहेत; तूं

कांहीं चिंता करूं नको. (तें ऐकून परशुरामाची मुखश्री टवटवती, आणि तो फारच आनंदित होतो. आणि देवाला म्हणतो.) हे देवा, दीनदयाळा तुझी धन्य आहे, तूच आमचा पाठराखा, तुजवांचून आम्हांस कोणी नाही.

गोमाई— आत्मी तेव्हांचीं धरून वेड्यासारखीं झालीं आहेत. कीं, शेजारचे लोक आले आणि हे कां अडून येत नाहीत.

विठोजी— त्यांच्या कळकळीचें तिकडे कोणी नव्हतें; मग दुसऱ्यांस काय ! आपले गेले आणि आले, मग उशीर कशास लागेल !

साक०— पण आग विझाली ! आतां तर कोणांचीं घरे जळत नाहीत ना !

विठोजी— छी वेडे, विझाली कशी, अडून विझाली नाही; लोकांचीं घरे भडाभड चेत घेताहेत; तूं जर तेथें जाऊन पाहशील तर चंद्री गुंग होईल. कितीक लोकांच्या बायका जळाल्या, कितीकांचे दादवे जळाले. धडाधड भिती पडतात, न्यांखालीं कितीक माणसें दडपलीं; कितीक भुतासारखीं उघडीं नागडीं इकडून तिकडे हंबरडे फोडीत धांवताहेत. गाई, लशी, घोडी, बकरीं हीं मोकळीं सुटून पळताहेत. असा एकच आकांत उठला आहे, देमाय धरणी ठाव अशी अवस्था झाली. कायती गर्दी

तुला सांगूं ! माझ्या जवळ जवळ भोंतालीं धडाध-
ड अळकीं खांडं पडत, त्यांतून मी कसा वाचलों हे
देवाचें देव जाणे; मला मोठे आश्वीर वाटते !

गोमाई— पहा आई, बावाच्या मिशा भुंवया कशा भा-
जल्या आहेत त्या; आणखी आंगावरची लंब देखी-
ल भाजली.

विठोजी— हे काय ! राजाराम तात्यां करिता जीव
कायम राहून माझा हात पाय जरी मोडता तरी
मी मागे झोरे नपाहतां चिन्त्या सारखी आर्गांत उ-
डी घालतो. तात्यांपेक्षां का हात पाय अधिक
आहत !

साक०— झणून काय हात पाय मोडून घ्यावे काय !

विठोजी— अगे, तर, वेडे, आपण त्यांचे अन्न खाल्ले,
आन त्यांजवर वस्त्रत गुदरला तर त्यावेळेस मागे
सरावे काय ! माझे हात पाय काय, ते शाबूद रहाण्या
बदल जीव देखून खर्चीन, पण त्यांना धक्का लागूं
देईन काय !

साक०— तर अशी काय मोठ्या मारामारीची हीच-
वेळ पडली होती !

विठोजी— होय, अशीच वेळ होती ती; बरीं बुध दे-
वानें मला दिली; मी ऐन वेळेस जाऊन पोहोंचलों;
तात्या वायका पोरांना घेऊन जो दरवाज्यांत ये-
तात तो मी दकडून जाऊन पोहोंचलों. त्यांचे म-
भांत आतां आपण निभावलां इतक्यांत एकदाच

दरवाज्यावरचा बंगला कोसळला, तेव्हा लोकांनी बॉब केली, अरे हे मेले मेले, इतक्यांत म्यां चपळी करून जें का शेजारीं विंडार आहे त्यांत त्यांस उचलून नेलें, आणि घरांत शिरून वहा, रुमाल, दागिने, रोकड, पांघरूण, विरगुट झाडून सारें काढिलें. तें सर्व आपल्या गाड्यावर घातलें आणि संदूक तेवढी मी घेऊन आलों.

परशु०— माझ्या बापाला तुझीं वांचविलें, तो तुझाला फार रुपये बक्षीस देईल, ह्या विषयीं मी तुमची खातरी करितों.

विठोजी— मला दुसरें बक्षीस नको, तुझ्या आईबापांची सेवा चाकरी मजकडून घडली तिच्यानें जो मला आनंद झाला आहे तो त्या बक्षिसापेक्षां अधिक आहे. ताच्या आपल्या सर्व मनुष्यांस घेऊन इकडे लौकरच येतील असें वाटतें.

परशु०— माझे आईबाप इकडे लौकर येणार आहेत काय ?

विठोजी— होय बाबा. अगे, लौकर जाऊन त्यांकरितां घर रिकामें करून ठेव, आपून गोठ्यांत राहूं, साईत सुईत काय लागावयाचें तें तयार कर, जा.

प्रवेश ५,

विठोजी, काळ्या, आणि गोमाई.

विठोजी— वरकडांचीं ज्यांचीं घरे जळालीं आहेत. त्या गरिबां सार्थीं मी धर्मशाळा झाडून सारवून ठेवितों, एथे अतां लोक फार जमा होतील, त्या आळींतले लोक भिकान्याचाणी जागा पहात हिंडताहेत, त्यांची दशा पाहून मला कांय येते; त्यांना मी आपल्या धर्मशाळेत रहावयास जागा देईन, जसे आतां इकडेसच आहेत. काय सांगूं ? कितीकांचे आंग बहिर होऊन गेलें, कितीक वेड्यासारखे इकडे तिकडे पहातात, कितीक मार्तांत लोळण घेतात, अशां त्यांची दशा कांहीं सांगतां पुरवत नाहीं.

गोमाई— हाय हाय, वरें झालें, परशरामा तूं इकडे लौक्य आलास, नाहीं तर लोकांचे पायांखालीं तुडवून गेला असतास.

विठोजी— माझा गाडा आला हणजे मी मातक्यान निकडेस जाऊन ह्यातारे कोंतारे, बायका, पोरें, जां भेटतील त्यांस गाड्यावर घालून घरीं घेऊन येईन. मी गरीब जरी आहे तरी ह्या वेळेस सभांच्या उपयोगीं पडेन, आणि मोठा माणूस होईन, कांकीं तितके सारे माझेसे होतील. (तो संदूक उचलावयासाठीं खालीं लवतो.)

काळ्या— बाबा, मी उधळाययास हात लावूं ?

त्रिटाजी— राहूंदे, तुला उचलतां देणार नाहीं. तूं असं कर, आपल्या घरीं आज पाहुणे लोक येनील त्यांच्यासाठीं वाण्याचे येंथे जा, आणि बाबांनै दहा मण कर्णाक मागितली आहे, असें न्याला सांग. कोणी आला न्याला घांठा घुगरी घालीन, उपाशीं राहूं देणार नाहीं, इतकी शकतं आज माझे मर्धां आहे; मातबर लोक कांहीं पैका देतील, आपल्याच्यानै एवढेंही का होईना। मी आपलें पोट बांधीन पण त्यांना उपाशीं राहूं देणार नाहीं.

प्रवेश ६.

गोमाई आणि परशुराम.

गोमाई— बाबा, मीही उपाशीं राहीन पण तुला उपाशीं राहूं देणार नाहीं. परशुरामा, तुझी अर्शा गत होईल हें कोणाचे ध्यानीं मनीं देखील नव्हतें.

परशु०— काय सांगावें, एका एकीच आकाशची कुन्हाड पडली. एक्या रात्रीतून मातवराचे भिकारी होणें हें फार कठीण आहे.

गोमाई— कांहीं चिंता नाहीं, तूं अगदीं हवलदिल होऊं नको, आज्ञांजवळ आहे तंवर तुलांला उपाशीं मरूं देणार नाहीं. आणि मजजवळ जें कांहीं असेल तें तुला किमती वांचून देणार नाहीं काय। पण हें कोणाचें पाऊल वाजतें। कोण आलें थरें।

परशुराम, सटव्या, गोमाई, राजाराम, रेणुकावाई,
आणि लक्ष्मी.

परशु०—० हा आपला सटव्या ! अरे सटव्या !

सटव्या— लहानग्या धण्या, फार चांगले झाले कीं
तूं वांचलास.

परशु०— मी वांचलों, पण माझी आई, बाप, बहीण
ही कोठे आहेत ! तीं तुजबरोबर आलीं आहेत
काय !

सटव्या— तीं मज बरोबर ! कव्हां !

परशु०— तूं कां त्यांना मार्गें टाकून आलास !

सटव्या— (मार्गें पाहून.) तीं मार्गें कुठे दिसत नाहींत.

परशु०— (गर्हिवरून.) तूं इकडे व्हांस सोधावयास
आलास कीं काय !

सटव्या— (संभ्रांत होऊन.) हो, हो, ते इकडे आले
नाहींत काय ! इकडे आले नाहींत तर मग काय
होताळ !

गोमाई— परशुरामा खेरीज इकडे कोणी आले नगेलें.

परशु०— (घाबरून.) अरे अरे, तर त्यांचें वर्तमान
काय पुढें ! विठोजी पाटलांनीं एवढावेळ गोड गोड
गोष्टी सांगितल्या; मुझे सांगण्यांत तर घालमेल
दिसतें.

सटव्या— तूं घाबरा होऊं नको; माझे ऐक अगोदर;
मला आग विश्वावयाला लोकांनी अडविलें तेव्हां
पुन मी लोकांचे गर्दीमधीं मिळलों; मला कांहीं खबर
नाहीं, घाबरूं नको; मी खरें सांगतो; मग मी त्यां-
स लई हुडकलें, विडारांत गेलों, इकडे-तिकडे फि-
रलों, कांहीं खबर लागली नाहीं; लोकांस पुसलें,
त्यांनी सांगितलें कीं आम्हांला कोठें आढळलीं नाहींत.

परशु०— हाय हाय, अरे देवा, तर तीं खर्चात जळा-
लीं असतील.

सटव्या— अझून तर लई क्षीरें सांगावयाचें राहिलें
आहे, तें ऐक; उगाच घाबरा होऊं नको.

परशु०—तर तें काय आहे? तें मला तूं सांगत नाहींस?

सटव्या— तुम्ही लईच घाबरून जाता, मग मी क्षीरें
काय सांगूं ?

परशु०— बेट्या, देवाकडे पाहून खरेंच बोल.

सटव्या— तर लोक असे चावळत होते कीं गिरस्त
आपल्या बायका पोरांना घेऊन बाहेर निघाला,
आण त्यांलाही वाटलें कीं आपून वांचलों, पण
बंगल्याची लई मोठी लग अवचित पडली, ती खा-
लीं तीं समदीं चेपूनशानें गेलीं. (हें ऐकून परशु-
राम धाडकन आंग भुईवर टाकतो. आणि मूर्च्छित
होऊन निचेष्ट पडतो.)

गोमाई— (गलबलून ध्यास उधळती.) अरे, अरे, पा-
णी आपण, धावा, परशुराम मरतो.

सटव्या— तरां मीं न्याला सांगितलें कीं, तूं घाबरूं नकीं; लांक चावळतात, खोटे का खरें हें मला मावें नाहीं, गिरस्त कोण होता हेंही लोकांला मावें नाहीं, आण हें खोटे असलें तर मग कसें ?

गोमार्ड— हा मेल्या दाडा अवचित्या, भलतेंच बोलतो स. माझ्या बानें न्याला कसें चांगलें सांगितलें होतें, तें आतां न्याच्या मनांत देखील राहिलें नाहीं.

सटव्या— (परशुरामाचें पायांला हात लावून झणतो.)
हाय हाय, माझे लहानग्या धण्या, तुझे पाय तर अगदीं माथणी वाणी गार पडले.

गोमार्ड— हा दाडा मेल्या, त्वां हाचा प्राण मात्र घेतला, इकडे कशाला आलास, तिकडेच कां मेला नव्हतास ?

सटव्या— पण मीं ह्याला अगोदर सांगितलें नाहीं ? कीं तूं घाबरा होऊं नको झणून ? हें तुझ्या देखत बोललों नाहीं ? (परशुरामाचें डोकें उचलून झणतो.) दादा, ऊटगे माझे आई. (पुन्हां डोकें उचलून भुईवर सोडतो.)

गोमार्ड— अहारे, मेल्या अनाड्या, जर न्याचा जीव राहिला असला तर तुझ्या आपटण्यानें निघून जाईल. तूं न्याला मारून टाकशील, दूर हो, तूं न्याला हात लावूं नको. अरे परशुरामा, सरुया, तूं कोठें गेलाम ? एकदा देहावर येऊन मजकडे पहा. अग आई, अरे काळ्या, धायारे धावा. (ती,

धरांत पाणी आणावयास धांवती.)

सटव्या— (परशुरामाचे तोंडाकडे लवून पाहतो.)

नाहीं नाहीं, अडून कांहीं मेला नाहीं; नाका तोंडा वाटे वारा येतो हा; हा जर मेला तर मी विहिरींत उडी घालीन (मोठ्याने ओरडून.) अहो परसराम, अहो परसराम, सुधीवर आणावयाचा मला येखादा उपाव ठावा असता, तर लई चांगले होते. (परशुरामाचे तोंडावर आपल्या तोंडाने गार वारा फुंकितो.) हे फुंकणे मला लई मोठे दुःखाचे डोंगरा सारखे झाले, म्यां खबर सांगितली हणून असे झाले, मी वाईट खरा, पण झाला म्यां घाबरें होऊं नका असे सांगितले असतां ह्यांनीं डोळे पांढरे केले, ही ह्यांची चूक. म्यां अगोदरच फोडून सांगितले होते, पण परसरामजी तुर्ही ऐकिले नाहीं. माझी बायको मेली तव्हां मलाही दुख लई झाले होते, तव्हां जर म्यां असे करून प्राण टाकला असता तर मग मला लोक वेडा हणते. परसराम, आतां मी कोणची गत करूं! हे सुधीवर येतील असे मला दिसत नाहीं. (इकडे तिकडे पाहतो.) अहा! ती तिठे विहीर आहे, तेवून तरी पाणी आणावे, ते तोंडावर टाकले हणजे लौकर उठतील. (इतक्यांत राजाराम कुटुंबा सुधांयेतो. (व्यास पाहून सटव्या पळून जातो.) देवकरो कीं माझा धनी परसरामाला असें न पाहो.

तोका आपला जीव देईल काय जणु. मां तर दादा, मेल्यांहून मेला झालो.

राजा०— तो कोणी, आतां पळत गेला ! आपला सटव्या असेल असे वाटते; अरे सटव्या, अरे, परशराम कुठे आहे !

रेणु०— आह्मांला भेटूनये ह्मणून पळाला असेलसें वाटते; पण त्यानें परशरामाला कुठे ठेवले असेल बरे !

लक्ष्मी०— (परशुरामास भुईवर पडलेला पाहून बोलती.) हा कोण बरे भुईवर पडला आहे ! (लवून पडहती.) अरे देवा, हातर माझा भाऊराया आहे, अग आई, हा मेलासा दिसतो. हाय हाय.

रेणु०— अगे काय ह्मणतास काय ! परशरामच की काय ! अरे खरेच, हाय हाय, अरे पाणी तरी आणा कोणी, (ती न्याजपर्शी बसती.)

राजा०— आह्मीं आतांच एका अनर्थातून मुक्त झालो वों दुसरा अनर्थ पुढे वाढून ठेवलाच आहे काय ! मवां कांहीं कर्मा झाला होता वाटते, ह्मणून आतां तो पुरता प्राप्त झाला. (परशुरामाचे तोंडाकडे पाहून बोलतो.) थांवा, वावरूनका, हा कांहीं मेला नाही; श्वासोश्वास वाहतो आहे, (रेणुकाबाई तोंडांत तोंड घालून रडते.) रडून रडून डोळे जातील; रगीच ओरडूनका, अंमळ धीर धरा.

लक्ष्मी०— अरे देवा, हें त्वां काय केलें, आह्मी सर्व

आर्गांत जळून मेलो असतो तरी बरे होते.

राजा०— (परशुरामास रेणुकाबाईचे मांडीवर देतो, आपण विहिरीकडे धांवत जाऊन ओंजळीत पाणी आणून त्याचे तोंडांत घालितो. परशुराम घुसकारा टाकून माझे आईबाप कोठे आहेत असें झणतो.)
त्या मुखाने आह्मी जळालो असें सांगून त्या पोराने अशा अवस्थेत घातले आहे असें वाटते.

लक्ष्मी०— (आनंदाने झणती.) अहो, पहा, हा डोळे उघडू लागला.

रेणुका०— सख्या परशुरामा, कायगे आई झाले तुला !

परशु०— (सावध होऊन इकडे तिकडे पाहतो.) मां कुठे आली ! असें काय झाले हे मला ! (उठून बसतो.) अहा ! माझे आईबाप आले !

लक्ष्मी०— (न्यास आलिंगून.) अहा ! माझे भाऊ-राया, तू उठून बसलास, इतक्यानें माझे जिवांत जीव आला.

परशु०— तुला पाहून मला किती आनंद झाला झणून सांगू ताई !

राजा०— आमचे सर्वस्व गेले झणून आह्मी दोन झालो होतो. पण घरदार सोने रुपे व आमचे प्राण ह्यांहुन अधिक जें पुत्रवस्त तें आह्मांपाशी राहिले, इतक्यानें आह्मांस जीवन कळा आली, आणि संपत्तिवानाहून आह्मी अधिक झालो.

रेणुका०— आमचे जें काही जळाले त्याचा खेद आ-

सां करावा नलगे.

राजा०— खरेच, आमचा परशराम आमच्या दृष्टीस पडला, हीच मोठी गोष्ट झाली, अशा संकटांतून तुम्ही तिघेजण वाचलां हे पाहून जळाल्या जिन-गीचा खेद माझे मनांत कांहींच राहिला नाही.

लक्ष्मी०— पण, भाऊराया, तुला असें पडावयाचें काय कारण झालें होतें बरें ?

परशु०— ताई, तें तुला काय सांगूं ? मला सटव्यानें असें केलें.

राजा०— कां ? मीं तुझांला सांगितलें नाहीं ?

परशु०— व्यानें मला सांगितलें कीं, तुम्ही सर्व आगींत सापडला.

लक्ष्मी०— (जवळचे टेंकडीकडे पाहून .) रावजी, ती पहा, सटव्या तिकडचे आगें उभा आहे.

राजा०— सटव्यारें, अरे सटव्या. ती मला उत्तर देत नाहीं. ती भितोसें वाटते, परशरामा, जा तूं त्या वेढ्याला घेऊनये.

परशु०— अरे सटव्या, ये खालीं, भिऊनको. मी जी-वंत आहे.

सटव्या०— (दूर उभाराहून लणतो.) खरेच बोल-तोस कायणा ?

परशु०— खरेच नाहीं, तर काय खोटे ? त्वां कधीं मेल्या माणसाचे तोंडांतून शब्द ऐकिला काय ?

सटव्या०— (दडपून उभारून लागून धोळतो.) मला धा-

करी वरून बरतरफ कराल कीं काय ! तुम्ही क-
राल असें मला वाटत नाही. जर करावयाची
मर्जी तुमची असली तर मग मला स्वार्थी उतराव-
याची तरीं मेहनत कशाला देतां बाबा !

राजा०— पहा कसा मूर्ख आहे तो. आपण काय
बोलतो ह्याचा परिणाम नपाहतां लोकांचे सांग-
ण्यावरून माझे पोरस भिवविलें !

रेणुका०— थोडक्यांत निभावलें, नाही तर परशुरा-
माचा घात तुजकडून झाला असता.

परशु०— आई, आतां क्षमा करा, हा त्याचा अपरा-
ध नाही; माझाच आहे

सटव्या— खरीच गोष्ट सांगतो हा; म्यां ह्याला घाबरूं-
नका लक्षण सांगितलें होतें; मग कां घाबरावें !
पण ह्यानें मजवर दया केली लक्षण लई आनंद
झाला. आजपून कोणी माणूस डोई इतक्या स्वांचे
मंदीं पुरव्या वांचून तो मेला असें मी समजणार
नाहीं.

प्रवेश ८

विठोजी, राजाराम, परशुगम, गोमाई,
आणि साकराऊ.

विठोजी— (घरांतून बाहेर येतो) अरे, तो रानवट

कोठें आहेरे ?

गोमाई— (सटव्याकडें थोंट दाखावती.) बाबा, हा पहा, आपले धन्याचे मार्गें कसा उभा आहे तो. (गजारामास पाहून मोठ्या आनंदानें रामराम करितां.)

राजा०— तूं इतका लवून रामराम करूनको; तूं माझा जिवलग आहेस; न्वां मला आज सर्वस्वें जीवदान दिलें.

विद्योजी— असें कोठें झालें आहे महाराज ? आपून मजवर फार उपकार केले आहेत. आणि आज ही मज गरिवाची चाकरी घेतली, आणि कृपा करून माझे घरीं आलां, हाच मला लई लाभ झाला. आजच्या वेळस माझी थोडीबहुत चाकरा आपल्या दर्शस पडली, इतक्यानें मला मोठा आनंद झाला आहे.

राजा०— हें खरेंच, पण आर्त्तां तुजवर आजपावेतो जे उपकार केले ते व पुढें ही जे जन्मवर करूं, ते सर्व तुझ्या उपकाराच्या पासंगास देखील पुरणार नाहींत.

विद्योजी— असें काय ह्मणतां महाराज ? माझी काय आजची चार घडींची चाकरी, आणि आपून तर लई दिसांपून मला पोसलें आहे. पहा, हें घरदार, शेत, वार्डा, गाढा नाढा, बैल दार, सर्व आपल्या पुण्य प्रसादानें मला मिळालें आहे. आतां आपली

लई खराबी झाली आहे तर आपून जें काय मला शेत वंगेरे दिलें आहे तें आपून घ्यावें; हा आपलाच माल आहे, दुजाभाव मनामर्धा आणूनका; असें केल्यानें मला लई आनंद होईल.

राजा०— बरें तर, तू ह्मणतोस त्या पक्षां ह्यासमर्थां मी घेतों; पण पुढें ह्याबद्दल तुला कांहीं दुसरें देईन; त्याला तूं ना ह्मणूनको, माझ्या जहागिरीच्या सनदांची पेटी त्वां आगींतून काढिली, आमचें वंश परंपरचें उपजीवन जिवाकडे न पाहतां त्वां रक्षिलें; तर आतां आह्मांस एथें घर दार कांहींच राहिलें नाहीं, ह्याकरितां मीं आपल्या जहागिरीच्या गांवां जाऊन राहावें असें योजिलें आहे; तेथें तुलाही सर्व खटल्या सुद्धां घेऊन जाईन, आणि वंशपरंपरा तुला पोटाची काळजी नपडे असें कांहीं तेथें करून देईन.

परशु०— बाबा, माझ्या ही मनांत असेंच आहे; मला ह्यांनीं फार संभाळलें, नाहीं तर माझी दशा झाली असती.

साक०— आतां उठा, चला आमचे घरांत जागा कांहीं फारशी चांगली तुला योग्य नाहीं, आपली साकडी आहे. आह्मां गरिवांचे घरांत आपली पायधूळ पडली ह्मणजे आह्मी लई सुखी होऊं.

विठोजी— (आपला गाडा किती एक लोकांस घेऊन येत आहे असें पाहून ह्मणतो.) भाऊसाहेब,

आपून मला ङ्कूम इतील तर मी न्यांची थोडी शे-
वा चाकरी करायला जाईन ह्मणतो.

राजा०— मीही तुज बरोबर येऊन त्यांचे समाधान
करतो. त्यांजवर व मजवर प्रसंग एक सारखाच
आहे, तथापि माझ्या पेशां त्यांचा फार नाश झाला.
आतां मला असे वाटते की, नाश व दुःख हीं
काहींच नाहीत; उलटें ह्यांत माझे हित झालें, को-
णतें कीं द्रव्य स्वर्ग कल्याणें मिळावयाची नाही
अशी जीं अमूल्य वस्तू ह्मणजे तुझ्या कुटुंबाच्या
परिचयाची व तुझ्या स्नेहाची वृद्धि ती म्यां मि-
ळाविली;

माठा वाग.

विद्याधर ह्मणून कोणा गृहस्थ होता. त्यास प्रपंचा-
च्या निर्वाहासाठीं वाडलापार्जित स्वास्थ्य वतनवाडी
वंगेर सांगावयाजोगतें काहीं नव्हतें; तरी तो थोड्या-
मध्यें संतुष्ट राहून योग्य आचरणानें वागत असे. आ-
पण्यापाशीं जें काय आहे तितक्यांत संतुष्ट थसावें,
ही गुप्त गोष्ट त्याला ठाऊक होती, ह्मणून द्रव्यद्वारां
मिळणारें जे द्रव्यवंताचे विलासाचे पदार्थ त्यांवांचून
त्यास काळहरण करणें अवश्य होतें. तथापि दुसऱ्याचे
विलास पाहून ते आपणास नाहीत ह्मणून तो खेद
किंमपि पार्जित नव्हता, आणि थोरक्यांत संतुष्ट राहून

आपल्या सुखांत किमपि अंतर पडूं देत नव्हता. त्याला जन्मादारभ्य एकवेळ मात्र दुःख प्राप्त झालें होतें, तें हेंच कीं, त्याची सुशील पतिव्रता स्त्री मेला, पण त्या-समयीं त्याचे अंतःकरणाचे विसांव्यास एक नारायण नामें पुत्र राहिला होता. तो फार सुशील असे, तेणें करून त्याचे अंतःकरण तसेच सुखी राहिलें होतें. आपल्या स्थितप्रमाणें पुत्रानेंही मिळेल तेवढ्यांत संतुष्ट असावें, ह्याविषयांच्या विचाराकडे त्यानें आपलें मन योजिलें. नारायणही सद्गुणी, चतुर, व समंजस होता; हे त्याचे गुण पाहून संपत्तीच्या प्रत्येक पदार्था-मध्ये गुण असून दुर्गुण किती आहेत हे पुत्रास दाख-विण्याचा यत्न विद्याधरानें मांडला. असा तो बाप अल्पसंतोषाचें सुख आपण जातीनें अनुभवून पुत्राचेही मनांत ठसवावें ह्याविषयांचा उद्योग करिता झाला. तो पुत्राचे कल्याणाची वांच्छा धरून मनांत ह्मणत असे कीं, स्वल्पांत देहाचा निर्वाह करून आनंदित असल्यानें श्रीमानापेक्षां ही सुखाचा लाभ अतिशीयत होतो. जो नमिळावयाचा पदार्थ त्यावर प्रीति व आशा ठेवणें हा केवळ मूर्खपणा होय. अशी बुद्धि जर पुत्रास मजकडून मिळेल तर इतरवस्तूं पेक्षां ती बुद्धि त्यास फार हितावह होईल, असें तो वारंवार चिंतन करता असे.

एके दिवशीं विद्याधर नारायणास समागमें घेऊन एक फार रमणीय भाग होता तें घेऊन आला. असा भाग

नारायणानें कधींच पाहिला नव्हता. त्या बागांत नार-
ळी, पांफळी, आवे, अशोक, इत्यादि वृक्षांची निविड
छाया आहे; द्राक्षांचे मंडप, व जाई, जुई, चमेली, मोग-
रा, गुलाब, शेवंती इत्यादि नाना प्रकारचीं फुल झाडे
फुलली आहेत; पुण्यांचे परिमळाचा घमघमाट जिकडे
तिकडे चालला आहे; जागीं जागीं कारंज्यांचे फंवारे
उडनाहेत; दौडांनून कमळें फुललीं आहेत; त्यांजवर
श्रमर गुजारव करिताहेत; मंद शीतळ वायु झुळ झुळ
वहता आहे; तेथील वागणारे मनुष्यांची मुखश्री सुप्रस-
न्न होत आहे, असें तें अतिरमणीय स्थळ पाहून ना-
रायणाचे अंतःकरणास अतिआनंद झाला. एकदाच स-
हस्रावधि रमणीय पदार्थ त्याचे दृष्टींत येतांच तो आ-
श्चर्याने निमग्न झाला. आणि त्याची बुद्धि अगदीं गुंग
होऊन गेली. हें पाहून विद्याधरानें पुत्राची चकभूल
जावी लक्षणून तें एक बंगला होता त्या ठिकाणीं त्या-
स नेऊन भोजन घातलें. भोजन झाल्या नंतर नारा-
यण आपल्या बापास क्षाप्रमाणें बोलूं लागला.

दादा, पाहिलेना तुझीं १ इकडेचे लोक कसे श्रीमंत
आहेत ते १ बागाचे दरवाज्यापार्शीं किती रथ उभे होते;
आणि त्या लोकांचे आंगावर कसे भरजरी बादली
पोपाक, व कंठी चौकडे वगैरे किती अलंकार होते.
पहा, त्यांचे कसे भाग्य आहे तें, जें जें मनांत येईल
तें तें व्यावयास व कगवयास ते समर्थ आहेत. असं
आपणास का पार्शी परें १ हा लोकापार्शी रुपय फार

आहेत तसे तुझांपाशीं कां नाहींत ! मी खरेंच सांगतां, आपण गरीब आहों हें आतां माझे ध्यानांत येऊं लागलें, पाहिलें असतां ते तुझापेक्षां सुरीतीनें चालणारे नाहींत. मग असें होण्याचें कारण काय !

हें ऐकून विद्याधरानें उत्तर दिलें कीं, मुला, आतां गरीब आहों असा तुझी समजूत झाली काय ! तर आतां मी तुला सांगून ठेवितों कीं, आपण त्या लोकांपेक्षां फार मातबर आहों.

नारा०— तर मग तुझांपाशीं इतका पैका आणि असा बाग कुठें आहे !

विद्या०— हा काय ! त्यापेक्षां मजजवळ पैका व बाग चांगला आहे.

नारा०— काय ह्मणतां ! बाग तुझांपाशीं आहे ! तर मीं कधीं पाहिला नाहीं; दादा, तर तो मला दाखवना.

विद्या— बरें, तुला एखादे दिवशीं दाखवीन.

नंतर एके दिवशीं विद्याधर पुत्रास, चल, तुला आपला बाग दाखवितों, असें ह्मणून, जेथून फार लांबवर देश दृष्टीस पडत होता अशा पर्वतावर त्यास घेऊन गेला. त्या पर्वताचे उजवे बाजूस एक फार मोठें रान आहे, तें असें कीं, त्याची हद्द काळे धारेशीं लागलेली आहे; डावे बाजूस सुंदर मीजेंचें हिरेंवचार करण आहे, व पिकांनीं भरलेलीं शेते आहेत; पुढचे बाजूस फार मोठें भिदानांत पुष्कळ नद्यांचे प्रवाह वाहताहेत; जिकडे

चकडे तिकडे मनुष्ये आपआपल्या कामांत तत्परतेनें लागलीं आहेत; कोणक ठिकाणां कुणबां शेतें कापताहेत; कोणक ठिकाणां कोळी नद्यांत मासे धरिताहेत, कोणक ठिकाणां कितीएक लोक शस्त्रें घेऊन मृगयेंसार्थी धांवताहेत, मेंढरांचे कळप व गुरांचीं विल्लारें जिकडे तिकडे चरताहेत, व छार्येंत ब-
स्ताहेत, असें फार सुंदर स्थळ पाहून विद्याधर व ना-
रायण हांस अतिशयित आनंद झाला. व्यासमर्षी ना-
रायणानें बापास प्रश्न केला.

नाग०— दादा, तुमचा बाग अझून कोणीकडे आहे ?
आपण तेथें केव्हां जाऊन पोहोचूं ?

विद्या०— मुला, हल्लीं आपण आपल्या बागांतच आ-
हां, हाच माझा बाग.

नाग०— काय ? हाच बाग ? हा बाग नव्हे, हातर
डोंगर आहे.

विद्या०— भोवतालीं पहा, जेथपर्यंत तुझी दृष्ट पोहचते
तेथपर्यंत जे मळे, व शेते, कुरणें, व बाग बगीचे
आहेत ते सर्व माझे आहेत.

नाग०— हें मी खरें समजणार नाहीं; उगीच तुझी
माझा थडा करितां, दादा.

विद्या०— नाहीं नाहीं, थडा नव्हे; मी खरेंच सांगतो.
तूं असें पहा कीं, मालकानें जें जें करावयाचें तें
तें करावयाचा अधिकार मलाही आहे. मालका-
प्रमाणें मलासून मलाही छुल्य मिळतें.

नारा०— तें कसें तें मला समजून सांगा.

विद्या०— बरें, हा सर्व मुलूख तुझाच जर असता तर तूं काय करतास ?

नारा०— मी ! मालक आपले मालाचें जसें करितो तसें मीही करितों.

विद्या०— तें काय बरें ?

नारा०— पहिल्यानें तर ह्या रानांतली झाडी तोडून सर्पण पुष्कळ जमा करितों, मग हरणें धरावयास मृगयेस जातो, आणि बैल, गार्ई, झशी, इत्यादि जनावरे पुष्कळ बाळगितों, शेतांचे दिवसांत शेते कापून सुड्या घालून ठेवितों.

विद्या०— तूं ठीकच बोलतोस, नारायणा; तुझे मत आणि माझे मत एकच पडतें; जसें तूं करीत झणतोस तसेंच मी करीत आहे; ह्याविषयीं पाहिजे तर तुझी खातरी करून देतो.

नारा०— ती कशी करतां, दादा ?

विद्या०— प्रथम मला जितकें सर्पण लागतें तितकें हे लोक ह्या रानांतून तोडून आणून मला देतात.

नारा०— बरें, तर, मी कधींच तुझाला ह्यालोकांस हुकूम करतांना पाहिलें नाहीं.

विद्या०— मला इतकी खटपट करणें नको, हुकमाशिवाय ते आपाप माझे घरीं आणून देतात.

नारा०— लोक तुमचे घरीं सर्पण आणून देतात हे खरें, पण तुझाला ह्यांस ऐसे पावे लागतात कीं माहो !

विद्या०— बरें, मी जर झा गनाचा खरा धनी असतो तर मला कांहींच खर्च न लागता कीं काय ?

नाग०— मग कांहींच खर्च नको; लोक फुकट तुमचे वरा आणून पाहोचविते, त्यांस दमढी ही द्यावी लागतील.

विद्या०— तूं असें समजतोस काय ? मला वाटते कीं, त्यास दृष्ट्यट खर्च लागता. कसा तर. लांकडे तो-
डाव्यास माणसं घाकरास ठेविलीं पाहिजेत, त्यांस कुन्हाडी वगैरे सामान दिलें पाहिजे, झाला पेसे खर्चाचे लागते कीं नलागते ?

नाग०— बरें तर ही गोष्ट राहूद्या; पण तुझाला त्या रानांत मृगघेस जाण्याचा अधिकार आहे काय ?

विद्या०— मृगघेस स्वतः जाण्याचें काय कारण ?

नाग०— हरणें धरून आणावयासाठीं.

विद्या०— बरें, मला हरणें पाहिजेत तर मी पारध्यास सांगून; त्याजकडे हरणें पुष्कळ असतात त्यांतून मला पारध केल्याशिवाय पाहिजेत तितकीं मिळतील. त्यांत कदाचित् त्या रानांतलीं हीं हरणें असतील.

नाग०— पण त्यांस रुपयें द्यावे लागतीलना ?

विद्या०— होय, पण पारध्यास दरमाहा द्यावा, आणि वाघरा, जाळीं, फासे, घेऊन द्यावे, इतक्या खटपटी पक्षां पेंसा टाकून द्यावे त्यांत फार सुख आहे. आम-
चा शिकारखाना फार चांगला, सुंदर, बेताचा आहे.

त्वां पाहिलेंना, त्यालोकांच्या शिकारखान्याचा नाश
तां हरणं व पाखरें कसा करिताहेत तें ? आणि
त्यामुळे त्यांस केवढा उपाधि आहे तो ? तसें कांहीं
मला आहे ? मी कसा आपला विनघोर आहे बरें ?
नारा०— आणि ह्या कुरणांत गाई, झर्शा, मेंढरें, चमत्
आहेत हीं सर्व तुमचीच आहेत ?

विद्या०— होय, माझीच आहेत; तुला जें रोजरोज
लोणकढें तूप, दूध, दही, लोणी मिळते तें कोठून ?
ह्याच गाई झर्शांचें.

नारा०— पण दादा, हे सर्व कळप, व खिलारें, व शेतें
भातें, नद्या, हीं सर्व जर तुमचीं आहेत, तर मात-
बर लोकांचे येथें जसे रोज नानाप्रकारचे भोज-
नास पदार्थ असतात तसे तुमच्या येथें कां नाहीत ?

विद्या०— बरें, पण मातबर लोकांचे पात्रावर जितके
पदार्थ असतात तितके सारे ते खातात कीं काय ?

नारा०— असें नाही, त्यांतून जितके त्यांस रुचतात
तितकेच ते खातात.

विद्या०— मी कांहीं पात्रावर पदार्थ वाढल्यावर मग
निवडा निवड करीत नाहीं, अगोदरच पाहून पा-
हिजेत तितकेच शिजवितों, उगीच नासावयास अ-
धिक शिजवीत नाहीं. तसें मजजवळ नाहीं खरें,
पण जर फार पदार्थ करावे तर माजोन्या सारखे
टाकावे कसे ? अधिक खावे तर पोटा मोठें केलें
पाहिजे, हाणजे ठीक पडेल.

नाग० — पण दादा, मातबर लोक जसे नानाप्रकारचे उत्तम भोजन करितात, तसे कांहीं तुझी करीत नसालसे वाटते.

विद्या० — येवढे बरीक असमंजसपणे बोललास. मुला, ऐकिले, त्यांपेक्षां ही मी अतिशय करून उत्तम भोजन करितो. श्रामंतलोक तोंडास रुचि याव-
घामार्थ चटण्या कोशिबिरी इत्यादि नानाप्रकारचे पदार्थ करितात. ती रुचि मजपार्थां स्वतःसिद्ध आहे.

नाग० — बरे, श्रामंत लोकांपार्थां त्यांचे इच्छे पुरते द्रव्य आहे, तसे तुझांजवळ कां नाही ?

विद्या० — त्यांपेक्षांही मजजवळ विशेषेकरून आहे, ते कसे ह्मणशील तर मला इच्छा नाही.

नाग० — पण, मला वाटते की, इच्छेची शांति करावी हांत फार सुख आहे.

विद्या० — नाही; इच्छेची शांतिकरण्यापेक्षां इच्छाच नहोऊं द्यावी हासारखें सुख दुसरें नाही.

नाग० — मला वाटते की, ईश्वर मातबर लोकांस सोनें रुपे, फार देतो, तस्मात् त्याची कृपा तुजपेक्षां मातबर लोकांवर अधिक आहे.

विद्या० — तुला आठवण नाही की, सोमवारचे दिवशीं मी तुला जेवणांत जिलिबी वाढली होती, तिजवर तुझी भारी आवड बसली होती ?

नाग० — होय दादा, तुझी मला ती एकच वाढली होती.

विद्या० — तूं आणखी मागत होतास, पण दृग्धीत पु-

- कळ जिलिब्या असतां मीं तुला वाढल्या नाहींत.
 सार्चे कारण काय तें तुझ्या लक्षांत आलें ?
- नारा०— हेंच कारण असेल कीं, फार खाष्ट्यानें क-
 दाचित्त अजीर्ण होईल.
- विद्या०— होय, हेंच, पण मीं केलें तें ठीक केलें कीं
 नाहीं ?
- नारा०— ठीकच केलें, दादा. तुमची ममता मजवर भा-
 री आहे; मला आरोग्य होण्याविषयीं तुम्ही तत्पर
 आहां हें मी पक्कें जाणतो. ते दिवशीं तुमचे मनांत
 असें आलें असेल कीं, ह्या जिलिब्या खातेवेळेस
 तर ह्यास गोड लागतील पण पुढें ह्यांपासून कांहीं
 विकार होईल. असें नसतें तर तुम्ही आणखी वा-
 ढवयास कांहीं नाबर नव्हतां, हें मला समजतें.
- विद्या०— देव मजपेक्षां तुजवर ममता कांहीं कमी क-
 रितो, असें तुला वाटतें काय ?
- नारा०— नाहीं, तुम्हीं फारदां सांगितलें कीं, गरिबापा-
 सून मातबरा पर्यंत देवाची रुपा सारखीच आहे.
- विद्या०— तर मग देवाला द्रव्य देण्यास कठीण काय
 आहे ?
- नारा०— कांहीं कठीण नाहीं, जशी मी पायांखालिषीं
 माती देण्यास समर्थ आहे, तसा तो द्रव्य देण्यास
 समर्थ आहे.
- विद्या०— तूं ह्मणतोस कीं, देवाची रुपा मजवर आहे,

व इत्य देण्याचें न्यास कांहीं कंठीण नाहीं; असें जर आहे तर तुला द्रव्य कां दिलें नाहीं ? हाव-
रून काय समजावें ?

नारा०— जें मी द्रव्य इच्छितों तें नाशास कारण हो-
ईल.

विद्या०— हा विषयीं तुझी पक्की खातरी आहेना ?

नारा०— होय, पक्की आहे. आतां मी तुझां पुढें निरु-
त्तर झालों तथापि, दादा,—

विद्या०— तथापि दादा कशाला, काय तुझे मनांत अ-
सल तें बोलसना ?

नारा०— हा सर्व देश तुमचा हें कांहीं माझ्या मनांत
खरें भासत नाहीं.

विद्या०— कां बरें, ह्याचें काय कारण ?

नारा०— तुझाला आपल्या इच्छे प्रमाणें ह्याचा उपभोग
करतां येत नाहीं झणून.

विद्या०— गांवांत एक मोठा नामांकित पुरुष जगत्
श्रेष्ठ झणून आहे तो तुला टावका आहे ?

नारा०— होय, शहराचे भोंवताले जे मोठे मोठे बाग
आहेत ते न्याचेच नव्हत ?

विद्या०— हो हो, ते सर्व न्याचेच आहेत. पण न्यास
इच्छे प्रमाणें आपल्या सर्व बागांचा उपभोग घड-
तो काय ?

नारा०— नाहीं, दादा, तो विचारा द्राक्षांचा एक दाणा-
इतकी न्यासला खात नाहीं.

विद्या०— कां बरें ? तो मालक आहे, आणि त्याचे बागांत नानाप्रकारचे पदार्थ आहेत, मग कां उपभोग करीत नाही ?

नारा०— उपभोग करावा खरा, पण त्यांतून जर तो कांहीं खाईल, तर त्याची प्रकृति अगदीं बिघडेल.

विद्या०— ह्यावरून असं समज की आपल्या जवळ जरी चांगले पदार्थ अनुकूल आहेत, तरी एखादा समय असा येतो की, त्यापदार्थांचा उपभोग इच्छे प्रमाणे करतां येत नाही, कांहीं तरी अडचण असते. माझीही अवस्था तशीच आहे, ह्मणून मला इच्छेप्रमाणे ह्या माझे बागाचा उपभोग करवत नाही. तें कसे ह्मणशील तर, जगत् शेवट जशी प्रकृतीची अडचण आहे तशीच मला द्रव्याची अडचण आहे; बरें, तूच सांग की, ह्या दोघांतून दैववान् कोण आहे ?

नारा०— खरेंच दादा, ज्याची प्रकृति चांगली तो दैववान्. प्रकृति नीट नाही तर उपभोगाचे सर्व विषय व्यर्थ आहेत. पण तुझाला कधीं घोड्यावर बसणें आवडतें ?

विद्या०— मला वाटतें ते समर्थी मां घोड्यावर बसून विलास करतां.

नारा०— तर तुमचें कुरण आहे, मग तुम्ही घोडा बाळगून त्यास येथील गवत कापून कां नेत नाही ?

विद्या०— मुला, मी तसेंच करितों. ज्या घोड्यावर मां

बसतो तो घोडा सा कुरणातल्या कापलेल्या गव-
जाच्या पेंढ्या खात असल.

नारा०— पण मी तुमचे पागेत कधीं घोडा पाहिला
नाहीं.

विद्या०— ईश्वर रूपेने मला इतका स्वर्च नाही.

नारा०— तर मग जेव्हां तुझाला घोड्यावर बसण्याची
इच्छा होत असल तेव्हां कांहीं बसणे घडत न-
सेल.

विद्या०— छी, छी ! तू चुकून बोलतोस; मी असा स्व-
र्चदार आहे कीं, जेव्हां घोड्यावर बसल्याने आ-
पले हित आहे असे वाटते तेव्हांच मात्र मी बसा-
वयाची इच्छा करितो; आणि न्यासमयीं एक दोन
रुपयांचा स्वर्च भाड्यास करितो हणजे पाहिजे त-
सा घोडा मिळतो. तितका स्वर्च करण्या पुरते ईश्व-
राने मला सामर्थ्य दिले आहे.

नारा०— भाई, तें काय ! न्यापेक्षां एक मोठा रथ अ-
सावा, न्यास खासे मजेचे घोडे लावून त्यांत बसून
विलास भोगावा, हे मला चांगले वाटते.

विद्या०— तें चांगलेच आहे, पण एकदा रथाचे मार्गे
खटपट किती आहे बरे ! तुटले मोडले नीट कराव-
यास सुवार लोहार वगैरे ह्यांची नित्य गरज लाग-
ते; आणि घोड्यांस जर कांहीं आजार झाला, किंवा
गाडीवान् हजर नसला, तर न्याचे काम बंद होते;
तीं दोन्ही यथास्थित असलां तरच तो चालावयाचा;

केलें पाहिजे; कालचे रात्री एथें चोर आले होते. त्यांनीं आंत जावयासाठीं बागाची भित फोडून बंगल्यातील सरंजाम घोरून नेला. घोरी झाल्याची गोष्ट आज सकाळीं समजली, ह्मणून बरें झालें; रात्रीच गुल झाली असती तर फार कडक होते.

विद्या०— कां ? कां ? असें कां ह्मणतां ?

गौडी— कारण कीं, चोरांनीं बंगला जाळावयाची तयारी करून ठेविली होती. त्यांचा मनसुबा असा होता कीं, आपण सांपडतो असें झाल्यास बंगल्याला आग लावून घावी, आणि त्या गडबडीत निवून जावें; परंतु ती आपली गुपचूप चोरी झाली ह्मणूनच बरें झालें. बागाचा धनी ह्मणत होता की, मी मोठा भाग्यवान; जर कदाचित् मजकडून रात्री चोरांस उपद्रव लागला असता तर माझे डोक्या देखत येवढी इमारत जळाली असती; आतां इतकेंच मात्र, भितीची दागदुजी केली, आणि कांहीं नवा सरंजाम खरेदी केला ह्मणजे झालें. फारतर एक रामोशी चाकरीस ठेवावा लागेल.

विद्या०— (हें ऐकून मुकाट्यानें अंमळ दूर जाऊन ह्मणतो.) नारायणा, हा इतका अनर्थ झालेला पाहून तुला दुःख वाटत नाहीं ?

नारा०— मला हो कां तिन्हार्हत ठिकाणीं दुःख, माझे कांहीं नासलें नाहीं.

विद्या०— पण अशी नुकसानी जर तुम्ही झाली असतां

तर ! जसे न्या वागाचे धन्यानें आज सकाळीं पा-
हिलें तसें त्वां पाहिलें असतें, लणजे पाणचकी
वाहवली, व शेतांत पाणी शिरलें, व चोरी झाली,
हे अनर्थ पाहिले असते तर तूं दुःखरहित अस-
तास काय ?

नारा० — शंभर वाट्यांनीं अतिशयेंकरून दुःखांत बुडालीं असतो.

त्रिद्या० — अर्शां दुःखें तुला नित्य नित्य भोगावयाचीं
जर प्राप्त होतीं तर आतां जसा तूं सुखी आहेस
तसा तेव्हां असतास काय ?

नारा० — नाही, मी तर कधींही सुखी नसतो, केवळ
दुःखसमुद्रांत बुडून गेलों असतो.

त्रिद्या० — तर, बावा, नारायणा, असेंच आहे; ज्यां-
पार्शी संपत्ति फार आहे त्यांचे मार्गें असे अनर्थ
नित्य आहेत; त्यांचें अंतःकरण सदा सर्वदा द्र-
व्यांतच गुंडाळलेलें असतें; शेवटीं द्रव्यच त्यांचे
नाशास कारण होतें. एखादे सालीं खरपड पडलें,
किंवा कांहीं एक योजलेली गोष्ट व्यर्थ झाली ल-
णजे इतक्यानेंच त्यांची नुकसानी होता; मग त्या
लाकांस असें वाटतें कीं, खर्च कमी केला असतां
आपली प्रतिष्ठा उणी पडेल, ह्याभयानें ते अधिक
अधिक खर्च करितात. जो जो त्यांचे द्रव्यास खां-
च पडत नाहीं तो तो ते अधिक खर्च करून आप-
ण संपन्न आहों असें लोकांत सोंग आणतात.

त्यांतही आणखी रथ उलटण्याचा धोका आहे. खाण्याची स्वस्थता असल्याने मनुष्य स्वस्थ बसते, व्यायाम घडत नाही, त्यामुळे प्रकृत बिघडता; झणून मी तुला, नारायणा, खरेच सांगतो, मला पार्यां चालावयाचे पडते ह्याचे मला कांहीं एक वाईट वाटत नाही. बरे, आतां सूर्य अस्तास चालला, लौकर घरीं गेलें पाहिजे, नाही तर रात्र होईल, आंधार पडेल; पण माझा बाग पाहून तुला कांहीं आनंद झाला !

नारा०— दादा, तो तुमचा खरा बाग असता तर मला संतोष झाला असता.

हें ऐकून विद्याधरानें हास्य वदन केलें, आणि उभयतां, पितापुत्र, घरीं जावयाकरितां पर्वतावरून चालते झाले. त्यासमयीं असें झालें कीं, ते दोघे वाटेनें जात असतां एकदा शेतांत जळबंब पाणी सांचलेलें, त्यांचे दृष्टीस पडलें, तेव्हां हा तलावच आहे असें त्यांस भासलें.

विद्या०— अरे कर्मा ! ह्या अवघ्या शेतांत पाणी कसे भरलें आहे हें ! नदीचा बांध फुटला काय ! अरे-रे, ह्या सालचा तर दाणा अगदीं बुडाला असें दिसते.

नारा०— शेताचे मालकास हें वर्तमान समजलें असतां त्यास फार दुःख होईल.

विद्या०— त्याचा केवळ इतकाच नाश झाला असें ना-

हीं; आतां ह्या शेताचा बांध फुटला आहे तो बांधावयास घाला मनर्था पेका लागल; ह्या खर्चाखाला ह्या शेताचे दहा वर्षांचे पैदास्तीपेक्षा अधिक जर बूड नहोईल तर त्याचें प्रारब्ध सवळ.

नाग०— अबब ! फार नाश झाला तर.

विद्या०— (कांहीं पुढें जाऊन.) ह्या ठिकाणी पाणचर्की होती नाहीं ?

नाग०— पाणचर्की तर, दादा, ती आपल्या पुढेंच आहे.

विद्या०— अरे हाय, खरें; तीच आहे; तिचा शब्द मला ऐकूं आला नाहीं ह्मणून भ्रांति पडली. पण मी प्रविज्ञा करतो की, महापूर येऊन ती चर्की वाहून गेली. (उभयतां जवळ जाऊन पहातात, ती तिचा अगदीं विध्वंस झाला आहे) अरे अरे, गरीब विचारा, इच्छा धनी त्यानें आतां काय करावें ? येवढें नुकसान भोगावयास मोगा दौलतदार मनुष्य असावा ह्मणजे ठीक.

नाग०— माझ्याही मनांत फार वाईट वाटते. पण, दादा, सूर्य मावळला तरी अडून ते गवंडी तेथें काम करिनात, हें काय ?

विद्या०— मला थकक नाहीं, पण विचारलें असतां समजेल. (गवंड्यांस हाक मारून पुसतो.) रे गवंड्यांनो, तुह्मी इतक्या रात्रीस काम कां करीत आहां ?

गोंडी— ह्या ठिकाणी आह्मांस सारे रात्र जागून काम

अशी जी लयास जाणारी प्रतिष्ठा तिचा सांभाळ त्यांस विशेषे करून करावा लागतो, अशा वागणुकेचा परिणाम शेवटीं असां होतो कीं, चाकरांचा रोजमुरा थकतो, ह्यामुळे ते नाना प्रकारे त्रास देतात, काम नीट करीत नाहींत, व आज्ञा पाळीत नाहींत, व अमर्यादेचे भाषण करितात, व घरांत चोरी मारी करितात; पुत्रास सद्गुण न शिकवितां द्रव्य वाढवावयाची इच्छा करितात, तेणें करून पुत्र कुमार्गी लागून चोरी लबाडी अशीं नीच कर्मे करूं लागतात; आपण कर्जभरू होतात; मग ज्यांचे देणें ते घरदार विकून घेतात, व येणें तें कोणी देत नाहीं; अशीं अनेक प्रकारचीं संकटे उभीं राहिलीं ह्मणजे त्यांच्या आंगां द्रव्याचा दम पाहिला असतो तो अगदीं निघून जातो; मग त्यांची अवस्था काय पहावी ! दरिद्रानें पाडिले होऊन लोकांच्या नरकांत बुडून भयां भयां करीत अन्नाचे मार्गें हिडतात.

नारा०— (आंग थरारून.) काय भयंकर गोष्ट सांगितली ही !

विद्या०— खरेंच आहे; अशा गोष्टीचा दाखला पाहिजे तर संपन्न असून दरिद्री झालेले असे मनुष्य गांवांत पुष्कळ दाखवितां. त्यांकडे पाहिलें असतां अविचार आणि धन द्रव्य ह्यांचा दम, ह्यांचा परिणाम शेवटीं कोणाच्या रीतीनें होतो ह्याची समजूत

होईल, आणि इत्यादिकें करून जे अंध आहेत त्यांचे डोंळे उधडतील. संपत्ति ही दुपारच्या सावली प्रमाणे आहे.

नाम० — तर ईश्वरानें आपणांस साधारण स्थितींत ठेविलें आहे हें टाकच केलें; त्यांत आपणावर ईश्वराची कृपा आहे असें तुम्हांनी मानिताना ?

त्रिद्याः — होय खरेंच आहे; कोणतीही गोष्ट दूरवर विचार करून करावी; अगोदर लोभ जिकला पाहिजे; इच्छाकरणे तरी आपली योग्यता व वेळ पाहून करावी; अमर्याद इच्छा करू नये; सर्वदा संतोष वृत्ति असल्याचे पोटी कोणत्याही पदार्थाची कमी वाटत नाही. पहा बरें, मला कांहीं सुख कर्मा आहे कीं काय ? तुंही तशी वृत्ति ठेवशील तर तुलाही कांहीं कमी नाही, आणि तुला तरी वाडिलांपेक्षां विशेष सुख भोगण्या विषयीं इच्छा करावी होईल. अरे, सर्व पृथ्वी माझी आहे, अशी भावना असली ह्मणजे सर्व माल आपलाच आहे. काम मात्र यथा योग्य केलें पाहिजे, मग उदरपूर्ति सहज होते. ईश्वरानें पर्वताच्या मध्य भागाप्रमाणें जी चांगली स्थिति तीत तुला ठेविलें आहे; पर्वताच्या माथ्यावर वायु इत्यादिकांचा उपद्रव, आणि तळीं ओढे नाले दलदल. ह्या प्रमाणें संपत्तीच्याही तीत स्थिति आहेत, अतिशयित संपत्ति पर्वताच्या माथ्या प्रमाणें आहे, मध्यम संपत्ति मध्य भागाप्रमाणे

वाळमित्र.

१६८
। ह्याप्रमाणें विद्याधरानें ईश्वरानें कृपा करून दिलेल्या
अन्वोदकावर संतुष्ट राहण्याचा उपदेश पुत्रास केला.
ज्यास जन्मपर्यंत भय माहीं असें वतन पुत्रास साधून
द्वेष्याविषयीं उद्योग विद्याधरानें मात्र केला.

लपंडाव.

नाटक,

दोनअंकी.

पात्रें.

रामराव	.....	-कोणी गृहस्थ.
शिवराम	.....	-रामरावाचा मुलगा.
दुर्गा.	{	..... रामरावाच्या मुली.
मथुरा.		
कावेरी.	}	..... त्या मुलींच्या मैत्रिणी.
मनूळंगडी.		
वडीलरत्नपारस्वी.	{	..... शिवरामाचे मित्र.
बाकदारत्नपारस्वी.		
तात्या	.....	ओळखीचा मुलगा.
मिठ्या	.....	मोतादवार.

स्थल,

रामरावाची खोली.

अंक १.

रामरावाचे खोलीत घडवंचीवर कागदाचे रुमाल आणि पोथ्या आहेत, आणि कोपऱ्यांत एक शिंग आहे.

प्रवेश. १

शिवराम आणि दुर्गा.

शिव०— (बाप माडीवरून खाली उतरत आहे त्यास लक्षणतो.) बाबा, तुम्ही कांहीं काळजी करू नका, ह्या पोथ्या मी जपून फळीवर ठेवीन. (हर्षाने उड्या मारीत खोलीचे बाहेर येतो.) आतां आम्ही चांगला चांगला खेळ खेळू (मांजर गेल्या आंगणा, उंशीर करिती दणाणा, अशी लक्षण आहे.) (दुर्गा आंत येती, तीस लक्षणतो,) बरें दुर्गा, आई बाहेर गेली ! आपली मित्र मंडळी आली आहे की नाही !
दुर्गा— माझ्या मैत्रिणी आल्या, पण अझून तुझे मित्र आले नाहीत.

शिव०— हें तर वाजवीच आहे; मुली जशा सर्वदा खेळावयास रिकाम्या, तसे मुलगे नसतात; त्यांस

वेळावयाला आणावयाचें झाल्यास ते विद्याभ्यासावळन बळें ओढावें लागतात, मी पैज मारतो तें ते दोघे रत्न पारखी सावेळेस अभ्यासांत गुंनवे असतील.

दुर्गा— हें मी पळे जणतें की, आमची थडा करावी हाच त्यांचा अभ्यास असेल. पण रावजींनी आपणांस येथें खळप्याची आज्ञा खरोखरीच दिली आहे की काय ? ही आपली खोली तर अगदीच लहान पडली; येथें फिरतां देखील येत नाहीं.

शिव०— मजसारख्या सदुर्गा मुलानें विचारल्यावर ते नाहीं कसे झणतील, वेडे पोरी ! पण तूं त्या पोथ्या संभाळ हो.

दुर्गा— तूं काय मला शहाणपण शिकवितोस ? मला टाऊक आहे; मी त्या सर्व सोईनें रचून ठेवीन.

शिव०— (आंगी प्रोढता आणून.) तें काम अस्मादिकांचें; त्याची वहिवाट मजकड आहे.

दुर्गा— खरेचरे बाबा, तुझ्याहून दुसरा कोण चतुर आहे ? पण तुज बरोबर मला काम करणें प्राप्त आहे. मी अगोदर मोठ मोठाल्या पोथ्या दुसरे ठिकाणी नेते.

शिव०— छे छे, बायकांनी त्यांस हात देखील लावूं नये; पण एक-एक पोथी घेऊन माझे हातावर बसक रचीत जा, येवढें काम कर झणजे पुरे.

दुर्गा— खरे, की शोडना. (ती एक-एक पोथी त्यांचे हा-

तावर रचिते; पोथ्यांचा गंज त्याचे हनवटी पर्यंत झाला.) आतां पुरे झालें !

शिव०— (हनवटी वर करून.) आणखी एकठेव बरें; हौं, पुरे आतां, पुष्कळ झालें. (तो एक दोन पावले हळू हळू चालतो, तों सगळ्या पोथ्या खालीं समईवर पडतात.)

दुर्गा— (मोठ्यानें हांसून.) अहाहा ! तिकडेसच चळथ पाडली, पाहा ह्या सुंदर पोथ्या, ह्यांस रावजी कोणाला बोट देखील लावूं देत नाहींत, आणि त्यांची अशी अवस्था झाली ! आतां हे समजल्यावर रावजींस फारच आनंद होईल, आणि तुला बक्षीस मिळेल.

शिव०— हा कांहीं माझा अन्याय नव्हे, माझे हाताचा अन्याय आहे, (तो पोथ्या उचलावयास लवतो, जंव जंव तो उचलावयास जातो तंव तंव त्या आणखी आणखी ढांसळतात.) काय बेठ्या पोथ्या, ह्यांना गोपाळा सारखें निघून जावयास फार कळतें.

दुर्गा०— हें काम मी हात लावल्याशिवाय व्हावयाचें नाहीं; पहा मी ह्या आपले साडीचे ओंच्यांत घेतें, तर तूं भेटा खुटीं बसून ती चळथची चळथ माझे पदरांत टाक.

शिव०— हा हा ! त्वां भली खार्शी कल्पना काढली. (तो गेटा खुटीं बसून तिचे साडीचे ओंच्यांत पो-

ध्या देवितो.)

दुर्गा— दृष्ट्वा देव भाऊगाया; पोथ्या चोळवटतीळ बरें;
आतां मी ह्या दत्कराचे खोलींत नेतें अँ. मुलांपेक्षां
नृचाच शहाण्या असतात असें सर्वलोकांस मान्य
करणें प्राप्त आहे आतां.

मित्र०— होय, तथा मुलांमध्ये तूच मुख्य आहेस
वाटनें : ह्मणूनच वरात तूं राज राज उलाढाल
करतेस ती नाट करण्याकरितां मथुरेस खटपट
करावी लागते.

दुर्गा— बुझाई पंतोजी तुजकडे नित्य नित्य न पाहता
तर तुझे कागद तुला सांपडते तें मी पाहतें. असो,
पण आतां अवघ्या पोथ्या झाल्याना :

मित्र०— होय, चल आतां; येथें कांहीं राहिलें नाहीं,
(तीं बाहेर जाणे. शिवराम खोलींतला केर काढून
जागा स्वच्छ करितां.) वाहवा ! खाशी मजेची
जाग बनली; आतां येथें खूब मोज होईल. पण
तें असून कां येत नाहींत कोण जाणे द्या; मला
निद्राचे बरीं जावयाचें झालें तर मी कधीं उशीर
त्यांत नसतां.

दुर्गा— (मातक्यानें आंन येते, आणि आसपास फिरून
न पाहते.) बरीच जागा झाली, पण भाउराया,
हें शिग कोठें तरी दडवून देववा, आतां तुझे मित्र
घेताळ त्यांचे दृष्टास हें पडलें तर ते सारा दिवस
भाऊवून बाजूवून कपाळ उठविताळ.

शिव० - बरें, मी ह्याला सांदिंत लपवून ठवितों. हें क-
दाचित् माझ्या उपयोगी पडेल. पण तुझ्याच मै-
त्रिणा आतां येथें येऊन कलकलाट करताल. पाहूं
बरें आतां कोण बाजार भरवितो तें.

दुर्गा - मी आपल्या मैत्रिणांस हाक मारावयास जातें.

शिव० - माझ्या विजमतगारास सांग कीं, माझे मित्र
आले ह्मणजे त्यांना मजकडे घेऊन ये.

दुर्गा - बरें. (ती बाहेर जाते.)

शिव० - ह्या शिंगाच्या आवाजामुळे कितीवेळ मी स्व-
ळ सोडून घरांत आलों असेन ! ह्याचा आवाज
मोठा द्राड आहे, तो अद्भूत माझे कानांत गुणगुण
करता आहे. माझे मित्रांचें वर येथून दोनशें पा-
वलें लांब आहे, आपण शिंग वाजवावें ह्मणजे
त्याची ललकारी ऐकून आतां लौकर धांवत येती-
ल. (तो शिंग फुंकतो.) अरे ! हें मोठें आश्चर्यच
आहे. ते माडीवरून येताहेतसें वाटतें, (तो का-
नोसा घेतो.) होय होय, खरेंच ते दोघे पारखी
आले. आतां चवरंगावर चवरंग मांडून, जसा को-
णी गादीवर बसतो तसा मी बसेन. (तो चवरंगा-
वर चवरंग मांडावयास लागतो. इतक्यांत दोघे
पारखी येतात.)

शिवराम वडीलपारखी आणि धाकटा पारखी.

शिव० — तुझीं आंत येण्याची इतकी जलदी कां के-
ली ! दारापारीं अंमळ धांवून मला गादीवर बसूं
धावयाचें होतें. मां तुझाला मोठे समारंभानें आंत
घणार होतो.

व० पा० — ही गादीना ! ह्या गादीवर जरी तूं संभाळून ब-
सतास तरी ह्यावरून खाली पडून हातापायांस एकादी
दुखापत मात्र करून घेतास, आणखी कांहीं नाहीं.

शिव० — खरेच गड्या, अशा गत गोष्टी बखरीत पाहि-
ल्या आहेत खऱ्या.

व० पा० — हा माझा भाऊतर कांहीं तुजसारखा अ-
सल्या गादीवर बसला नव्हताना ! पण ह्यानें एके
शिवगां जिण्याचे पायऱ्यांवरून लाटांगणें खात खात
खाली पडून नाक ठेंचून घेतलें.

धा० पा० — स्व स्व स्व खरेच, माझे नाक अझून दुखतें
आहे, तों तों ती ताच्या भोटा हाड पार आहे.

शिव० — ताच्या आज इकडे येणार आहे काय !

व० पा० — ईश्वर करो कीं, तो इकडे नयेवो. तो इ-
कडे यावयाचा आहे असें आझाला समजलें असतें
तर आझी घरांतून बाहेरच निघतोना.

धा० पा० — हु हु हुमऱ्याला उपद्रव घावा इतकें मात्र

त्याला कळते.

शिव०— हें कशावरून ह्मणतोस तूं ?

व०पा०— दोन तीन दिवस झाले, मी आणि माझा भाऊ दोंघेजण बाहेर जावयास निघालो होतो; मी अमळ कशालासा मार्गें राहिलो, माझा भाऊ माडीवरून खाली उतरत होता; तो, तां कोणी कडून येऊन जिऱ्याजवळच्या खोलींत बसला होता कोण जाणे; त्यानें हळूच बाहेर निघून एका एका माझे भावाचे पाठींत धपका मारिला, तेव्हा माझा भाऊ घाबरून पाय निसरून जिऱ्यांत पडला तो खालीच आला.

शिव०— त्याचा स्वभाव कसा आहे त्याची परीक्षा मी त्याचे तोंडावरूनच केली असती; त्याचे येथें हें येथें प्रथमच आहे. तुमच्या मुलांत माझे मुलाम वेऊं देत जा, ह्मणून त्याचे बापानें आमचे रावजां पार्शी फारकार आग्रहकरून सांगितले.

व०पा०— ही मोठी वाईट गोष्ट झाली. त्याचा माझा आतांशीं अशीला आहे.

शिव०— तुम्ही ते एकदा चिन्हाडीं राहतां, ह्मणून रावजांनीं रुकार दिल्या. तर तो आल्यानें तुम्हांला संतोष होईल कीं नाहीं ?

व०पा०— संतोष ! संतोष पुसाल तर तो दहापांच कोस दूर असता तर बरे होते. तो आमच्या शेजारीं आल्यापासून आल्याला एक क्षणभर ह्मणाल

तर सुख नाही. तोबांग्वार आपणच खिडक्यांची -
पिंगे काडून आखांवर आळ घालता.

मित्र० - त्याचे बापाजवळ ह्याचे गाव्हारणे कोणी सांगत
नाही ?

ब० पा० - त्याचे बापाची प्रकृत एक तऱ्हेची आहे.
कोणी जाऊन कांहीं सांगितले तर अंमळ त्यास
गंगे भरलामे करता, आणि त्याचदळ कांहीं खाव-
द्याला देऊन त्याचे लाड करतो.

मित्र० - मी जर तुमचा बाप असतो तर कधी त्या
विन्हाडी राहतो ना, आपली कांठे जाऊन राहि-
ल्यो असतो.

ब० पा० - होय, खरी गोष्ट, आतां आमच्या बापानेही
अमाच निश्चय केला आहे. त्या वर्धन्यास त्याने
सांगितले की, आली हे विन्हाड साडून जातो,
दावा. आणि आखांसही ताकीद केली की, आ-
जपासून तुझाला जरका ताव्याशी बोलतां चालतां
पाहिले तर मजसारखा वाईट कोणी नाही; ह्याप्र-
माणे आखांस सांगितले आहे. ताच्या आमची थ-
टःच करतो, पणु लोकांचे आंगावर धूळ तर टा-
कता, अचिघोच्यातर सोडतो. काय एकेक की देान
देान, किती गोष्टी सांगू ? एकेदिवशी तर एका बा-
यकोच्या आंगावर तोटाच सोडला, ती अशी घाव-
वळी की, मागे लोकां पाडून जगं लागले. अशी
बलबलत्या खळावर त्याची प्रीति फार आहे. आ-

णि तो त=हेत=हेच्या रंगाचे मासे रस्त्यांत धरतो.

शिव० — रस्त्यांत मासे धरतो ह्यणजे ।

व०पा० — होय जसे कोळी लोक गळ टाकून नदी-
तले मासे धरतात तसा तो खिडकीत उभा राहून
वाटेनें जाणारे येणारे लोकांचीं पागोट्यां आंकडीनें
उचलून घेतां. कोणी गरीब गुरीब त्याचे वराखालीं
गोर्धा सांगत उभे राहिले ह्यणजे तात्यानें लोकर
लोकर माडीवर जाऊन एक चिठ्याची लांब आं-
कडी घेऊन युक्तीनेंच त्या गरिबाचें पागोटें वर उ-
चलून घ्यावें. आणि आपण एक कुत्रें अगोदरच
सिद्धकरून ठेवलेलेंच असतें त्याचे शेंपटास त्या
पागोट्याचें एक शेवट बांधून तें कुत्रें रस्त्यांत सां-
डून द्यावें; त्या कुत्र्यानें जिकडे जिकडे पळ्यावें नि-
कडे तिकडे त्याचे मागे पागोटें फरफटत जावें; मग
त्या गरिबानें जेव्हां लांबवर मागे धांवावें तेव्हां
त्याचे हातीं पागोटें लागावें.

शिव० — पण हा कांहीं खेळ नव्हे, ही तर शुद्ध लो-
कांस पीडा द्यावयाची गोष्ट आहे.

व०पा० — ह्याहीपेक्षां त्याचें दुसरें आचरण फार वाईट
आहे; कुत्रें, मांजर, कोंबडें, वगैरे जें काय त्याचे
हातीं सांपडेल त्याचा पाय मोडल्यावांचून सोडाव-
याचा नाही. एके दिवशीं त्यानें वाटेंत सरांटे टा-
किले होते, तेव्हां त्याचाच कोणी आप्तविषयी नि-
कडून आला, तंव ते त्याच्या पायाला मो.

डले, आणि तो विचारा लंगडत घरीं गेला. घर-
च्या चाकर माणसांला उपद्रव ह्मणजे किती करतो
सांगूं ? मी खरेच सांगतो त्याचा बाप जर चाकर
माणसांस रोजमुग आर्धी देताना तर कोणी त्याचे
घरीं राहतेंना.

शिव०— असें आहे त्यापक्षां मी त्यास अगन्य पाह-
णार; थदा करणाऱ्या पंरावर माझी भारी भक्ति
आहे.

व०पा०— थदाही सर्वास प्रिय आहे, परंतु त्याची थ-
दाकरण्याची चाल कांहीं मुलखा निराळीच. तुला-
ही हंसणें फार आवडतें हें मला ठाऊक आहे, प-
रंतु तूं कांहीं कोणास दुःख देत नाहीस; ह्या ब्राह्म्य
कारण्यांला लोकांची दृष्टी पाहून भारी हर्ष हो-
वा आणि हंसूं येतें.

शिव०— मला त्याचें कांहीं एक भय वाटत नाही, मी
जशाला तसा होणारा आहे, ह्मणून मलाही खरेच
ज्ञानें, मौज पहावयाला सांपडेल.

व०पा०— ताच्या येथें येणार असला तर माझ्या भा-
वास घरीं जावयाची आज्ञा द्या कशी, नाही तर
तो आणखी एखादी दुखापत करील.

व०पा०— हो हो हो, खरेच, मी आपला जातो.

शिव०— नाही, नाही, तूं जाऊनको. मी कांहीं त्या-
च्या सांगें तुमची मैत्री तोडणार नाही, त्याला त्या-
च्या पायरीनें थेंवें. पण बाहेर कोणाचे पाय

ख्यांकडे पाहून) तुलांला मी संभाळतो.

व०पा०— मजविषयी चिंता नको; तो माझी थटा करणार नाही; माझा तुसडा स्वभाव त्याला दृष्टा माहीत आहे, पण माझ्या भावाविषयी मात्र मला अंमळ काळजी आहे.

भीमा— तो मऊ लागले लणजे कोपराने खणतो आणि कठीण लागले लणजे नांव घेत नाही, अशी त्याची चाल आहे.

दुर्गा— खरेच आहे, पहा, मांजराच्या मार्गे कुत्रे लागले असतां जेव्हां का ते मांजर शेंपूट पिजारून त्याचे आंगावर फुसकारून धांवते, तेव्हां कुत्रे शेंपूट पाडून पळून जाते. तसाच तो आहे.

शिव०— दुर्गा, तूं मांजरा प्रमाणे चाल.

दुर्गा— तूं नरसिंह अवतार धर, पण सर्वांनी आतां खाली बसावे हे मला बरे वाटते. तो मेला कारण अज्ञून घेत नाही, मग कशा करतां उर्गाच उभे राहावे ?

शिव०— अगे उर्गा, तो आला पहा.

प्रवेश ४,

तात्या, शिवराम, दुर्गा, मथुरा, आणि
वडील पारखी.

तात्या— (शिवरामास व दुर्गास पाहून नमती.) भा

त्यांकडे पाहून) तुलांला मी संभाळतो.

व० पा०— मजाविषयी चिंता नको; तो माझी थटा करणार नाही; माझा तुसडा स्वभाव त्याला पक्षा माहीत आहे, पण माझ्या भावाविषयी मात्र मला अमळ काळजी आहे.

भीमा— तो मऊ लागले लणजे कोंपरानें खणतो आणि कटाण लागले लणजे नांव घेत नाही, अशी त्याची चाल आहे.

दुर्गा— खरेच आहे, पहा, मांजराच्या मागे कुत्रे लागले असता जेव्हा का ते मांजर शेंपूट पिजारून त्याचे आंगावर फुसकारून धांवते, तेव्हा कुत्रे शेंपूट पाहून न पळून जाते. तसाच तो आहे.

शिव०— दुर्गा, तूं मांजरा प्रमाणे चाल.

दुर्गा— तूं नरसिंह अवतार धर. पण सर्वांनी आतां खाली बसवें हें मला बरें वाटते. तो मेला कारटा असून घेत नाही, मग कशा करतां उगीच उभें राहावें ?

शिव०— अगे उगी, तो आला पहा.

प्रवेश ४,

तात्या, शिवराम, दुर्गा, मथुरा, आणि
वडील पारखी.

तात्या— (शिवरामास व दुर्गास पाहून नमते.) मी

तुमचा सेवक आहे, मजवर दया असावी; तुमचे रावजींनीं मला तुह्यांमध्ये खेळावयाची आज्ञा दिली आहे, ह्मणून मी आजचा दिवस तुह्यांमध्ये खेळन.

दुर्गा— मी घरधनीन आहे, ह्मणून तुला ह्या सर्व पाहुण्यांचीं वेगवेगळालीं नांवे सांगितलीं पाहिजेत. हिचे नांव कावेरीबाई.

तात्या— अततत, हे नांव ऐकून मला फार आनंद झाला.

दुर्गा— आणि ह्याचें नांव—

तात्या— आहा ! याची माझी तर पक्की ओळख आहे, (भीमाकडे बोट दाखवून.) हिचे नांव काय बरे असेल ! हिचे नांव साडेभावार्थी बाई असेल. हां फार भोळी दिसते. हिला लोकांस वांकोल्या दाखवितां फार चांगल्या येतात. (मग खोलींत लंगडशाई घालीत घालीत मनीकडे बोट दाखवून ह्मणतो.) हा तर लंगडशहा बादशहा; ही माराचे भयाने पळतां पळतां पडली, आणि पाय मोडला ह्मणून ही रोज रोज लंगडशाई खेळती. (वडील पारख्याकडे बोट दाखवून ह्मणतो,) हे तर मोठे दोष्टाचार्य, आह्यां गरिबांकडे पाहत देखील नाहींत. (धाकट्या पारख्याकडे बोट दाखवितो,) ह्याचें नांव तर उघडच आहे; ह्याचे आईनें ह्याची लहानपणीं जीभ चांगली ओढली नाहीं, ह्मणून हा

तुमचा सेवक आहे, मजवर दया असावी; तुमचे गावर्जांनी मला तुहांपुढे खेळावयाची आज्ञा दिली आहे, म्हणून मी आजचा दिवस तुहांपुढे खेळेन.

दुर्गा— मी घरधनी आहे, म्हणून तुला ह्या सर्व पाहुण्यांची वेगवेगळीं नावे सांगितली पाहिजेत. हिचे नांव कावेरीबाई.

नात्या— अततत, हे नांव ऐकून मला फार आनंद झाला.

दुर्गा— आणि ह्याचे नांव—

नात्या— आहा ! याची माझी तर पक्की ओळख आहे, (भीमाकडे बोट दाखवून.) हिचे नांव काय बरे असेल ! हिचे नांव साडेभावार्थी बाई असेल. ही फार भोळी दिसते. हिला लोकांस वांकोल्या दाखवितां फार चांगल्या येतात. (मग खोलीत लंगडशाई घालीत घालीत मनीकडे बोट दाखवून म्हणतो.) हा तर लंगडशाहा बादशाहा; ही माराचे भयाने पळतां पळतां पडली, आणि पाय मोडला म्हणून ही रोज रोज लंगडशाई खेळती. (वडील पारख्याकडे बोट दाखवून म्हणतो,) हे तर मोठे दोहाचार्य, आम्हां गरिबांकडे पाहत देखील नाहीत. (धाकट्या पारख्याकडे बोट दाखवितो,) ह्याचे नांव तर उघडच आहे; ह्याचे आईनें ह्याची लहानपणी जीभ चांगली आदली नाही, म्हणून हा

पाहून नमतो.) दुसऱ्याचे गुण बाहेर काढण्याचे तुझे काम तें मी घेतलें, ह्मणून रागें भरूं नको, क्षमा कर, आतां आपण गर्डा धरूं. (तिचा हात धरितो.)

दुर्गा०— (तात्यास हात धरूं देते.) बरें पण—

तात्या— (अकस्मात् धाकट्या पारख्याकडे फिज्जत न्यास कुचेष्टेनें ह्मणतो,) तूं चांगला पोर दिसतोस ह्मणून तुला भेटावेसें वाटतें, थांब, (धाकटा पारख्या न्यास भेटावयास भितो, तात्या न्यास बळात्कारानें ओढितो, तेव्हां तो मूल रडूं लागतो.)

शिव०— सोड, सोड त्याला, नाही तर—

तात्या— नाही तर काय करशील, माझ्या लहानग्या छबड्या !

शिव०— मी लहान आहे खरा, परंतु माझ्या मित्रास सहाय होण्यापुर्तें सामर्थ्य माझे आमी आहे बरें ! हें मी तुला अगोदर सांगून ठेवतो.

तात्या— तर मी ही तुझांमध्ये तुमचा मित्र होण्यास येणार. न्यास पाहूं बरें अगोदर, तूं आपले मित्राचे साह्य कसें करतोस तें. (तो लागलाच धाकटे पारख्याचे अंगावर चालून जाऊन न्यास बिलगतो. शिवराम न्यास पाडतो आणि आपण त्याचे उरावर बसतो. इतर मुलें त्यांस सोडवायास धांवतात.)

शिव०— बायांनो, अंमळ रुपा करा आणि दूर व्हा; मी कांहीं झाला मारीत नाही. कां तात्याजी, आ-

तां कसा रंग आहे । तुझी पाठ म्यां भुईस लावली
असें घाटते.

तात्या— (बळ करून उठावयास पाहतो.) अग
आई, शिवराम्या, गचांडी सोडून माझे छातीवरून
ऊठ, न्हाही तर मी मरतो आतां.

शिव०— अगोदर तूं आपल्या अपराधाची क्षमा मागून
घे, झणजे सोडीन.

तात्या— (तापून झणतो.) अरे जा, कशी क्षमा. तूं
सोडतोस की नाही ।

शिव०— अद्यानें मी सोडावयाचा नाही. त्वां सर्व मंड-
ळांचा अनादर केला आहे, ह्यासाठीं सर्वांपुढें नाक
धांस, चुकलों झण, तोंडांत मारून घे, तर सोडतो.

तात्या— बरे, बाबा, तूं झणतोस तर करतो

शिव०— मातक्यान जर असें करशील तर तुला आ-
ही तळवरांत कोडून टाकूं, झणजे तंट्याच उरकेल.
(तात्यास उठूं देतो, मग तो रागावला असें पाहून
त्यास झणतो.) इतकें रागें भरण्याचें कारण नाही,
प्रथम तुजकडूनच आगळीक झाली.

काचिंगी— (मथुरेस एकीकडे नेऊन झणते) तुझा
भाऊ इतका धैर्यवान आहे हे माझे लक्षांत
नव्हते.

मथुरा— तो सिंहासारखा धैर्यवान आहे, तरी तो
कधी कोणार्थां कच्चा करीत नाही; ह्या गांवांत ह्या-
भाय्या सृगीळ मुठगा दुसरा कोणा नाही. (सर्व

मंडळीस लणते.) आतां उगीच कां खोळंबतां ! कांहीं तरी खेळ काढा. पारख्यांनो, तुमच्या मनांत काय खेळावयाचें आहे !

व०पा०— तें बायकांनींच ठरवावें

(तात्या वडीलपारख्यास व शिवरामास वांकांच्या दाखवितो.)

दुर्गा— पहा, माझ्या शिवरामाच्या डोळ्यांत कसे पाणी आहे तें ! इतर मुलांनीं ह्याचे शहाणपणाचा किताच घ्यावा ! बरें तर, आतां आम्ही घरकुलांत भातुकली खेळूं. तुझाला तर बुदबळांचा खेळ भारीं आवडतो. चला, उठा माझे गड्यांनो, सर्वांनीं माझ्या खोलींत यावें.

तात्या— काय, तुझी सारे मला एकट्याला सोडून जातां !

शिव०— नाहीं नाहीं, मी तुज करितां येथें राहतों. पण मी कदाचित् बाहेर गेलों तर लौकरच येईन.

तात्या— तुंही जातोस तर, ब्वा, मी कांहीं दुसऱ्याचे घरांत एकटा राहणार नाहीं; मला भय वाटतें.

अंक २.

प्रवेश १.

शिवराम आणि तात्या.

तात्या— मी तुजबरोबर आलों ह्याचें कारण असें आ-

हे कीं, मी तेथें अमर्यादें तुझी सारे माझी एखा-
दा यदा कराल. आतां तूनि मीच येथें आहों, हा-
कारितां त्यांची : त्याविषयीं आपण कांहीं

तरी एखादी कल्पना

शिव :- माझेही मनांत

आलें आहे.

तात्या :- मला वाटते

कट्या पारख्याची यदा

करावी, हे बरे.

शिव :- छी छी, त्याचें मन दुखवावें अशी जर त्यां
यदा योजिली असली तर त्याविषयीं मी रुकार
देणार नाहीं; हा मी आपले कानावर हात ठे-
वितां.

तात्या :- कां ! असें कां ! अवघे लोक तर झणतात
कीं शिवराम मोठा थेटवाज आणि खळाडू.

शिव :- तें खरें, पण मी कोणाचें मन दुखवावयाचा
नाहीं. बरे, तूं कोणती युक्ति योजितोस पाहूं बरे !

तात्या :- हा पहा दोन सुया मजपार्शी आहेत, त्यांच्या
अणकुच्या वर करून हा मी दोहों गाद्यांत घालून
देवतां, झणजे एका एकीं कोणाचे ध्यानांत येणार
नाहां, मग त्या दोन गाद्या दोघी जणींस तूं बसा-
वयास दे, मी जर घावयास जाईन तर त्या सम-
जतां, आणि झणतील कीं, हांत कांहीं तरी
कृत्रिम आहे, हाकारितां तूंच दे. मग जेव्हांका सु-
या टोचतील तेव्हां त्यांना तोंड दाखवायला अशी
शाम वाटेल कीं काय सांगूं ! याह्या, हा गोधीची

कल्पना करतांना देखील हंसतां हंसतां पोट फुटते.
तुला भाळी बहीण हात कार
शिव०— पण मी जर तुला असें करीन तर तुला
ला कसें वाटेल ?

तात्या— त्यांची माझी गोष्ट वेगळी, त्या मूर्ख आहेत.
शिव०— त्या कशा मूर्ख ? त्या अशी वाईट थटा क-
रीत नाहीत ह्मणून तूं त्यांस मूर्ख ह्मणतोस काय ?
तात्या— तूं मोठा बालांटा आहेसरे; बरे ही कल्पना
तुझ्या मनास येत नाही तर दुसरी कल्पना तुला
सांगूं ?

शिव०— बरे, सांग तर.

तात्या— पहा, हा मजजवळ बळकट सुई देरा आहे,
त्या बसल्या असतील तेथे आपण जाऊन एकानें
त्यांस बोलावयाच्या हंसायाच्या नासांत लावावे, आणि
एकानें हळूचकन त्यांच्या साड्या बसकराशीं शि-
वून टाकाव्या, मग जेव्हांका त्या उठतील तेव्हां
कशी मोज होईल पण. वाहवा, काय त्वाशी क-
ल्पना आहे !

शिव०— शाबास ! बरेच सांगतोस; त्यांच्या चिरड्या
फाटाव्या, आणि त्यांस आईबापांनीं खूप ठोकावे,
असें तुझ्या मनांत आहे वाटते ?

तात्या— काय ती मोज हांतच आहे.

शिव०— कोणाचा नाश नकरितां दुसऱ्या रीतीनें मोज
ज होणार नाही मीं काय ?

तात्या— पण, मला कांहीं त्या नाशाचे योगानें दुःख
होन नाहीं.

शिव०— तर तूं आपल्या मात्र स्वार्थावर दृष्ट देतोस.
लोकांचे बरें वाईटाकडे अंगर्दीच पहात नाहींस.

तात्या— आर्त्ता, व्वा, खेळ खेळू लागलों ह्याणजे आ-
र्त्ताला कांहीं तरी चेषा केली पाहिजे. ह्यासाठी तु-
ला सांगतो, मनु लंगडा आणि पारखी ह्यांस भिव-
विलें पाहिजे.

शिव०— तें चांगलें नव्हे; तुला जर कोणी भिवविलें
तर मग कमें होईल !

तात्या— चल, आतांच कां होईना. ज्याचे मनांत म-
ला भिववायाचें असेल त्यानें खुशाल भिववावें; म-
जकडून कांहीं मनाई नाहीं.

शिव०— (एकाकडे होऊन हळूच बोलतो.) तें आतां
आर्त्ताच पाहूं. (मोठ्यानें) बरेंतर, पोरांस भेडवा-
वयाची कल्पना कशी काय आहे !

तात्या— मजपार्शी राक्षसाचा एक मुखवटा आहे, तो
मी घरी जाऊन घेऊन येतां, तूं लहान लहान मु-
लीस मात्र एकाकडे आण; मग पहा कशी मीज
होईल ती. हा मी आतांच आलों ह्याण.

शिव०— हळूच आपणाशीं बोलतो) थांब, मी एक तु-
जकरितां चांगला मुखवटा आणितों. (मोठ्यानें.)
पण तात्या, तात्या !—

तात्या— कां ? काय झणतोस !

शिव०— त्यांस एकीकडे आणलें त्यांच्या
 स्वप्ना. हें मलाही चरेंच वाटते.
 खोलीत एक खराच मोठा ब्रह्मराक्षस आहे.
 ण येथे दोघेजण एकटेच आहो, जर का तो
 तर आपणांस जीवंत सोडणार नाही, खाऊनच
 टाकील.

तात्या— ही काय तूं राक्षसाची गोष्ट बोलतोस !

शिव०— मी खरेंच बोलतो; तो यावयाचा झाला ह्मण-
 जे अगोदर दणदण पाय वाजतात, मग एकाएका
 मशाला लागलेल्या दिसतात; त्यांच्या बराबर
 पुष्कळ भुतावळ असते. (अंमळ घाबरल्याचे मों-
 ग घेतो.) हें पहा, पाय एकू येतात; आतां कसे
 करावे !

तात्या— (अंमळ घाबरून ह्मणतो.) अरे कर्मा, आता
 राक्षस येथें येतो कीं काय !

शिव०— (तात्यास एका कोपऱ्यांत नेऊन हळूच
 कांपत कांपत बोलतो.) येथें ब्रह्मराक्षस असतो
 त्याचें कारण लोक असें सांगतात कीं, त्या खोलीत
 एक रूपण पुरुष राहात होता, त्याजवळ द्रव्य पु-
 ष्कळ होते, मग तो मेला तेव्हां समंध होऊन त्या
 खोलीत राहिला आहे. त्या करितां इकडे कोणी येत
 देखील नाही.

तात्या— (हें ऐकतांच त्याचा चळकांप होतो, आ-
 णि बंबडी वळते.) दुसरे कोणाला तरी लोकर

हाक मार, कां तर माझा जीव धसधस करतो; मा-
झ्यानें येथें उभें रहावत नाहीं, मी पळून जातो.
शिव० कशीगे भ्याली! आतांच ना तूं धटाईच्या गो-
ष्टीं सांगत होतास !

नात्या— मी कांहां भ्यालों नाहीं; तूं असें समजूं नको,
पण मी मुखवटा आणावयास जातो.

शिव०— बरें तर, जा तूं, मी येथें सर्व तयारी करून
देवितां. मग भली खाशी मौज होईल

नात्या— वाहवा ! तर मग आतां आमचें हसतां हस-
तां पांढ कुटेल.

शिव०— तें तर फारच भितील.

नात्या— खरेंच, गड्या, तर मी लौकर येतो. (तो
बाहेर निघून जातो.)

शिव०— (एकटाच आपण बोलतो,) भलारं, तूं वर-
कदास भिववावयास पाहतोस, आणि मी भ्यावया-
चा नाही अशी प्रतिज्ञा भोगतोस, तर पहा, मी
तुलाच भिववावयाची युक्ति करीन.

प्रवेश २.

शिवराम, दुर्गा, मथुरा, कावेरी, मनु, आणि
वडील पारखी. •

दुर्गा— शिवरामा, ताच्याला रस्त्यांतून धांवत जाताना
आर्झी आतां पाहिलें, तर कोणी काय केलें त्या-

ला ! त्थार्शां तुर्शां कांहीं खटखट झाली कीं काय !
शिव०— नाहीं नाहीं, तो तर मला आपला जिवलग
मित्र मानितो; त्याचे मनांत लहान मुलांची कांहीं
थहा करावयाची आहे; न्यास मी बाह्यात्कारों अ-
नुकूल होतो, आणि असा कांहीं मनसुबा करतो
कीं तोच फसेल; मग पुनः आमचे घराकडे डुंकून
पाहणार नाहीं असें वाटतें.

दुर्गा— बरें कोणता मनसुबा करणार आहेस तूं !

शिव०— माझा मनसुबा तुला लौकरच कळून येईल.
पण मला तुर्शां बोलावयास आतां तिळमात्र अव-
काश नाहीं; तो आतां येईल, तो आल्याचे पूर्वी
मला सर्व तयारी करून ठेविली पाहिजे, म्हणून
मला अंमळ बाहेर जावयाची आज्ञा दे.

कावेरी— बरें तर, जा, पण लौकरच परत येहो, तुझा
मनसुबा आज्ञांस फार ऐकावासा वाटतो.

शिव०— सर्व तयारी करून मी तुझांस अगत्य सांगेन.
(तो बाहेर निघून जातो.)

दुर्गा— अहाहा, फार चांगले देवे मित्र मिळाले आ-
हेत, पाहूं, बरें, दोघांच्या मसलतीनें काय ठरतेंतें.

व० पा०— दुर्गाबाई, शिवरामाला केवळ तान्याचे ओ-
ळींत बसवूं नका.

मनू— पारखी, तूं ठीक बोललास, एक मर्यादिचा, म-
ला, आणि एक द्वाद्व ब्राह्मण; त्याला त्याला कोदें
लायतां !

कावेगी— शिवराम जर तात्याला येथून काढून लावण्याची काही युक्ति यांजाल तर आत्तांवर त्याचा फार उपकार होईल. तो ह्या ठिकाणी असल्याने आत्तांस कधीं चैन पडणार नाही.

दुर्गा— मला असें धोरण दिसतें कीं, शिवराम तात्यास अपर्याद शिक्षा करील.

व० पा०— असें कसें होईल? शिवराम जर तात्याची तशी स्तूप यदा करील, तर त्या योगेंकरून त्याला शिकविल्यासारखें होईल. मग आपल्या मुलास चांगल्या चालीचा उपदेश मिळाल्यामुळे शिवरामाची युक्ति ऐकून तात्याचा बाप फार संतोष पावेल, असें मला वाटतें. शिवरामासारखा तात्या असता, तर त्याचा बाप त्याकरतां आपलें अर्धे द्रव्य संतोषातें खर्च करता.

मनु— दुर्गा, तूं आपल्या भावाच्या युक्तीस विघ्न करूं नकां.

दुर्गा— पण मनें, माझा स्वभाव अंमळ प्रखर आहे, आतां मी येथें तुझांमध्ये मुख्य असतां आईस वाटेंट वांटल असें काम इकडे होऊं देणार नाहीं.

मनु— त्याच्या मनांत आहे तसें त्याला आजचा दिवस करुंदे, ह्याचा अन्याय आत्नी आपल्या आंगावर वेंऊं.

शि०— (आनंदानें हंसत येतो.) तात्या आतां के-
ता का येईना, त्याला वेळाययाम प्रियाकरितां

आह्मी तयार आहों.

दुर्गा— पण मला सांग, त्वां काय मनसुवा केला आहे ती.

कावेरी— आह्मांला सांग, आह्मी त्यांत येतो.

शिव०— नाही, नाही, बायांही; त्याचें काहीं कारण नाही; माझ्या मनसुव्यांत अंमळ धिंगामस्ती होणार आहे, सासाठीं मी तुह्यांस आह्मांमध्ये घेणार नाही; म्यां मोतद्वारास सांगून अगोदरच ठाकठीक करून ठेविलें आहे; माझ्या मनांतली गोष्ट त्या मोतद्वाराचे मनांत ठसली आहे, तो मला सास्य करील.

दुर्गा— पण तूं काहीं आह्मांला आपला मनसुवा अडून कळूं देत नाहीसना ?

शिव०— मी तुह्यांला इतकें सांगून ठेवितों; आतां आपण लपंडाव मांडूं लणजे तात्याचे मनांत संशय येणार नाही, प्रथम मी तात्यास आंधारामध्ये सांपडें न, मग जो कोणी माझे डोळे बांधील त्यानें हातचलाखी करून मला पहावयास वाट ठेवावी, लणजे मी तात्यासच धरीन, मग त्याचे डोळे बांधल्यावर तुह्मी सर्व खोलींतून दिवा विझवून बाहेर निघून जा, आणि आह्मां दोघांस मात्र त्या ठिकाणी असंध्या, मग जेव्हां तुमची गरज लागेल तेव्हां मी तुह्यांस बोलावीन.

व० पा०— तो जर धबाधर्बा करूं लागला तर मग क-

सें करशील !

शिव०—अरे, जाऊंदे, त्याच्याने काय व्हावयाचें आ-
हें ! पाहिलें नार्हां मवां, एक कलथी दिली तर क-
सा भोंपळ्या सारखा वदकन् आदळला तो ! तो ट-
णक दिसतो खरा, पण अगदीं फोपसा आहे, हा-
चा अनुभव मी अगोदरच घेतला आहे. अतां ल-
हान मुलांस इकडे वेऊन ये, ताच्या आला ह-
णजे त्यांचा कदाचित् थटा करील, अगं मथुरे, तूं
जाऊन त्यांस वेऊन ये.

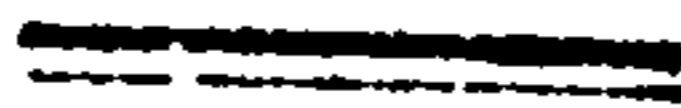
मथुरा— होय, (मी बाहेर निघून जाते.)

शिव०— मास डोळे बांधतंवेळस वाट ठेवावयाचें तुलां-
स पक्कें स्मरण असूद्या, आणि जेव्हां मी तुलांस
स्मरण करीन तेव्हां वाटचें नीट संधान ठेवून दिवा
विश्रवून पळून जा.

कावेरी— होय होय, आतां ध्यानांत आले.

शिव०— अगं उर्गा, कोणी येतो आहे. (दाराजवळ
जाऊन हळूच कानोसा घेतो.) हॉ तो आला,
आतां आपण लौकर खेळावयास लागूं या, नार्हां
तर त्याचे मनांत संशय येईल. अगोदर झटकन
काणाचे तरी डोळे बांधा.

कावेरी— पहिला डाव मजवर आहे. (मनु कावेरीचे
डोळे बांधिते.) (सर्व मुलें खेळू लागतात.)

प्रवेश ३

शिवराम, तात्या, कावेरी, आणि मनु.

(तात्या आंत येतांच कावेरीस चिमटा घेतो, ती हात लांब करून त्याला धरते.)

कावेरी— हा तर तात्या आहे, त्यानें मला चिमटा घेतला सावरून तोच आहे हें मी पक्कें जाणते.

शिव०— त्वां खरेंच ओळखलें, पण तो अझून खेळावयास लागला नाहीं, तर आतां नव्यानें डाव भाडूं.

तात्या— शिवरामानें खरी गोष्ट सांगितली.

कावेरी— बरें तर, आतां नवा डाव नवा पाव, मी जर आतां तुला फिरून धरलें तर मग तुझे डोळे बांधून डाव घेईन; रडी खाऊं देणार नाहीं.

तात्या— बरें बरें, आतां फिरून खेळूं. (बगलेंतला मुखवटा काढून शिवरामास निमुरता दाखवितो.) कां चांगला आहेना ?

शिव०— (त्यास पाहून अंमळ कावराबावरा होतो.) अरे बापरे, फारच भयंकर आहे; हास पाहून मलाच अगोदर भय वाटते; आतां हा लपवून ठेवूं आणि हा खेळावयाच्या नादांत लागल्या ह्मणजे हळूचकन आपण बाहेर निघून जाऊं.

तात्या— (शिवरामाच्या कानाशीं लागतो.) होय होय, अगोदर मी पोरीतारीची धडा करतो.

शिव०— (तात्याशीं हळूच बोलतो.) मी अगोदर कावेरीचे डोळे बांधून तिला फिरवीन; ती मला धराल तेव्हा तिचे मनांत असें येईल कीं, हा तात्याच आहे; मग तिजवरच डाव येईल.

तात्या— (हळूच बोलतो.) वरें वरें, मीही तिला मागून जाऊन धक्का देईन.

मनु— तुझी खेळ विरग करतां; तुमची मसलत काय ती लीकर होऊंघ्या कशी.

तात्या— मार्ग उगाच कां उभीं राहिलां; आह्मी तयार आहों.

शिव०— (जणू कावेरीस धक्का द्यावा अशा बेतानें तिचे मार्गें मार्गें फिरतो, तात्या घडवंची आणावयास घरात जातो, असें पाहून शिवराम कावेरीस हळूच ह्मणतो.) कावेरी, आतां मी तुझ्या वाटेत येतो, (कावेरीनें अडखळून पडावे ह्मणून तात्या तिचे वाटेत एक घडवंची आणून ठेवितो, शिवराम त्या घडवंचीस एकीकडे ठेवून आपण त्या जागीं भेटाखुटीं बसतो, आणि तिला ऐकूं जाई असा कांहीं शब्द करितो, ती चांचपत चांचपत जाऊन व्यास धरिते, आणि हा काण आहे; असें सोंग आणते.)

कावेरी— (अमळ गुटमळून व्यास चांचपून ह्मणते.) हा शिवगम आहे!

शिव०— (गिन्न झाल्या मार्गें दाखवितो.) होय, मीच आहे; काय, गहव्या, भाव सांपडलों फिर; गोष्ठ

वाईट झाली.

कावेरी— (डोळ्यावरचें फडकें सोडून.) आहा, मला पाडावयाचा मनसुवा केला होता काय! हें काम ताच्या बांधून कोणी करणार नाही, हें मी पकें जाणतें. पण मी आतांच ह्याचें वटें काढीन. (तां शिवरामाचे डोळे बांधिते, आणि पहावयास अंमळ-शी वाट टेवून त्यास चालीप्रमाणें विचारते.) तुझे बापाचे पागेंत किती घोडे आहेत !

शिव०— तीन, एक काळा, एक पांढरा, व एक तांबडा.

कावेरी— तर तीन वेळां फीर (शिवरामास तीन वेळां फिरवून ह्मणते,) आतां जो कोणी तुझ्या हातीं लागेल त्याला धर.

शिव०— (चांचपत चांचपत इकडे तिकडे फिरतो, सर्व पोरांस आंगावर घेतो, कोणी थापडी मारली तरी त्यास मारुं देतो, आणि कावेरीचे मार्गें लागल्याची हुलकावणी दाखवून एकाएकीं ताच्यासच जाऊन धरितो.) आहा, भली सांपडलीगे, हा कोणी पोर दिसतो, हा ताच्या तर नव्हे ! (मग डोळ्यां वरचें फडकें काढून.) होय, तोच !

तात्या— (शिवरामास हळूच ह्मणतो.) पण त्वां मला कशा करितां धरिलें बरें !

शिव०— (हळूच सांगतो.) तूं कांहीं चिंता करूं नको; मी धाकट्या पारख्याला तुझ्या आंगावर टकलून देईन.

नात्या— (हळूच ह्मणतां.) बरें तर गड्या, तूं पाह-
शील मी न्यास कसा वारीक चिमटा घेतों तो, अ-
सा कीं, रक्तच निवेल. (शिवराम तात्याचे डोळे
बांधून वरकड सर्व मुलांस खोर्लातून बाहेर जाव-
याची खुण करितो, तीं दिवा विझवून दुसरे खो-
लांत जातात. दिवे विझाल्या नंतर मातदार तों-
डाम काळें लावून, वर चुन्याचे ठिपके देऊन,
दोईम मंदराच्या लोंकरीची टोपा घालून, फाटके
रकटे नेसून, हातांत टेंभा घेऊन दाराजवळ येतो, शि-
वराम न्याला तेंथेंच उभें रहावयाची खुण करितो.)

शिव०— (तात्यास खोर्लाचे मध्यभागीं उभें करून
विचारतां.) तुझे बापाचे पागेत किती घोंडे आहेत ?
नात्या— तीन, एक काळा, एक तांबडा, आणि एक
पाढरा.

शिव०— अरे, मुलांनो, आतां पहा कशी मोज होईल
तीं, तंवर तुझी आप आपल्या जाग्यावर उभींरहा.
(लटकें पर नेटकें बोलून ह्मणतो.) तात्या तूं तीन
वेळां फीर, जो कोणी हातांत सांपडेल न्यास ब-
ळकट धर. (तात्या फिरलागल्यावर शिवराम शि-
ग घेऊन येतो, व मातदारास घागरमाळा वाजवाव-
याची खुणेनें आज्ञा देतो, मग आपण बोलतो.)
राक्षस आत्तारे आला, पळ तात्या, जीवघेऊन प-
ळ. (मग मोजा गळबळा करून दार लावितो, आणि
मातदाराचे पाठीमागे लपून शिगांतून शब्द काढून

बोलतो.) कायरं तूं माझे द्रव्य व्यावयास आलास काय ?

तात्या— (भयाने लटलटां कांपतो, आणि घाबरून डोळ्यावरचे फडके काढावयास विसरतो. आणि मोठ्याने किकाळी फोडून बोंब मारितो.) अरे शिव-रामा, अरे पारख्यानों, धांवा, लौकर या, माझ्या उरावर राक्षस बसला.

शिव०— (शिंगाचे आवाजांतून लणतो.) त्या सर्वांस मीं भय दाखवून पळविलें, आतां तूं डोळ्यावरचे फडके काढून माझे तोंड पहा.

तात्या डोळ्यावरचे फडके न काढितां भय पावून हातांनीं बळकट तोंड झांकतो; जसा जसा राक्षस पुढें येतो तसतसा तो मार्गे हटतो.)

शिव०— अरे काढ तोंडावरचा रुमाल ! ऐकतांस कां नाहीं ? (तात्या थरथर कांपत कांपत डोळ्यावरचा रुमाल काढितो, परंतु डोळे उघडून पहावयास भितो; शेवटीं राक्षसास पाहतांच मोठ्याने किकाळी फोडतो, आणि अगदीं गर्भगळित होऊन जागचे जागां थिजून राहतो; मग इकडे तिकडे फिरून दाराजवळ येतो; दार गच्च लावलेलें पाहून पायांत पाय गुंतून तोंडघर्शीं पडतो, आणि भयामुळे त्याचे तोंडाकडे न पाहतां भुईत मान घालून बसतो.)

शिव०— तूं काय माझे हातांतून पळून जावयास पाहतांस काय ?

नात्या— (यथानं बोवडी वळली आहे, लणून गुंतत गुंतत बोलतो.) मां कांहीं तुमचा अन्याय केला नाहीं; मां कधीं तुमचें द्रव्यही नेले नाहीं.

मित्र०— त्वां कधींच अन्याय केला नाहीं काय ? रस्त्यांत येणारे जाणारे मनुष्यांचे आंगावर धूळ कोणारे टाकतो ? आणि लोकांची पागोट्यां आंकांनीं कोणारे उचलीत अमतां ? कुत्रां चिमण्या ह्यांचें घेत पाय कोण मोडीत असतो ? लहान पोरानस पाडाव्याकरितां माझ्या खोलींत घडवंची कोणीरे अणून टाकिली ? असे असे अपराध तुजकडून कांहींच घडले नाहींत काय ? आणि मुलांस भेडावायासाठीं तुजजवळ आतां मुखवटा नाहीं ?

नात्या— महाराज, तुम्ही लणतां इतकेंही खरेंच आहे; आतां माझ्या अपराधाची क्षमा करावी; मी आपल्या आईवापांचा एकुलताएकच आहे; आजपासून असें करणार नाहीं.

मित्र०— तुम्हें बोलणें खरें कशावरून ? ह्यास जर्मन कोण आहे ?

नात्या— तुम्ही जीं मुलें आतां पळवून लाविलीं त्यांना आणा, लणजे तीं जर्मन होताल.

मित्र०— तूं खरेंच बोलतोस तर माझ्या हातावर हात मार.

नात्या— नाहीं महाराज; मां खरेंच सांगतो.

मित्र०— बरें तर, आतां मां तुला सांडितों, पण खब-

रदार, आजपासून असे करतील. माझ्या मनांत तुला खावयाचे असते तर केव्हांच ह्या खिडकीतून घेऊन गेलो असतो. (राक्षस तो टेभा आंधारांत गरगर फिरवून निघून जातो, तेणे करून ताच्या भेदरून बेशुद्ध होऊन भुईवर पडतो.)

प्रवेश ४,

रामराव, तात्या, शिवराम, मोतादार, कावंगी,
आणि मनु.

राम०— (हातांत दिवा घेऊन येतो.) कसलारे इकडे गलबा आहे हा !

तात्या— (मान वर नकरिता बोलतो.) मी कांहीं गलबा केला नाही, महाराज ब्रह्मराक्षसबाबा. अतां तुझी माझे जवळ येऊं नका.

राम०— (तात्या भुईवर पडलेला पाहून.) हा कांण भुईवर पडला आहे !

तात्या— तुझी आतांच मला कृपाकरून सोडून दिलें आणि असें ह्मणतां !

राम०— वेड्यासारखा तूं असें काय बोलतासे ! मी केव्हां कृपा केली !

तात्या— महाराज मी कांहीं पैका न्यावयास आलो नाही.

राम०— पैक्याचे माणे काय बोलतोस ! हें आहे तरी

कायः तुझे नांव तात्या, मी तुला ओळखत नाही
की कायः

तात्या— होय होय, महाराज, तेंच माझे नांव; पण
आतां तुझी माझा प्राण वेऊं नका.

राम०— मला आश्चर्य वाटते, तूं येथें कां पडलास ?
(दिवा खालीं ठेवून तात्यास भुईवरून उचलून
धरतो.)

तात्या— (पहिल्यानें पळून जावयाकरितां कवेतून
निमग्नवाचा यत्न करितो, मग रामरावास ओ-
ळखून म्हणतो.) रावमाहेब, तुझीच आर्हाः तो
गला कायः (भोंवतालीं कावरा बावरा पाहून मो-
ठ्यानें आरोळी फोडून म्हणतो.) तो राक्षस आहे
तो पहा तिथें आहे (शिवराम दार उघडितो, स-
र्वे मुलें खदखदां हांसत आंत येतात.)

राम०— अरे पोरानो, कायरे आहे ?

शिव०— (पुढें येऊन.) तुमचा मोतदार आहे कीं
नाहीं, तोच राक्षस, तो पहा रगटें नेसला आहे.

मान०— (तें सोंग टाकून.) होय, महाराज, मीच
सोंग घेतलें होतें.

राम०— शाबास शिवरामा, फार चांगल्या शाहणपणाचा
खेळ काढला.

शिव०— म्यां टीकच केलें, मगळ्यांना विचाराना ?
द्वानेंच अगोदर भिववायाची मसलत काढली कीं,
आपण लहान पोराने भेडावूं, तो साया मनोरथ

म्यां सिद्धीस जाऊं दिला नाहीं. पहा पाहिजेतर
ह्याजजवळ एक मुखवटा आहे, तो ह्यानें काढावा.

राम० — (तात्यास ह्मणतो,) कायरे ? खरेंच कायरे हें ?

तात्या० — (तो मुखवटा रामरावापुढें टाकितो.) अन्नां

माझ्यानें बोलवत नाहीं, हा मुखवटा म्यां रावजी.

राम० — तर मग तुला आतांची योग्य शिक्षा झाली.

कावेरी — आह्मी दुर्गाबाईपासून मागून घेतलें होतें

कीं, शिवराम तात्याची जी थटा करील ती करूंदा.

तर ही त्याला बरीच अदल घडली.

मनू० — अगोबर तो आमची जी थटा करणार होता

ती जर तुझांस समजली असती तर मग.

राम० — कायरे तात्या, तूं प्रथमारंभां आजच आलाम-

ना ? आणि त्वां अशी पुंडाई मांडली ? अरे मुला-

ची मर्यादा ठेवून खेळावें तें टाकून त्यांची थटा क-

रणार होतास काय ? निघ येथून; जा आपल्या

घरास, जर का आजपासून तुला माझे पोरां बरो-

बर खेळतांना पाहिलें, तर मी मुलाजा करणार ना-

हीं; कान उपटून हातावर देईन. म्यां तुला हांकू-

न लावलें हें ऐकून तुझा बाप तुझ्या अपराधाची

चांगली शिक्षा करील; जा कसा येथून, तोंड दाख-

वूं नको, (तात्या लाजून निघून जातो.) मुलांनो,

तुझी आजपासून अशी कोणाची वाईट थटा करा-

त जाऊं नका; कदाचित् कोणी तुमचा कसाही

जरी अपराध केला तरी असा खेळ खेळत जाऊं

नका; लहान पोर एकदा भेदरलें हणजे प्राणच
 सोंडोल; हाकरितां कोणी वाईट कामकरावयास ज-
 र इच्छील; तर त्याशीं नम्रपणानेंच वागलें पाहिजे,
 आणि त्याचें वटें काढणें झालें तर सुरीतीच्या वा-
 टेनेंच काढावें. आजपासून तुझी पक्की आठवण ठेवा.
 आणि तात्याची जसी थटा केली तशी दुसऱ्याची
 थटा कधीं करूं नका, ह्याविषयीं कानाम खडा ला-
 वून घ्या; बरें तर बरें, नाही तर तो आणि तुझी
 प्रणाम मुकलां होतां, असली थटा कोणी करतो
 कीं काय ? आज देव बऱ्यावर होता हणून बरें
 झालें.

रामा मुलगा.

रामा हणून एक चार वर्षांचा मुलगा होता; तो
 मुळचा कांहीं जातीचा ब्राह्मण नव्हता, पण त्याचे आ-
 टेंनें जग्जेंत न धरितां स्वच्छेप्रमाणें त्यास वर्तूदिलें;
 हणून तो छांदिष्टपणा करूं लागला. बापानेंही मनांत
 आपलें कीं, जर आतां आपण ह्यास मागितलेली वस्त
 देत नाही तर हा रडरडून जिवाचा आकांत करील,
 असें समजून त्यानेंही त्या पोरचा फारच लाड चा-
 लविला, तें केलें तो पोर फारच वेडावून नाना छं-
 द करूं लागला. रामाचे छंद पुरवायाजोगती त्याचे
 आईबापांचे आंगी शक्ति नव्हती, कारणकी त्याचा

हातावरचा संसार, पदरीं गरीबी, ह्या मुळें मागितलेली वस्त त्यास कधीं मिळे कधीं न मिळे; असें होतां होतां तो मूल कांहींकां दिवसांनीं आतिशयित हट्टी होऊन आईबापांशीं भांडूलागला. जें न मागावयाचें तेंच मागावें, तें आईबापांनीं न दिलें तर लागलेंच मोठ्या क्रोधास चढून आंगरखा टोपी वगैरे जें काय आंगावर असेल तें फाडून तोडून टाकावें. आईबापांनीं एखादी शिकवणीची गोष्ट सांगितली तर त्यानें तिचे उलटें करावें.

अर्शा त्याची दुष्ट वागणूक पाहून त्याचे आईबापांस अत्यंत दुःख झालें.

त्याची आई असें ह्मणे, मीं अगोदर फार आशा ठेवली होती कीं, हा पोर चांगला सुशील सद्गुणां निवडेल, आणि ह्याचे मनांत वागेल कीं, तार्थरूपमातोश्रींनीं माझ्या बाळपणीं मजकरितां फार स्वस्ता खाल्ती आहे, तर आपणही त्यांस वृद्धापकाळीं सुख द्यावें, असें मनांत आणून पुढें आमचा कांहीं सांभाळ करील; तें कांहींएक नहोतां उलटा दुःखास मात्र कारण झाला.

बापही ह्मणे कीं, हा बेटा वंशांत लाजलावणा निघाला. ह्याच्या बऱ्यावर कोणी नाही; हा एखादे दिवशीं चोरी मारांत सांपडून सुळावर जाईल. ह्या करितां ईश्वर करोकीं, असा समय येण्याचे अगोदर माझे डोळे झांकोत, ह्मणजे बरें.

अशा काळजीमुळे तो गृहस्थ सुरणीस लागला, आणि दिवसें दिवस त्याचा शक्ति क्षीण होऊं लागला; अन्नादिकावरची वासना देखील बंद झाली; पूर्वी प्रमाणें कामकाज करीत असतां त्याचें अंतःकरण सुप्रसन्न राहना; रामाच्या द्राड स्वभावाची तो वारंवार चिंता करी; रात्रीदिवस कसें होईल काय होईल हाकडे लक्ष्य; असा व्यास मोगा रूद्रोग लागला, तेणेंकरून त्याचें शरीर रुश होऊन अस्थांचा पजर मात्र राहिला. त्याचें शरीर अगदीं काळें ठिकर पडलें.

एक दिवशीं तर तो फारच शोदागिन्य आणि खेद वाचून बाजवर पडला होता, तो त्याच्यानें खाली उतरून येववेना; इतकी अवस्था झाली तथापि त्याविषयी रामाच्या मनांत कांहीं एक वागलें नाहीं, आणि तो नित्याप्रमाणें आईजवळ फराळास मागू लागला; तेव्हां आई लणाली कीं, बाबा, तुला फराळाचें करून घालावयास माझ्यानें उठवत नाहीं.

तेव्हां रामा रुसला, लणून त्याचे आईस फार वाईट वाचून रडूं आलें; बापानेंही मोठ्यानें सुसकार टाकिल. देखील लणून अंमळ दम खाऊन रामा उभा राहिला; शेंवटीं त्याचे मनांत आलें कीं, कोणी उठत नाहीं तर आतां आपणच करून घावें; असा निश्चय करून राजाण्यांच घरी विस्तव मागावयास गेला, तो त्या घरची मुलगी दार उघडावयास आली, तिनें रामास पाहतांच त्याचें आश्चर्याचरून कपाळास आंठ्या घातल्या, आणि

रागे भरून उद्धटपणानें बोलली कीं, तूं कशा करितां आमचे येथें आलास ? रामा हणाला; मीं विस्तव मागावयास आलों; तेव्हां मुलीनें उत्तर केलें कीं, वरें तर आतां मीं तुला कवाड उघडलें त्यापक्षां पाहिजे तर विस्तव देतें, पण इतःपर तूं माझे घरीं कधीं येऊं नको. रामाच्या स्वभावास तर उणें उत्तर सोसत नसे, आणि ती मुलगी तर त्यास फारच धिक्कारून बोलली, तें सर्व ऐकून घेतलें आणि मनांत खिन्न होऊन विस्तव नवेतां निघून गेलां.

मग दुसरे शेजारणीचे येथें गोंवरी घेऊन विस्तवा करितां गेला, तिनें फटीवाटे गुपचूप पाहून दार न उघडतां आपण माडीवर निघून गेली, अर्शा त्याची निजकडे तिकडे अप्रतिष्ठा झाली; हें पाहून घरीं आला, आणि त्यानें मनांत आणलें कीं, मला एक हातारी खाऊ देत असे तिजकडे जाऊन कांहीं मागावें; असा विचार करून तिजकडे गेला, आणि तिजपारीं फराळाचें मागूं लागला; तेव्हां ती हणाली, तूं आपले आईजवळ माग; त्यानें उत्तर केलें, ती बाजेवर निजली आहे; मग हातारी बोलली कीं, तर तूं आपल्या बापाजवळ माग; रामानें उत्तर दिलें कीं, तोही बाजेवर निजला आहे, आणि उभयतांही दुखणाईत आहों हणून सांगतात. असें त्याचें भाषण ऐकतांच हातारी मांठे डोळे फाडून त्यास हणाली, बाह्वारे मूर्खा, अरे, ज्यांनीं तुझे लक्षणपणापासून तुझे लालन पाळण के-

दुखण्याची स्वप्न व कांहीं काळजी नकरि-
ता आपले पोटाची मात्र चिंता करता हिडतास, तर तु-
ला लात कशी वाटत नाही ! जा येथून, दुष्टा, मला
तोही दाखवूं नको; मजजवळ कांहीं ज्यास्त असल्यास

दुःख मातापितरांची भक्ति करितात त्यांस देईन, तु-
ष्ट्या सारख्या अधमास देणार नाही; त्यां तर आपल्या
आईबापांस आजपात्रेतां दुःखाशिवाय कांहींच दिलें
नाहीं.

हें तिचें बोलणें ऐकून रामाचे डोळे भरून आले, आणि
मुकल्यां वरीं जावयाम निवाला; वाटेनें येत असतां
मनांत कल्पना करतां कीं, मां पुष्कळवेळां दुखणाईत
पडल्याचीं सांगे घेतलीं होतीं, तसें तर आतां आईबापां-
नीं सांग घेतलें नसेलनां ! अमें ह्मणून ह्याविषयांची
स्मृती करून घेण्याकरितां हळूच बाजजवळ जाऊन
पाहतो, तव त्यांचे गालाचे अगरीं पांचे बसून तोंडावर
प्रतिकळा आली आहे, हें पाहून मनांत फार कधीं झाला,
आणि तोंडावर पांवरूण घेऊन स्फुंद स्फुंदून रडूं
लागला, आणि मनांत पश्चात्ताप पावून ह्मणतां, मां के-
वदा अभागी !, माझे आईबापांची अशी अवस्था झाली;
आनां जर हीं मेळीं तर माझी काय गत होईल ! एव्हां-
च मला कोणी भाकरीचा तुकडाही देत नाही; माझा
स्वभाव फार वाईट आहे ह्मणून अशी दशा झाली. अ-
नें माझे आई, तूं मजवर भारीं ममता करितेस, आणि
म्यां ठाणें तुला कर्दा सुखाचा लयाही दिल्या नाही.

आतां माझा बाबा ह्या दुखण्यानें भरेल कीं काय कोण जाणे. ह्याप्रमाणें रामा चिंता करीत असतां तेथून उठून ज्या शेजारणीनें पहिल्यानें त्यास धिक्कारिलें होतें तिच्या घरीं पुनः गेला, आणि दीनवाणीनें ईश्वराचें नाव घेऊन आईबापांकरितां थोडीशी भाकर मागितली; ते समर्थी त्याचें दीनभाषण ऐकून घरधनीन बाहेर आली, आणि त्यास ह्मणाली कीं, तूं ह्याप्रमाणें मागतोस ह्मणून मी तुला भाकर व दूध देतें, हा विस्तव घेऊन जा, आणि ह्यावर दूध तापीव, आणि आईबापांस खाऊं घाल. ते तुजसाठीं फार मेहनत करितात, तर त्वां ही त्यांच्या खाण्यापिण्याचा बंदोबस्त ठेवावा हें ठीक आहे. ह्यातारी प्रमाणें हीही रागें भरेल ह्मणून आईबाप दुखणाईत आहेत हें रामा कांहींच बोलला नाहीं. जर तो बोलता तर ती घरधनीन तत्काळ त्यांचे समाचारास गेली असती, कारण कीं, रामाचीं आईबापें फार भली होतीं.

इतक्यांत रामानें घरीं येऊन दूध तापवावया करितां विस्तव पेटविला, दूध ऊन झाल्यानंतर बाजजवळ दोन पाट मांडले. ही खटपट करितां व घरांत इकडे तिकडे वावरतां जे शब्द झाले ते ऐकून आई बोलली, आज रामा काय इतकी खटपट करीत आहे कोण जाणे. हें ऐकून तिचे नवऱ्यानें उत्तर केलें कीं, तो कांहीं उत्तम आचरण करीत नसेल, ह्या विषयीं तूं मनांत कांहीं एक संशय घेऊं देऊं नको. परंतु ती माथ

माझ्या तिच्यानं राहवेना, हणुन ती तांडावरचा
 पद साहज पाहूलागली, ती रामा चुलीज-
 वळ देन मोठ्या वाट्या घेऊन त्यांत आपलं
 हातांना भाकर चारीक चांगली कुमकरून भुगाक-
 रान आहे, तें पाहून ती आपले भत्यांस हळुच हणतं
 का, देन वाट्या आणिल्या आहेत त्याअर्थी कांहीं त-
 गो आत्मां करितां स्वप्न करितो आहे, असें वाटतें;
 नाहीं तर झाला देन वाट्या आणावयाचें प्रयोजन न-
 व्हतें. हें ऐकून ती हणता, ईश्वर करो कीं हें तुझें बो-
 ल्लें म्हरें होवो. जशी मला त्याच्या वाईट चालीविष-
 या खातरी आहे तशी ती सद्गुणी निवडेल ही माझी
 खातरी असती, तर मला फार समाधान होतें.

इतक्यांत रामानें दुधभाकरीचा काला देन वाट्यांत
 घालून मातापितरांजवळ आणिला, आणि बोलला
 कीं, अहो बाबा, अगे आई, तुझी उठा, म्यां तुझां-
 करितां दुधभाकरीचा काला आणिला आहे हे शब्द
 ऐकून बाप बोलला, काय रामा त्वां आत्मां करितां
 दुधभाकर आणली आहे ! ही तुला कोणां दिली ?
 रामानें उत्तर केलें कीं, ही मला आपला शेजारी रा-
 मजी पार्थल ह्याच्या वायकानें दिली. तेव्हां उभयतांस
 अति आनंद होऊन तीं त्यास हणालीं कीं, बरें तर,
 वाट्या घालीं देव. त्याममर्थां म्यांच्या मुल्यथी दगदीत
 दिसू लागली, आणि पडवडून उठून पुत्रास अति हं-
 पानें आलिंगन देऊन बोललीं कीं, तूं इतका दुर्लक्ष-

णी खरा, परंतु त्या तुझ्या उत्तम वागणुकेने आमचे जन्म सफल झाले. असे लघून तिवेही रडली. त्या काळी रामा शुद्धीवर आला होता, लघून त्याने बापांस प्रार्थना केली की, मी आजपर्यंत केवळ दुराचरणी होतो, परंतु इतःपर माझी वर्तणूक पाहून तुझ्यास अतिशयित आनंद होत जाईल.

इतक्यांत शेजारीण हातारीही कांहीं अन्न घेऊन आली, तिने रामाचे उत्तम आचरण पाहिले, तें केलें तिचाही कंठ सद्गदित झाला, आणि तिने रामास आशीर्वाद दिला.

मग त्या चौघांनाही एके पंगतीस बसून भोजन केले. असे भोजन त्यांनी पूर्वी कधीही केले नव्हते. त्यादिवसचा जो आनंद त्याच्या योगेंकरून त्या उभयतांची प्रकृति दिवसे दिवस चांगली होत चालली, तें केलें रामासही अतिशयित सुख मिळू लागले. आणि त्यादिवसापासून त्याचे शेजारी पाजारी त्याजवर पुत्रापेक्षा अधिक ममता करू लागले.

यमामुलगी.

यमा पांच वर्षांची मुलगी होती; ती आपले आईवर फार प्रीति ठेवीत असे, व सदा सर्वदा तिजपाशी रहावयास इच्छी; आईचा क्षणमात्र वियोग तिला सो-

मान्नाम कठीण पडे. एकेदिवशीं यमाची आई बाजा-
गते जावयास निघाली, ते समयां यमानें आईपशीं
भागे छंद घेतला कीं, मला बरोबर बाजारांत ने; तेव्हां
निघी आई झणाली, तूं बाजारांत माझा पायगोंवा
कमशाळ; तूं काही येऊं नकां. यमा झणाली, मी तु-
ला काहीं एक उपद्रव देणार नाहीं; ह्याप्रमाणें तिनें
अनिर्णयित आग्रह केला झणून यमास आईनें बरोबर
वेतलें.

मग उभयतां मायलेकी बाजारांत जावयास समागमें
निघाल्या, त्यांचे घरापासून बाजार फार लांब होता.
त्या रस्त्यानें मनुष्यांची दाटीही फार होती, त्यामुळें अ-
से झालें कीं, यमानें आईचा पदर धरला होता तो
हातचा सुटला, तेव्हां पुढें जातां जातां बाजाराजवळ
पोहोंचे पर्यंत यमा आपले आईस चुकून मार्गें राहिली,
तथापि यमानें आईस सहजांत आटोपलें; पण तो बा-
जाराचा वळका मांठा त्यांत तिनें सावधपणें चालावें तें
न करितां माकडांचा तमाशा होत होता तो पाहण्याचे
नाशास लागून तेथेंच उभी राहिली, मग पुढें वळून जें
पाहवें तें आई कोठें नाहीं; तेव्हां लौकर पुढें धावून गे-
ली तरी आई दृष्टीस पडेना; तेव्हां एके उमाट्याचे जा-
ग्यावर उभी राहून पाचचार वेळां हाका मारल्या तरीं
आई ओं देईना, मग कावरी वावरी होऊन आईला इ-
कडे तिकडे पाहूं लागली, पण आई कोठेंही दृष्टीस प-
डेना, मग तिचा शब्दही कानावर येईना; मग तर फा-

रच वाचरी झाली. लोकांच्या दाटीमध्ये जावयात तिला धैर्य होईना, तेव्हां ती एकीकडे उभी राहून आई आई हणून अतिशय करून रडू लागली.

त्या वाटेने जाणारे येणारे लोकांनी तिला पाहिले; त्यांतून एकजण हणाला, पहा, ही मुलगी संकटांत पडून धायमाय मोकळून रडते आहे. दुसऱ्या कोणका-ने विचारले, मुली, तुला काय झाले? यमाने उत्तर दिले कीं, आईची व माझी चुकामूक पडली, तेव्हां ती हणाला, मुली चिंता करूनकां, तुझी आई तुला लोकरच भेटेल. तिसरा हणतो, मुली, उगीच कां रडतेस? तुझ्या ओरडण्याने आई येते कीं काय? ह्याकडितां उगी ऐस.

ह्या प्रमाणें बहुतेक लोक तिजशीं एक दोन शब्द बोलून जात. असं होतां होतां अकस्मात् प्रारब्ध योगाचे बळे करून त्याच वाटेनें एक लंगडी गवळण जात होती तिनें यमास त्या कुशांत पाहिले, तेव्हां तिचे मनांत कळवळा आला, आणि उभी राहून ती यमास हणते, मुली, जेव्हां आईची तुझी चुकामूक झाली तेव्हां तुझी आई कोठें जात होती? यमाने उत्तर केले कीं, ती बाजारांत कापड ओळीकडे जात होती; तेव्हां गवळण हणाली कीं, मुली, रडूनको, मी बाजारांतच जातें, तिकडे तुझी आई सांपडेल. असं प्रकृतांच यमाने त्या गवळणीचा पदर बळकट धरिला, आणि दोघांजणी लोकरध बाजारांत गेल्या; तेथे यमा-

नें आइस पाहतांच मोठ्या आनंदानें हाक मारली; ती हाक आइचे कार्नी पडतांच लगवगीनें धांवून येऊन तिनें यमाम पोयशीं धग्लें, आणि हणाली कीं, नृ नजनासून चुकून कोणांकडे गेलीस ह्यामुळें मी फार जाळजांत पडलें होतें. मग यमानें रडतरडत सारें वर्तमान आइस सांगितलें कीं, मी तेंथे माकडांचा तमाशा पहावयास उभी राहिलें, आणि पुढें पाहातें तव तूं कोठें दिसेनाशी झालीस; तेव्हां तुज्जे नांव घेऊन म्यां एकळ हाका मारल्या, तरी तुझा ठिकाणा कोठें नाहीं; शंभरा ह्या गवळणांनें मजवर दया करून लोकांचे दयातून संभाळून आणून मला तुजजवळ पोहोचतें केलें. हें ऐकून यमाचे आइनें त्या गवळणांचा मोठा उपकार मानिला, आणि तिची फार फार स्तुती करून तिजजवळ जें बाकी लाणी राहिलें होतें तें घेऊन तिनें मागितल्यापेक्षां अधिक पैस तिच्या दिले. उभयतां माकडांकीनी घरा पोहोचें पर्यंत त्या गवळणांचे उपकारा गिवाय दुसरी कांहीं एक गोष्ट काढली नाहीं.

कितीएक दिवसांनंतर यमानें त्या गवळणांचे घरां जाण्याविषयीं आइला विचारून एक चोळी लुगडें घेऊन तीस नेऊन दिलें, व तिचें सामर्थ्य होतें त्याप्रमाणें तिनें त्या हाताराचा समाचार घेतला. पुढें कोणतेंही एखादें संकट त्या हातारे गवळणांस प्राप्त झालें अमता तिला त्यांतून सोडविण्याविषयीं यमा अति आनंदानें मदतय शोदें. अर्गा प्राति परस्यगांनी एकमेकींवर

जडली. उपकारानें इतकी ममता वाढिल हें प्रथम त्या गवळणीचे मनांत आलें नव्हतें.

सीताराम.

सीताराम लग्न एक पांचां वर्षांचा मुलगा होता; तो आई बापांचा एकुलताएक होता. त्याची मातोश्री मरण पावली लग्न तो मुलगा आईची अतिशय त्रस्त होती करुंलागला, आणि रात्रंदिवस त्यानें असा हंदा घेतला कीं, मला आईजवळ न्या. हें दुःख पाहून त्याचे बापानें फारच हयबत घेतली, तेव्हां आतेनें त्या मुलास आपले घरीं नेलें; तथापि ती दिवसांतून एकशे-नवेळ त्या मुलास बापाकडे घेऊन जात असे; असें हातां हातां आईस मरून वर्ष लोटल्यावर सीताराम अंमळसा आतेचे नादीं लागून सुखानें राहूं लागला होता.

बापाचे मनांत वारंवार हेंच येई कीं, बायको मेली. मी हातारा झालों, एक मूल तोही सुरणीस लागला, आतां पुढें काय करावें ? ह्या गोष्टीची रात्रंदिवस त्यास चिंता लागली, ह्यामुळे त्याचे दिवसें दिवस अन्नपाणी तुटत चाललें. तेव्हां लोकही कल्पना करीत कीं, हा हाय हाय घेऊन एखादे दिवशीं मरून जाईल, मग पोरस आपंगावयास कोणी नाहीं असें होईल.

तो जेव्हां फार दुखण्यास पडला तेव्हां पंधरा दिवस पर्यंत आतेने सीतारामास नित्याप्रमाणे वापाचे भेटेस नेले नाही. सीताराम प्रतिदिवशीं आपल्या आतेस ह्मण की, मला वाचाकडे ने; तेव्हां ती त्या वाळास कांहीं तरी निमित्त सांगून चाळवा चाळव करी. चाळविण्याचे कारण हेंच की, त्याचा वाप अगदी मरणोन्मुख झाला होता, आणि त्यानेच सांगितले होते की, मुलास आतां माझे भेटेस आणूं नको, कांकीं तो माझी अशी अवस्था पाहून प्राणच टाकील. हाकरितां आतेने तिकडे नेला नाही. असें करितां करितां दसऱ्याचा दिवस आला तो अदले दिवशीं रात्रीं तो मृत्यु पावला.

दुसरे दिवशीं सीताराम नित्याप्रमाणे पहाटेस उठून अंतिम ह्मणाला, आज दसऱ्याचा दिवस आहे, हाकरितां आज तरी मला वाचाकडे घेऊन चल; न नेशील तर मी अन्न घेणार नाही, असा त्या मुलानें वापाच्या भेटेचा फारच छंद घेतला; शेवटीं आतेने त्यास तिकडे न्यावयाचे कबूल केले, परंतु ती इकडे तिकडे स्पर्श करूं नयेतां त्यास स्नान घालावयास प्रवर्तलां, हें पाहून तो वाळ बोलला, आव्याचाई, तूं मला इकडे तिकडे शिवूं देत नाहीस, आणि आंघोळही घालितेस, तर आतां कोण मेलें बरें ? त्यास समजले अमनां हा एकच आकांत करंगल हा भयानें ती कांहीं न बोलतां उगीच स्वस्थ राहिली तेव्हां सीताराम ह्मण-

तो, जर तूं सांगत नार्हास तर मी आपले बाबास वि-
चारोन. हें ऐकतांच तिच्या नेत्रांतून खळखळां अश्रु-
धारा वाहू लागल्या, आणि मोठ्याने हंबरडा फोडून
हणाली, बाबा, तोचरे मेला. त्याकाळीं सीताराम मो-
ठा आक्रोश करून हणाला, अरे देवा, माझां बाप क-
सा मेला ! माझी आई मेली आणि बापही मेला आतां
मी कसें करूं ! असें हणून जो दुःखाचा हुंदका आला
तो उरांत दाटून तेणेंकरून तो बाळ अचेतन होऊन
पडला. त्यासमयीं आतेस त्या मुलाला देहावर आणि-
तां फार कठीण पडलें. नंतर तिनें म्याचे तोंडांत तोंड
घालून हटलें, अरे सीतारामा, हे तुझे आईबाप आले
आहेत !

सीता०— (गडबडून उठून) माझे आईबाप ! कोठें
आहेत.

आत— ते देवाजवळ गेले आहेत, आणि तूं जर चांग-
ला वागलास तर देवाजवळ प्रार्थना करून देवाक-
डून तुजवर कृपा करविणार आहेत; देवही तुझा
सांभाळ स्वर्गीत करील, कारण कीं, मरते समयीं
बापानें तुला देवाचे स्वाधीन केलें आहे.

सीता०— काल मी मनांत हटलें होतें कीं, उद्यां मी
बाबाबरोबर शिलंगण खेळावयास जाईन, आणि
आतां तूं असें सांगतेस. अडून त्यास पुरलें नसेल,
तर म्याकडे मला घेऊन चल; एकदा मला त्यास

पाहूं दे. मला दुःख होईल ह्मणून त्यानें बोलाविलें नाहीं. मजकडूनच त्यास दुःख अधिक झालें असतें, पण आतां मी कांहीं त्यास दुःख देणार नाहीं. हा शेवटचा दिवस आहे सासार्हीं आव्याबाई मला बाबाकडे ने.

आत- बरें तर, मी नेतें, पण तूं रडूं नको. तूं पहा बरें, मला केवढें दुःख आहे तें; मला खावयास तोच वाल्यांत होता, आतां त्यावांचून मला कोणी राहिलें नाहीं, मी फार गरीब बायको. एकतर तो माझा भाऊ, दुसरें नातें अन्नदाता, तो जेव्हां माझा नाहींसा झाला तेव्हां आज मजवर केवढा दुःखाचा डोंगर पडला आहे ! आतां म्यां सर्व भार ईश्वरवर ठेविला आहे तसा तूंही ठेव; आणि जशां म्यां दगडाची छाती केली आहे तशी तूंही कर.

साता- हंय हंय, आतां दगडाची छाती केली पाहिजे, पण, आव्याबाई, मला माझे बाबाकडे ने; त्याची निरडी तरी एकवेळ मला पाहूं दे,

दग साताराम आतेचा हात धरून तेथून जो निवाला तो बापाचे घराजवळ पोहोंचला, आणि पाहतो तो त्याचे निरडी भोंवतालें शेजारी पाजारी, ओळखी देखांची माणसें, उभा आहेत, आणि सर्व लोक दुःखित तेंकून त्या पृथ्वरुपाची प्रगंमा करित आहेत; इतक्यामध्ये साताराम पुढें लगवगानें पावून जाऊन बापाचे

तोंडांत तोंड घालून त्या प्रेतावर पडला. त्यासमर्थां त्याचे डोळ्यांतून पाण्याचा लवलेला देखील ननिघतां त्याचे शरीराची कोरड वळून गेली. मग कांहीं अवकाशानें बोलूं लागला. बाबा, तूं मला टाकून चाललास, आतां मी कोणाकडे पाहूं, मला कोण सांभाळील ! मला केवढे दुःखाचे डोंगर झाले ! जेव्हां माझी आई मेली तेव्हां तूं तर शरीर रडलास, पण माझे समाधान केले, तूं मेलाला आतां माझे समाधान कोण करील !

मग, अहो बाबा, अशी मोठ्यानें हाक फोडून निपचेत पडला, आणि दुःखामुळे तोंडाची कोरड वळली, व मुखांतून एक शब्द ननिघतां त्या लेंकरानें विमणी सारिला आ वासला; त्यासमर्थां त्या मुलास प्रेतावरून उठवावयाचें त्या आतेस फार कठीण पडलें.

मग त्याचे आतेनें विचार केला कीं, जर ह्या मुलास स्मशानांत नेलें तर हा काय करील नकळे; ह्या भयानें ती सीतारामास शेजारणीचे घरीं ठेवून त्याचे बापास पुरावयास गेली. प्रेत स्वळीत घालतेसमर्थां जांका स्मशानांत एकच आरडा आरड झाली ती सीतारामानें ऐकतांच तो घरधनिणीची दृष्टि चुकवून निघाला तो स्मशानभूमीस आला; तेथें सर्वलोक पुरण्याचे गडबडीत होते, इतक्या संधीत त्यानें अकस्मात जाऊन, मला बाबा बरोबर पुरा, असें ह्मणून पाडकन स्वळींत उडी टाकिली. त्या बाळाची इतकी ममता पाहून जवळच्या लोकांचीं अंतःकरणे कळवळलीं; आ-

णि त्यांनीं सीतारामास मोठ्या बळाकारानें बाहेर का-
दिलें. पुढें तीन दिवसपर्यंत बापाचें स्मरण करून वे-
ड्यासारखा इकडे तिकडे पांवे, आणि त्याचे डोळ्यांतून
पाण्याचे लोट चालले असत, अशी त्याची अवस्था
कार करायला झाली. अनंतर त्यामुलाचें रडणें तर रा-
हिलें, परंतु त्यास उदासीनता फारच झाली.

हां गोष्ट एक्या रूपावत सावकारास कळली; तो
संतागमाचे बापास थोळ्यात होता, ह्याकरितां तो
त्या मुलास पहावयास त्याचे आतेचे घरीं आला, आ-
णि संतागमाचें दुःख पाहून फार दुःखित झाला. मग
तां सीतारामास आपले घरीं नेऊन त्यावर पुत्रासारखी
मनता करूं लागला, तेणेंकरून त्याचें रडणें व उदासी-
नता दिवसें दिवस कर्मा होत चालली. तेव्हां सीतारा-
माचे मनांत इतका निश्चय झाला कीं हा सावकारच
आतां माझा स्वरा बाप. सावकाराचीही प्रीति त्यामु-
लावर त्याचें उत्तमगुणेंकरून उत्तमतर अधिक होत
गेली. पुढें सीताराम वीस वर्षांचा झाल्यावर तो आप-
ल्या मानलेल्या बापाचा कारभार बहुत खबरदारीनें
करूं लागला. पुढें सावकारानें सीतारामास आपली
कन्या व कांहीं द्रव्य देऊन वेगळें ठेविलें.

ह्यापूर्वीं सीताराम आपले आतेचा समाचार यथा
शकितें घेत असे. पुढें संपन्न झाल्यावर त्यानें तिला
दाराच्यापासून मोडविलें.

प्रांनवर्षीं विजया दशरथाचा दिवस आला क्षणजे सी-

तारामास त्या दुःखाची आठवण होई, आणि त्याचे मनांत असे वागत असे कीं, जें मला दुःख प्राप्त झालें होतें त्याचा परिहार मी उत्तम रीतीनें वागलों झणून झाला; तर, असेंच सुरीतीनें निरंतर वर्तावे, ही बुद्धि त्याला त्या दुःखानेंच शिकविली.

लहान गोपाळ.

कांहीं संस्कृत शब्द पाठ करून संवत्सर प्रतिपदेचे दिवशीं गोपाळा खोलींतून बाहेर आला, आणि आपले आंगीं मोठी प्रौढता आणून बापापुढें बोलूं लागला.

अहो दादा, जसे लोक एकमेकांशीं संस्कृत भाषण बोलतात तसा मी तुझांशीं बोलतो; पहा, आरोग्य, सौख्य.

इतकें बोलून अटकला, पुढें काय बोलावें त्याची त्यास स्मृति होईना; तेव्हां तो इकडे तिकडे पाहून आंगरख्याचे पेशकळीस पीळ घालूं लागला, परंतु त्याचा तो पीळ व्यर्थ झाला. त्याला संस्कृत शब्द पुढें आठवतना झणून तो विन्न होऊन अंमळसा रडकुंडी झाला; त्याची ती अवस्था पाहून बापास मोह उत्पन्न झाला, आणि तो त्याशीं बोलूं लागला.

शाबास वेटा, बरेंच मजेचें संस्कृत भाषण बोललास, ही कल्पना तुझीच असेल असें वाटते.
गोपा० — नाहीं नाहीं, दादा, तुझी मला शाबासकी

दिलां, बरें मी कसे खासे उंच उंच शब्द बोलि-
लां ! हे मला माझे भावाने लिहून दिले आहेत,
हे तुम्ही पहा मी आणखी एक वेळ वाचतो; आणि
आदिपार्शी भाषण कसे बोलावे तेंही मला येतें.

बाप— नको नको, गोपाळा, तें बोलून दाखवावयाचें
कांहीं कारण नाहीं; जरीं त्वां कांहीं न झटलें त-
रीं तुझा आणि तुझ्या भावाची परस्पर प्रीति पा-
हून मी व तुझा आई उभयतां आह्मी संतोषी
झालों.

गोपा०— मी स्वरोपरीं सांगतां, तें शब्द पाहून पाहून
जांटावयास माझे भावाला पंधरा दिवस लागले,
आणि मला शिकावयाला तर काय फारच दिवस
लागले. पण ते मी विसरून गेलों, बोलावयाचे
वेळस आठवत नाहींत. आणि कालरात्री म्यां
बागांत तुमचे पागाट्या पुढें येवढी चुक न येतां
चांगले झटले हांत कां हो !

बाप— तेंव्हां तर मी डाळिंबांचे झाडाखालीं बसलों हो-
तो; आतां तुला संतोष व्हावा झणून सांगतो, तें
म्यां सर्व ऐकिलें.

गोपा०— (आनंद पावून.) खरें काय, दादा ! तर मला
आतां भारी संतोष झाला; पण दादा, म्यां चांगले
झटले ना!

बाप० वाय्हा ! चांगले शुद्ध झटले.

गोपा०— पण त्यांतला अर्थ फार चांगला होताना !

बाप— होय, पण तें तर तुझ्या भावानें योजून योजून काढलें होतें; तसें तूं होऊन जर आपले तोंडानें बोलतास तर मला आनंद होता.

गोपा०— दादा, पण एवढी मागी गोष्ट मां हलक्या शब्दांनीं बोलतो तर मग वाईट दिसते, नव्हे ?

बाप— तूं उगीच निरूपयोगी शब्द बोललास त्यापेक्षां यंदां अमुक पदार्थ भोगावयाची माझी इच्छा आहे हा विचार कां नाहीं केला ?

गोपा०— तें तर कांहींच नव्हे. तुमचे मनात असं आहे कीं पोरंबाळांनीं खुशाल असावे, आणि आपणास व मित्रांस आनंद असावा.

बाप— बरें तर, आपल्या तीर्थस्नानास हें सुख असावे हें तूं इच्छितोस कीं नाहीं ?

गोपा०— हें तर माझ्या मनापासून आहे.

बाप— बरें, तूं आपल्या भावाच्या साहाय्यावांचून आपल्याआपणच कां बोलला नाहींस ?

गोपा०— मां कसें बोलूं ? मां कांहीं मोठा शाहाणा नव्हे, असें मला वाटलें; आतां तुझीं सांगितलें तर ज्याशीं क्षणाल त्याशीं बोलें.

बाप— अरे, पण सर्व लोकांस एक सारखेंच बोलूनये. लोकांची स्थितिरीती व उदात्तपंदा पाहून त्यासारखें बोलत जावें. जो कोणी सुखी आहे त्याला असें क्षणावे कीं, अक्षय सुखीस असा, जो कारभारी असेल त्यास असें क्षणावे कीं, तुमचा कार-

भार श्रमाच ईश्वर निरंतर चालवो, आणि तुझ्या-
कडून हाताखालचे जे लोक आहेत त्यांचे कल्याण
होवो; जे झतारे आहेत त्यांशीं अशारीतीनें बो-
लावे कीं, तुझी आणखी फार दिवस वांचा, आणि
तां पावेतो तुमचे हातपाय धडसे खडसे राहोत;
आणि ईश्वरापुढे आपले अपराध कबूल करून
त्याचे चिंतनाने भवसमुद्र उतरून जा.

गोपा०— वाव्हा दादा, तुझी मला फार चांगले शिकवि-
ले. आतां मी सर्वापुढे असेच बोलिन; पण, दादा,
गुढ्याच्या पाडव्याचे दिवशींच लोकांशीं असे भाषण
का करावे, वरे ?

बाप— बाबा, संवत्सर प्रतिपदाही कांहीं एक कालमा-
नाचा अवधि आहे. प्रत्येक वर्ष त्या कालमाना-
च्या एक एक पायरीमारखे आहे; त्यांत आपण
वांचणार आहो, आणि एका पायरीवरून दुसऱ्या
पायरीवर जात आहो; त्याकरितां आपले इष्टमित्र
असतील त्यांना येऊन एकमेकांस भेटावे आणि
त्या वर्षारंभापासून पुढल्या वर्षारंभापर्यंत काळ आ-
नंदाने जावा ह्मणून परस्पर कल्याणप्रद मंगळरूप
भाषण करावे. हे बोलणे तुझ्या मनांत भरलेना
पण ?

गोपा०— होय, दादा, हे मी समजलों.

बाप— तुला मी दुसऱ्या दृष्टांता वरून ध्यानांत याव-
यामारखे सांगतो. किती एक दिवसां मागे आपण

सिंहगड किल्ल्यावर गेलों होतों, तेथून पुणे शहर
दशीस पडत होते तें तुला आठवते ! आणि येथून
पुणे शहर लांब आहे हें मनांत न आणतां ति-
कडेस चला झणून त्वां भारी छंद घेतला होता.
ठाऊक आहे !

गोपा०— होय, दादा, खरी गोष्ट; पण मी ते दिवशीं
थकल्यावांचून तेथवर पायीं चालत गेलों नाहीं
बरें !

बाप— तें खरेंच; ते दिवशीं तूं बराच घाललास; पण
आठवण कर कीं कोसा कोसावर खुणांसाठीं जे
चिरे पुरलेले होते त्याच्या ठिकाणीं म्यां तुला वि-
सांब्यासाठीं बसविलें होतें.

गोपा०— खरेंच, दादा, मला असें वाटते कीं ज्यांनीं
ते दगड रोंविले त्यांनीं ती कल्पना फार चांगली
काढली, त्यावरून आपण किती कोस आलों, व
कितीकोस पुढें लांब जावयाचें राहिलें हें सम-
जते.

बाप— तर ह्याप्रमाणेंच काळमानाची गणना आहे, तं
आपल्या तोंडानेंच बोललास कीं त्या रोंविलेल्या
दगडांवरून किती आलों व पुढें किती जावयाचें
आहे हें समजते; तर ह्याचेंही तसेंच आहे; आज
पावेतो आयुष्याचें कालमान किती सालें व पुढें किती
राहिलें हें समजते; ते निहें मान एकसारखेंच आ-
हे, त्यावाटेत जें काय सालें तें सांग झणजे म्या-

वरून आणखी एक तुला दृष्टान्त देतो.
 गोपा— दादा तें मला मारें अशून आठवतें. पाहि-
 ल्यानें माझा नवा दम होता ह्मणून मी धांवूं ला-
 गलों, तों मला वारंवार टेंचा लागूं लागल्या; ते-
 व्हां तुझीं सांगितलें कीं, अशून रस्ता फार लांब
 आहे, झाकरितां हळू चाल. मग तुमच्या ह्मटल्यान
 प्रमाणें हळू चालूं लागलों, तेणेंकरून माझेच हित
 झालें. मला वाटेनें जें नसमजलें तें तुझीं समजावू-
 न सांगितलें; आणि जेव्हां विसावा घ्यावया जो-
 गा चांगली जागा आढळे तेव्हां आपण त्याठिका-
 णा बसूं; तुझीं पोथींतल्या मोठ मोठ्या कथा मला
 सांगितल्या, आणि वाटेनें चालतां चालतां नानाप्र-
 कारच्या गोष्टी सांगून मला हांसविलें; त्यामुळें म-
 ला वाटेंत कांहीं अवघड वाटलें नाहीं. मग आपण
 तेंय पोहोंचल्यावर एकान्नाचें खासें मजेचें जेवण
 जेवलों.

व.प— त्वां बहुतेक सर्व सांगितलें पण त्यांतिल एक
 दोन गोष्टी तशाच ठेविल्या; त्यांचा मला फार संतोष
 झाला, त्या ह्याच कीं एक आंधळा खाड्यांत पड-
 ला होता त्यास त्वां हातांत धरून वाटेस लावलें
 आणि एके गरीब स्नातार्गीचें गांठीडें बैलावरून
 घालीं पडलें होतें तें त्वां धांवत जाऊन तिचें ति-
 ला नऊन दिलें, आणि भिकाऱ्यांस त्वां कांहीं
 पैसेही दिले.

गोपा०— दादा, तें मां कांहीं विसरलों नाहीं; पण आपली बढई आरण आपल्या तांडानें बोलूनये, असं तुझां व मला शिकविलें होतें, झणून बोर-गों नाहीं.

बाप— तुजमध्ये इतका समज आहे, हें पाहून मला फार आनंद झाला. आतां मां सांगतां तें तें चिन्हें ऊन ऐक, पुण्यास जाण्याचें कूच आणि हें कूच सारखेंच आहे; तूं तेथून निघतेसमयीं मां थकेन त्याचा विचार नकरितां धूम पळत सुटलास, आणि टेंचा खाऊं लागलास; न्यावेळेस मां जवळ होतो झणून बरें झालें. तसें त्या आयुष्यमार्गांत तारुण्याचे दमानें अविचारेंकरून जो चालू लागतो त्याला सुरीतीनें वागवावयास जर कोणी सन्मित्र मिळाला तर तो उत्तम चाल व चांगल्या गोष्टी शिकवील, तेणेंकरून जसे त्या वाटेचे श्रम तुला वाटले नाहींत तसें त्या संसार मार्गाचे क्लेश होणार नाहींत. वाटेनें गरीब लोकांवर उपकार करून पुण्यास पाहोचल्यावर जसे आपणांस मिष्टान्न भोजन मिळालें तसें त्या नरदेहांत येऊन पुण्यकर्म केल्यानें येथून कूच करून ईश्वरापार्शीं गेल्यावर सुख प्राप्त होतें.

गोपा०— होहो, दादा, दृष्टांत तर खासा मिळाला; आतां मला विसतें कां थंवां फार सुख प्राप्त होईल.

बाप— आता तुला आणखी एक न्यातांलय दृष्टांत सां-

गतीं, ऐक. रस्त्यानें चालतां चालतां आपण मागे पाहूं त्यांचें तुला स्मरण आहे ! केव्हां केव्हां आपण उंच जागेवर उभे राहून मागून किती आलों हें पहात असूं ह्यामुळे सर्व आपल्या लक्ष्यांत येई. गोपा०— होय, मी इतका लांब चालत आलों हें पाहून मला आनंद होई.

दास— आतां तुझी जीं वर्ये मागे लोटलीं त्यांकडे पाहिल्यावर तसा संतोष वाटणार नाही कीं काय ! तूं ह्या जगांत नम्र उपजलास तेव्हां तुझे आईनें तुला स्तनपान करवून जिवविलें, आणि आतां तुला साभाळ व विधाभ्यास मी करावितों आहे, हा आमचा उपकार त्वां कोणत्या रीतीनें फेडावा तें ऐक; तूं उत्तम रीतीनें वागून नांवा लौकिकास चढ झणजे झालें; हीच आमची इच्छा आहे; येणेकरून तुझेच हित होईल ज्यांत तुझेच कल्याण अशारीतीनें वागविणार जे आईबाप त्यांचे पाठीं तुला ईश्वरानें जन्मास घातले; ह्यासाठीं त्यांचेठायीं लक्ष्य ठेवून त्यांची व गुरुची सर्वदा मर्यादा ठेवात जावें; बहीण भाऊ ह्यांची निरंतर ममता करीत असावें, आणि जे आपले सेवक-जन असतील त्यांचें कधीं मन दुखवूं नये, व धन्याशीं व वडिलांशीं उद्दामपणें वागूं नये. फारकाय मागूं ! थोडक्यांत सांगतो; जें तुला आह्मी निरनिरान्य उत्तमाचरण शिकवित आलों तें मनांत घेवून त्याप्रमाणें वागत जा, झणजे त्यांत सर्व आहे.

भातुकला.

गोपा०— अहो, दादा, क्षमा करा! आजपावेतो जें झालें त्याकडे पाहूं नका; आजपासून जें करणें तें ईश्वराचे कर्पेकरून तुमच्या शिकवणीप्रमाणें करीत जाईन.

दाप— बरें, तर, हेंच मी तुजें वचन घेतों; त्याप्रमाणें वागलास तर तेणेंकरून जें काय मला सुख होईल तें तुला हितकारकच होईल; मी त्या सुखार्था इच्छा तुझ्याचकरितां करितों.

भातुकली.

नाटक दोन अंकी.

पात्रे,

माधवराव.	कोणी गृहस्थ
उमाकांत	माधवरावाचा मुलगा
जान्हवी	माधवरावाची मुलगी.
नाना	उमाकांताचा मित्र.
विठू	एक गरीब मुलगा.
उभ्या	चाकर.

माधवरावाची खोली.

प्रवेश १.

नाना आणि विठू.

विठू— नाना, तूं येवढे सकाळीं कां आलास ?

नाना— विठोबा, मां तुजशीं कांहीं बोलावयास आलों.

विठू— मजशीं ? तें काय बरें ?

नाना— मां हेंच पुसायाला थालोंकां, काल तुला भा-
तुकली काय मिळाली ?विठू— मला गरिबाला भातुकली कोण देतो ? आ-
ह्मांस भाजी भाकर पोटभर मिळाली ह्मणजे तीच
आमची भातुकलीनाना— पण तुला माधवरावजी कांहीं कमी पडूंदेत ना-
हंत, हें मला माहीत आहे.विठू— त्वरेच सांगितलें; त्यांची कृपा आह्मांवर आहे
ह्मणूनच आमची धडगत आहे; नार्हांतर काय पु-
स्तोस ? आह्मी अन्नास महाग झालों असतो. ते
माझे बापावर जशी कृपा करीत होते तशीच आ-
ह्मांवर करितात, आपण कांहीं पाप बोलत नार्हीं,
त्याचा मुलगा देखील आह्मांवर कृपा करितो. प-
हा, हीं नवीं वस्त्रें उमाकांतानें मला दिलीं; त्याचि
बापानें त्याचकरिता पतलीं हातीं, पण तीं मला

चावयास सांगितलीं, आणि उमाकांताने आपले बहिणीस सांगून माझे बहिणीला जुनी पांघुरणे देवविलां.

नाना-- त्यां मयां भातुकलीचें नांव घेतलें, तूर गड्या, उमाकांताला चांगली चांगली भातुकली मिळाली असेल.

विठू-- त्यांचा बाप मातबर आहे, मग चांगली मिळावयाचें काय आश्चर्य ! त्याला नित्य नित्य पुष्कळ खाऊ मिळतो, ह्मणून त्याला कांहीं फारसा आनंद नाहीं; ज्याला कधीं मिळत नाहीं त्याला तें अमूप वाटतें; उमाकांताचें मन सदा खाल्ले धालें आहे; त्याला तर पेढे, बरफी, जांब, केळीं, नारळ, साखरेचीं चित्रें, पुतळ्या, हत्ती, घोडे, असें कितीक मिळतें. पाहिजे तर तूं त्यासच कां विचारसिना ?

नाना ह्मटलें, अगोदर तुला विचारावें मग त्याजकडे जावें, असा माझा मनसुवा, कां कीं त्याचें कांहीं गुप्त कारण आहे.

विठू-- तें काय तें मला सांग.

नाना-- ती गोष्ट कोणास सांगावयाची नाहीं, पण तूं

जजवळून जर कोठें फुटणार नाहीं तर तुला--

विठू-- मी कांहीं चहाडवुचका नाहीं, सांगायला.

नाना-- तर वचन दे.

विठू-- घे, मी हातावर हात मारितों.

स्थळ.

माधवरावाची खोली.

प्रवेश १.

नाना आणि विठू.

विठू- नाना, तूं येवढे सकाळीं कां आलास ?

नाना- विठोबा, मां तुजशीं कांहीं बोलावयास आलों.

विठू- मजशीं ? तें काय बरें ?

नाना- मां हेंच पुसायाला थालोंकीं, काल तुला भा-
तुकली काय मिळाली ?विठू- मला गरिवाला भातुकली कोण देतो ? आ-
ह्मांस भाजी भाकर पोटभर मिळाली ह्मणजे तीच
आमची भातुकलीनाना- पण तुला माधवरावजी कांहीं कमी पडूंदेत ना-
हंत, हें मला माहांत आहे.विठू- त्वरेच सांगितलें; त्यांची कृपा आह्मांवर आहे
ह्मणूनच आमची धडगत आहे; नाहांतर काय पु-
सतांस ? आह्मी अन्नास महाग झालों असतो. ते
माझे बापावर जशी कृपा करीत होते तशीच आ-
ह्मांवर करितात, आपण कांहीं पाप बोलत नाहीं,
त्यांचा मुलगा देखील आह्मांवर कृपा करितो. प-
हा, हीं नवी वस्त्रें उमाकांतानें मला दिलीं; त्यांचे
भाग्यें त्याचकरिता घेतलीं होतीं, पण तीं मला

चावयास सांगितलीं, आणि उमाकांताने आपले बहिणीस सांगून माझे बहिणीला जुनीं पांघुरणें देवविलां.

नाना— त्वां मघां भातुकलीचें नांव घेतलें, तू गड्या, उमाकांताला चांगली चांगली भातुकली मिळाली असेल.

विठू— त्यांचा बाप मातबर आहे, मग चांगली मिळ्यावयाचें काय आश्चर्य ! त्याला नित्य नित्य पुष्कळ खाऊ मिळतो, ह्मणून त्याला कांहीं फारसा आनंद नाहीं; ज्याला कधीं मिळत नाहीं त्याला तें अप्रूप वाटतें; उमाकांताचें मन सदा खाल्ले धालें आहे; त्याला तर पेढे, बरफी, जांब, केळीं, नारळ, साखरेचीं चित्रें, पुतळ्या, हत्ती, घोडे, असें कितीक मिळतें. पाहिजे तर तूं व्यासच कां विचारसिना ?

नाना ह्मटलें, अगोदर तुला विचारावें मग व्याजकडे जावें, असा माझा मनसुबा, कां कीं ह्याचें कांहीं गुप्त कारण आहे.

विठू— तें काय तें मला सांग.

नाना— ती गोष्ट कोणास सांगावयाची नाहीं, पण तु-

जजवळून जर कोठें फुटणार नाहीं तर तुला—

विठू— मी कांहीं चहाडबुचका नाहीं, सांगायला.

नाना— तर वचन दे.

विठू— घे, मी हातावर हात मारितों.

नाना— हे पहा, तू कांहीं उमाकांताला कळू देऊं नको, म्यां तिला काय ठकविलें.

विदु— काय! उमाकांताला ठकविलें ! ही

श्रानंदाचो गोष्ट नव्हे, हो.

नाना— उमाकांताला काल काय काय मिळालें तें तुला व्याने दाखविलें नाहीं.

विदु— हाय, व्याने मला सारें दाखविलें; पण एकदा पाहून ध्यानांत कसें राहिल ! पण पहिल्यानें तर व्यास मुद्या, पागोटें, व कित्ते, व बखरी, असें मिळालें होतें.

नाना— व्याची गोष्ट धी तुला विचारीत नाहीं. पण हा दिवशीं मिटाई वगैरे पारांची भातुकर्ला कित्या मिळाली हें मी विचारतां.

विदु— असला खाऊ रावजांनां व्यास कांहीं दिला नाहीं; ते झणाले कीं, गोड खाल्ल्यानें पोटांत एखादा राग होईल; पण व्याची जी आत आहे तिनें कांहीं दिलें आहे.

नाना— तें काय काय दिलें आहे ! सांग, बरें.

विदु— तें माझ्यानें कसें सांगवेल, म्यां ऐकिलें देखील नाहीं.

नाना— जातर, मी तुला कांहींच कळविणार नाहीं. जी गुप्त गोष्ट आहे ती तुला अझून म्यां कुठे सांगितली आहे !

विदु— काय झणतांस नाना ! एकून, तू माझ्या मि-

त्राचा असा अन्याय करू पाहतोस !

नाना— आर्हीं उभयतांनीं तसाच करार केला आहे,
भग काय !

विठू— तें मला समजत नाहीं. पण तो जर फसला
असला तर त्वां त्याचा अन्याय केला.

नाना— पण, आर्हीं परवांचे दिवशीं कबूल केलें होतें
कीं, ज्या पदार्थांचा वाटा व्हावयाजोगा असेल ते
पदार्थ आपण वांटून घेऊं.

विठू— जर असें आहे तर ह्यांत कांहीं त्याचा वोट
नाहीं; त्याचे रावजीपेशां तुझा बाप मातबर आहे,
त्यापशीं तुलाच चांगली भातुकली पुष्कळ मिळाली
असेल.

नाना— तूं ह्मणतोस तें खरेंच आहे; परंतु पहा, मला
स्वर्शा धोडी मिळाली आहे हिचा वाटा व्हावयाचा
नाहीं.

विठू— पण तुला दुसरें कांहीं मिळालें नाहीं !

नाना— तुला खरेंच सांगूं ! पावशेर पेठे व पैशाचे जांब
ह्यांशिवाय कांहीं भातुकली मिळाली नाहीं. माझा
बापही उमाकांताचे बापाप्रमाणेंच बोलला कीं, व-
शट गोड खाल्ल्यानें पाराचे पोटांत एखादा रोग उ-
त्पन्न होईल. काय सांगूं, विठू ! माझी आई जर
जीवंत असती तर ती गोष्ट कांहीं आणखी असती;
आई होती तेव्हां तर पेठे, बरफी, अंजीर, केळी,
नारळ, असें मला पुष्कळ मिळत होते; तें गेलेंवर्षीं

उमाकांतानें पाहिलें लगून यदां मजबरोबर व्यानें वांटा कवळ केल्या आहे; तर तूं पाहीनास मां त्यांत काय केलें वरें !

त्रिष्टु— वाढ्यां ! मलाच घेताल्या दिसतास. आपण एवढेस पेंढे आणि पैशाभऱ्याचे जांब देणार, आणि लोकांला फार मिळालिल्लें असेल त्यांतून फसवून वाटा देणार, ही चांगली मसलत; आणि तुझा तरी खंपणा कांटे रडतो आहे ! का एवढेंच तुला मिळालें, किंवा आणखी कांहीं अधिक आहे, हें कोणाला शक्य !

नाना— आईची शपथ ! आपले डोळे जातल, वा आपण जर ग्योटे बोलूं तर.

त्रिष्टु— तुझे तुला काय चांगलें वाटत असेल तें वाटो. येवढ्याशा गोष्टी करितां धडाडां शपथा वाहतोस, कांहीं तरी भय वाळगात जा. मजजवळ शपथ वाहावयाचें कांहीं प्रयोजन नाहीं. मां तिन्हारितपणें इतकेंच मात्र सांगतो कां, असें करणें चांगलें नव्हे. तुला अगदीं थोडे मिळालें आणि उमाकांतानें पुष्कळ मिळालें, लगून त्यापासून वांटा घ्यावा, हा तुझा मनसुबा अगदीं वाईट आहे. मला त्यास कळविलें पाहिजे.

नाना— तूं खुशाल जाऊन पाहिजे तसें कळीव, त्याचा मां अगादरच संदाचस्त करून घुसलो; कालरात्री त्याजकडे जाय व पेंढे पाठवून देऊन निरापही

पाठविला आहे.

विठू— तर का आतां तूं व्यापासून खचीत वांटा घेशी-
~~सु~~ असाच तुझा मनसुबा आहे !

नाना० मजसारखें त्वां जर त्वांशीं कबूल केलें अ-
 सतें, आणि न्यांत तुझेंच जर हित असतें, तर मग,
 राजश्री, आपण कसें केलें असतें ?

विठू— माझे थोडे आणि त्याचें फार असें जर असतें,
 तर घेतलें नसतें, आणि ती कबूलात मोडून टाकि-
 ली असती.

नाना— हें शाहाणपण तूं आपल्या पार्शीच ठेव; आ-
 ह्नीं तर प्रतिज्ञा करून करार केला आहे, तो कि-
 रेल कसा ? एकमेकांस जिंकावयाकरितांच लोक
 पेज करीत असतात; यंदां तो फसला, तर ह्याचे व-
 ढें पुढले वर्षीं कां घेईना, बापडा ! माझी कांहीं ना
 नाही. तो आतां मला वांटा जर न देईल तर मी
 त्याला लबाड ठरवीन. हातावर हात मारून शपथ
 केल्यावर कराराप्रमाणें वांटा करून दिला पाहिजे.

विठू— मी गरीबच आहे, पण तूं ह्यणशील कीं शपथ
 वहा आणि माझ्या वस्ता घे, तर मी कधीं एव-
 ढ्याशा कामा करितां शपथ वाहणार नाही; जेव्हां
 तसेंच मोठें काम पडेल, आणि शपथेवरच येऊन
 ठेपेल, तेव्हां मग काय होईल तें होवो.

नाना— जा, वेडदुल्ली, तुला काय समजतें ? लोक फा-
 रच वचनाप्रमाणें घालतात, शपथ बाहेल्यापासून

विश्वास पटतो काय !

विठ्ठू— अहाहा, शाहाण्या ! अरे जो खरा आहे त्याचें बोलणें शपथे सारखेंच आहे; तुला हें खरें भासत नमळें तर मी तुला कधींच खरें मानणार नाहीं.

नाना— बरें, तर, उमाकांत वचनाप्रमाणें चालेल, असें तुला वाटतें !

विठ्ठू— मी तर कांहीं मातबर नाहीं, परंतु तुला एक सांगून ठेवितां. तो वचनाप्रमाणें जर न वागला तर मी त्याचें तोंड कधीं पाहणार नाहीं. माझा पक्का निश्चय आहे कीं तो बोलल्याप्रमाणें वागेल. शपथ वाढण्याचें कांहीं प्रयोजन नाहीं.

नाना— तें आतांच पुढें दिसून येईल. एवढा वेळ आपण जें बोललों तें त्याला कळीव तर खरें, आतां बोलल्याप्रमाणें वागावें.

विठ्ठू— मी त्याला एक गोष्ट देखील कळविणार नाहीं; अरे, जो खरा आहे त्याला कळविणें करास पाहिजे.

नाना— हें पहा, त्याला सांग कीं, नाना झणतो तूं कमलास.

विठ्ठू— कायरे ! त्यांच त्याला फसविलें आणखी त्याची धटाच करतोस !

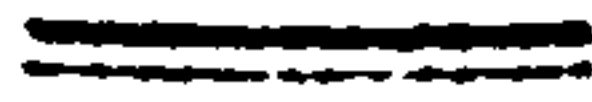
नाना— आणि मी जर फसलों असतां, तर तो माझी धटा केल्यावांचून उगीच राहता काय ! आतां तो कमलास आहे सगून मला आनंद झाला. पाहि-

जं तर ह्याचें उटें त्यानं दुसरे वेळीं घ्यावें.

विठू— आतां ती गोष्ट सोडा, महाराज ! हों, कोणती तरी एकवेळ अदल घडती.

नाना— अरे, जा, नाहीं तर नाहीं; मीं कोठें त्यावाचून कोरडे खातो ! आजच्या दिवसाचें पुष्कळ झालें. (तो बाहेर निवून जातो.)

विठू— (एकटाच आपणार्शी बोलतो.) नाना इतका दुष्ट आहे हें माझे मनांत आलें नव्हतें; ज्याचा वांट्या होत नाहीं असें जर कांहीं त्यास मिळालें आहे, तर आपला उमाकांत फसला, त्यानें असें कशाला करावें ! नाना तर महाएक; मड्याचे ताल्लवेचें लोणी चाटणारा. पण तो उमाकांत इकडेसच आला.

प्रवेश २.

उमाकांत आणि विठू.

उमा०— (पदरांत ती मिठाई घेऊन येतो.) अरे विठोबा, मीं फार वेडेपणा केला, हें पहा.

विठू— तें तर मला अगोदरच समजलें आहे; त्वां रावर्जांस कां विचारलें नाहीं ! आतां त्यांना जर कळलें तर मग कसें हांडील ! त्यांचे आज्ञेवाचून तुझ्यानें तरीं वांट्या कसा वेववेल !

उमा०— तें खरेंच, पण आतां कसें करावें !

विठ्ठू- आतां जसा करार असेल तसें करणें प्राप्त आहे; तुला असें करावयाचें काय प्रयोजन पडलें होतें ?

उमा०- न्याला गेले वर्षीं भातुकली फार मिळाली होनी, सणून मीं असें केलें; आतां, करायास गेलों एक आणि झालें एक.

विठ्ठू- मला तुझा मनसुवा कळला; नानास फसवावयास पहात होतास, पण तूच फसलास; जशी वासना तसें फळ, बरीच तुझी खोड निघाली. पुन्हां असें करशील कीं नाहीं !

उमा०- आतां मला हा फस मामला झाला खरा. मीं आपली भातुकली घेऊन खुशाल असतो, तें सोडून मला कोणीकडून बुद्धि झाली कोणजाणे.

विठ्ठू- आतां जिवाला खाऊन काय होतें ? झालें तें झालें, अर्धा वाटा तुलांस पुरे होणार नाहीं ?

उमा०- तुला कसें दिसतें बरें ? नानानें हात कांहीं लबाडी तर केली नसेल ?

विठ्ठू- तो लबाडी करणार नाहीं, कांकीं तुमचे अगोदरच जें मिळालें तें न्यानें घेऊन मला सांगितलें. आणि तुला सांगतो, माझा स्वभाव असा आहे, कोणी लबाड जरी असला तरी तो लबाड अशी खातरी होई पर्यंत मीं न्याला खरा मानीत असतो.

उमा०- पण न्याचा बाप अगोदर न्याला खाऊ पुष्कळ देत असे, आणि आज एवढासाच दिला, त्याचें

मला आश्चर्य वाटते.

विठू— त्याची आई त्याला पहिल्याने फार भातुकली
देत असे, पण त्याचे बापाने तीबद्दल त्याला एक
घोडी दिली.

उमा०— मला वाटते; ज्याचा वांग करावया जोगा
आहे ते तो लपवून ठेवील, पण मला तर आपले
भातुकलीतून देणे प्राप्त आहे.

विठू— त्याने खोटाई केली तर मग मी त्याला जवळ
उभे राहू देणार नाही.

उमा०— एकवेळ त्याने लबाडी केली ह्मणजे मी क-
रारांतून सुटलों, मग मीही त्यास कांहीं देणार
नाहीं.

विठू— तुमचे मनांतला भाव मी समजलों; पण, बाबा,
तो एक लबाडीवर आला ह्मणून तुझाला येतां येते !

उमा०— मला जें मिळालें तें मी त्यास कळविलें ना-
हीं तर त्याचे समजण्यांत कशानें येईल !

विठू— बरे, त्याचे एक ध्यानांत येणार नाही, पण तु-
मचें मन तर तुझांस ग्वाही देईल कीं नाही !

उमा०— वांटणी करावया जोगे रावजीनी तर कांहीं
दिलें नाही, पण आत्याबाईने बरोक दिलें आहे.

विठू— तुमचा करार का असा होता कीं बाप जें देई-
ल तेवढ्याची मात्र वांटणी करावी !

उमा०— नाही, नाही, असें नाही.

विठू— तर मग असें कां बोलता !

उमा०— (अंमळ खजील होऊन), आतां कसें करावं ?

विठू— तें तर मी तुझाला अगोदरच सांगितलें, कीं आपलें वचन संभाळावें.

उमा०— तें माझ्या मनांत असलें तर करीन, नाहीं तर माझ्या मानेवर कोणी सुरी टेंविली आहे !

विठू— वाहेवा, तुझी मोठे शहाणे तर ! प्राण गेला तरी वचनास मार्गें टळूनये. तसें कराल तर नाना तुमचा लबाडी लोकांत प्रगट करील.

उमा०— मला लोकांशीं काय प्रयोजन पडलें आहे ? पण सांग कीं मी वचन मोडून कांहीं घाल घुसड केली तर मग त्याला काय समजणार आहे ?

विठू— तें तर त्याला तेव्हांच कळेल; मी त्यास सर्व कळविलें आहे.

उमा०— अरेरे, त्वां माझा भारी घात केला. विठू, आतां तुझी माझी गडी तुटली.

विठू— हे कायवरें, उमाकांतजी ! मी होऊन कांहीं तुमचा घात केला नाहीं; तसें कांहीं करतो तर मजकडे दोष खरा. तो लबाड नाना. त्यानें युक्तीनें-च फुसलावून माझे तोंडांतून वर्तमान काढून घेतलें, त्यानें मला जर खरें विचारलें असतें तर मी त्याला टिकाणा लागूं दिला नसता. करार मोडणें आणि खोटें बोलणें सारखेंच आहे.

उमा०— तूं त्याचा भिलाफी दिसतोस; तूं कांहीं माझा भ्रष्टा मध्यम.

विठू— असें हटलें तर मर्जी तुमची; परची मजवर तु-
मचे घरचीं माणसें अवर्धांच दया करितात, परंतु
त्यांमध्ये तुमची मैत्री मला फार आवडते; तुम्हां मला
किती जरी झिडकारून टाकिलें तरी मी तुमची मैत्री
कदापि सोडणार नाहीं. आणि कसेंही झालें तरी
माझे सांगणें एकच पडेल.

उमा०— लोक माझ्या वस्ता घ्यावयास इच्छीत अ-
सतां तूं जर त्यांना नेऊं नदेतास तर तुझे मित्रत्व
खरें होतें.

विठू— तुम्ही आपल्या हातानें लोकांस देऊं लागलां
तेथे म्यां काय करावें ? तुम्हां अगोदर करार कां
केला ?

उमा०— त्याला जिंकावयाची आशा मला होती झ-
णून.

विठू— बरें, तुम्ही जर नानास जिंकतां तर न्यापासून
वांटा घेतां कीं नाहीं ?

उमा०— घेतल्यावांचून सोडतो काय ?

विठू— तर मग तुम्ही कां आतां कराराप्रमाणें चालत
नाहीं ? चालणें फार सोपें आहे.

उमा०— सोपें कसें ? आतां उगीचच्या उगीच अर्धा
हिंसा द्यावा लागतो कीं नाहीं ?

विठू— पण, तुम्हांला त्यांतून अर्धा राहतोना ? तर
तुम्ही असें समजा कीं मला इतकेंच मिळालें; अ-

आ विचारानें मनाची समजूत करा; जर तुझी वचना प्रमाणें चाललां तर सर्वांत तुमचा मोटेपणा प्रगट होईल; ही कीर्ति ऐकून लोक तुझांवर प्रीति करताल. तुझांस फसविल्याची नानासच लज्जा प्राप्त होईल; आगि तो तुमचा दबेल. होऊन तुझांस पाहील तेव्हां त्याला मेल्याचा पाड चढेल, आणि तुझांस उजागरी होईल. ह्यासाठीं कसेही करा पण सत्य भाषण कधीं सोडूं नका मी मातवर असतो तर तुमचा सर्व तोटा भरून देतो.

उदा०— (डोक्यांस अश्रु आणून त्यास आलिंगितो.)

तुड्या, गड्या त्रिष्टु, ही तुझी फार चांगली चाल आहे ! आज पावेतो मी दुष्ट चालीनें चालत होतो, पण आज पासून चांगले चालीनें वागत जाईन. मला अन्याय मार्गाकडे लावणारे जे पदार्थ ते अकारणी सारखे मानून त्यांकडे पाहणार देखील नाही. नानास कराराप्रमाणें वाटा देण्याविषयी मी कबूल केलें आहे, तां तूं आपल्या हातांनें च कर; आजपावेतो मी नीचपणानें वागलों त्याची क्षमा कर, मी तुड्या प्रीतीचें पात्र होईन.

त्रिष्टु— आतां तुमची बुद्धि चांगली झाली; तुझी आपण आपणाला जिकिलें, येणेंकरूनच जो तुझांस आनंद होईल तो त्या सर्वपदार्थांपेक्षां चांगला आहे.

उदा०— मी आतांच जाऊन तें सर्व घेऊन येतो; नकोसा, अशानें मला वाईद घालीची पुनः पुनः

उकळी येऊं लागेल.

विठू— मला इतकें पक्कें समजतें कीं जरी उकळी थाली तरी झाडपर चांगली येईल. (उमाकांत बाहेर जातो, विठू एकटाच आपणाशीं बोलतो.) उमाकांताची प्रतिष्ठा आज मां वांचविली, येणेंकरून मला फार आनंद झाला; इतका त्याचे भातुकलीनें होताना. उमाकांताचा मूळ स्वभाव फार चांगला आहे हें मला ठाऊकच होतें. त्यास कोणी समजावून सांगणारा जर भेटला तर तो उत्तम रीतीनें वागेल, केवळ गैर वाटेनें जाणार नाही.

प्रवेश ३

विठू आणि उमाकांत.

उमा०— (भातुकलीची पांटी डोईवर घेऊन आंत येतो.) पांटी पडेल, विठू, मला उतरूं लाग; द्राक्षांने घड खाली पडून नासाडी होईल, ह्मणून ते मां आणले नाहींत; हे पहा, पेढे, बरफी, लाडू, आणिले आहेत; आतां ह्यांचे निभेनिभ दोन वांटे कर; नाना करितां एक ठेव आणि एक मला दे.

विठू— छी, छी, असें करून घे; त्याचे समक्ष वांटे करावे हें बरें; नाही तर त्याचे मनांत येईल कीं कांहीं तरी कृत्रिम केलें, मोठा वांटा आपण घेऊन गेला आणि लहान मांज मला देविला.

— तुझ्या मनांत येईल कीं मीं लोभ धरला असेल, तर त्याची योग्य शिक्षा मला मिळाली; त्यांतल्या निमे वांटा नानास द्यावा लागतो.

जान्ह० — मला देत नार्हास, आणि त्यासच कां देतोस !

उमा० — त्याचा नि माझा असा कगार झाला आहे कीं त्या वर्षीं द्यावें जें मिळेल तें द्यावें एके प्रकारीं करून निमेनिम वांटून द्यावें, तों सावर्षीं त्याला कांहींच मिळालें नाहीं.

जान्ह० — तर आतां त्याला कांहींच देऊं नये; कांकीं तुजें मनांत होतें त्याप्रमाणें त्याजकडून कांहींच आरें नाहीं.

उमा० — नानाचें नि माझें वचन झालें आहे; त्यानें आपले वचना प्रमाणें केलें त्या अर्थीं मला करणें प्राप्त आहे, नाहीं तर लोक मला लबाड ह्मणतील.

जान्ह० — हो हो, आतां माझ्या ध्यानांत आलें; हें ज्ञान त्या विद्यार्थ्यांचे तुला शिकविलें असेल; तो तर आमचेच भाग्यावर वाढून वर्तून उलटें आह्मांस आर्जेत वागवितो, हें पाहून माझी बुद्धि थक्क झाली.

उमा० — पण, जान्हवी, हें बोलणें विहूचें जर आहे तर मग टीकना ?

जान्ह० — विद्यार्थी बोलणें टीक करणें ? मीं पेज भाविलें कीं त्यानें मना जवळून असा करार करून

न घेतला असेल की उमाकांतास फसवून जें काय मिळेल तें आपण उभयतां वांटून घेऊं.

उमा०— छी, छी, छी, असें लक्षणको; तो फार खरा आहे. विठू असें कर्डीं करणार नाही.

जान्ह०— काय सांगावें तुला ? तुझ्या मते मी जमा खरा तसेच सर्व लोक खरे असतील; पण तूं असें पहा, खांत कांहीं तरी विठूचें हित असेल लक्षण तो तुला रुकार देतो.

उमा०— विठोवाचे मनांत की आपल्या मित्रानें त्यांटे बोलूनये, खरेपणानें वागावें, लक्षणजे मला संतोष होईल.

जान्ह०— अहाहा, अशानें तुला ते आजगळ ठरावितील, आणि फार हांसतील.

उमा०— पण, पहा, म्यां कराराप्रमाणें हे वांटे करून देवले आहेत, आतां नाना येईल.

जान्ह०— तूं त्या नानाला वांट्या नदेतां माधारा लावून दे. त्याचे मनांत की, मी उमाकांतास फसविलें, तर तूंच त्याला फशीव, लक्षणजे मला फार आनंद होईल.

उमा०— असें काय लक्षणतेस, जान्हवी ? येवढ्याशा भातुकली करितां मी चौघांत खाली पाहूं काय ?

जान्ह०— चौघांत खालीं न पहावया जोगी अशी युक्ति केली तर मग कसें ?

उमा०— ती कशी काय बरे ? ऐकूंदे.

जान्ह०— आतां मी रावजींस नाहीं तर आतेस असें सांगेन कीं, उमाकांतानें नानास अर्धा वांटा देऊं केला आहे; मग ते त्याच्या देवत तुला देऊं नको ह्मणून बोलतील ह्मणजे झालें; मग तुजकडे काय आहे ? माच आपल्यावर लबाडी घेईन.

उमा०— असें तूं करूं नको हो बाई.

जान्ह०— बरे तर, तुझ्या मनास येईल तसें कर; त्या लबाडाम सारेंच कां देईनास, बापडें ! माझे काय जातें ! तेच तुला हांसतील, थांब तर, घाबरा होऊं नको, आतां मी रावजींना जाऊन सांगतें. (ती निघून जाते.)

उमा०— अगे जान्हवी, तूं मावारी ये, जाऊनको, न येथील तर मी तुजवर रागें भरेन. (तो तिला माघारे फिरवायास तिचे मागे जातो, परंतु ती कांहीं माघारी येत नाहीं.)

अंक २.

प्रवेश १.

उमाकांत.

जान्हवी माझे न ऐकतां रावजीं कडेस निघून गेली, हेही बरेंच झालें, आतां रावजी किंवा आत्याबाई देऊं नको असें जर मला ह्मणतील तर मी देणार नाहीं. ही कल्पना मला अगोदरच जर घुचली असती

तर बरें होतें. म्यां पक्का विचार नकरितां हा करार केल्या, हांत ठीक झालें नाहीं. आतां माझे मन दुग्ध्यांत पडलें, हावेळीं विद्येचा असता तर बरें होतें.

प्रवेश २

विठू आणि उमाकांत.

विठू०— आता नाना आपल्या बापास पुसून येईल. तुझी हे सर्व पदार्थ त्याला आदरानें द्या, तुझीं आपले मनांत खेद आणला हें त्यास दाखवूं नका. पण माझे मनांत त्याविषयीं कांहीं संशय आहे, त्यानें कांहीं दगाबाजी केलीसें दिसतें. कशावरून जेव्हां मी त्याला लावून बोललों तेव्हां तो सांगण्यांत अंमळ घाबरा झाला.

उमा०— तो मला फसवावयास पाहतो हें मी पुरतें जाणतो तरी बाहेर आनंद दाखविला पाहिजे.

विठू०— संतोषित असावें असें एक कारण आहे, पण तुझी आपला खरेपणा सोडूं नका.

उमा०— बरें तर, मी नाना देखत हर्षयुक्त राहिन, पण जान्हवीनें एक युक्ति सांगितली ती तुझे ध्यानास येईल तर सांगतो. तिचे लक्षणें कीं हें वर्तमान रावजीपार्शी जाऊन सांगारें, लक्षणजे सहजच रावजी नको असें लक्षणतील, मग काम झालें.

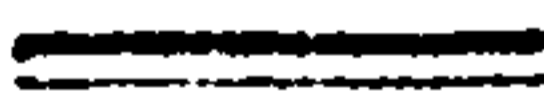

विदू० — तें खरें; पण अशानें तुमचें अंतःकरणास उ-
जागरी कशी हाईल ?

उमा० — येवढा गोष्ट खरी. जेव्हां ती असें बोलत हो-
तां तेव्हांच तिचें बोलणें माझे मनांत डाचू लागलें,
आणि हें रावजांपाशां सांगावयाचें देखील लाजि-
खाणें वाटतें.

विदू० — तर तुझी कल्पना उगीच कशाला काढतां ?
जें बोललां तें बोललां; त्यांत जी मजा आहे ती
अशा कुकल्पनांत नाहीं; दुसऱ्याच्या पदार्थांनीं
क्षणें आनंद होतो असें नाहीं. ह्याकरितां ज्याचें
त्यास पाहेंचलें क्षणजे आपला जीव भांडयांत प-
डेल. मी आणखी एक मोज करीन, पण तुझांस
माझे मैत्रीची गरज असली तर तुझी खरे मार्गानें
चाला, क्षणजे आतांपेक्षां मैत्री अधिक वाढेल.

उमा० — वरें तर, मी तुझ्याच मसलतीनें चालतां; पण
उगा, उगा, तो नाना आला.

प्रवेश ३

नाना, उमाकांत, आणि विदू.

नाना — (अंमळ घाबरल्यासारखा होऊन.) मला
विद्योवानें निरोप सांगितला कीं तुला उमाकांतांनीं
बोलाविलें आहे, पण हें कांहीं माझ्या जिवाला
गोंद वाटत नाहीं.

उमा०— तुझ्या जिवाला कां गोड वाटत नाही?

नाना— मला अगदीच थोडकें मिळालें झणून.

उमा०— त्याची काय चिंता आहे? हा तर डाव आहे.

त्रिभू— तुझाला पहिल्यानें एक थोडें मिळालें पण आतां तर उमाकांताच्या भातुकलींतून निमनिम वांट्या मिळेल, मग, हो, कां तुझी चिंता करतां? हे तुमचे मित्र तुझास कांहीं कमी पडूंदेणार नाहीत. ते आपल्या वचना प्रमाणें फार संतोषानें वागतात.

उमा०— पहा, मी जें करितों तें मनापासून संतोषानें करितों. (नानाचा हात धरून वांट्यां कडे नेतो.) मला जें काय मिळालें त्याची वांटणी म्यां बरोबर केली आहे; तुझी असंतोषी न व्हावें झणून मी तुमचे वांटणीकडे कांहीं अधिक पदार्थ ठेविले आहेत, पहा.

त्रिभू— बुदबळें गंजिफा ह्यांचे निम निम वांटे होत नाहीत, त्यास करारा प्रमाणें उमाकांताची मर्जी असल्यास त्यानें दोन्ही ठेवावी; पण ते तुझास करारा पक्षां अधिक देणार आहेत.

उमा०— ह्या पुतळ्यांचे वांटे बरोबर करतां आले नाहीत ह्यासाठीं ह्या तुझीच घ्या.

नाना— नकां, नको, तुमचे बोलण्यानेंच मी तृप्त झालों.

उमा०— पण मी असून तृप्त झालों नाहीं, ह्या खेराज दिवाणखान्यांत द्राक्षांचे घड राहिले आहेत, त्यांतला निम वांट्या माझा आहे, पण मी ते सर्व तुझास देतो.

नाना— नको, उमाकांता, तें कांहीं नको.

विट्टू— जा हो, उमाकांतर्जा, तुझी तेही दकड घेऊन या. (उमाकांत बाहेर जातो.) वाहवाहो, नाना, उमाकांत तुमच्या बोलपेक्षां तुझांस अधिक देत असतां तुझी कां वेतनाहीं ! एखादा दुसरा पोर असता तर कशाचा करार नी कशाचा वाटा असें झगून कांहींच नदता.

नाना— वास्तवीक बोलतोस, पण मला फार लाज वाटते.

विट्टू— लाज वाटावयाचें कांहीं कारण दिसत नाही. तुझांस अगदी थोडें मिळालें ह्यांत कांहीं तुमचा अन्याय आहे काय ?

नाना— (अंमळ वावरल्या सारखा होऊन तोंड मुरडतो.) गरीबरे गरीब उमाकांत.

विट्टू— कां ! त्यास गरीबरे गरीब असें कां झणतां ! तें खरेपणानें वागून सुख पावतात, तसे तुझीही हा वाटा घेऊन सुख पावा.

उमा०— (द्राक्षांचे घड घेऊन येतो.) दमखा, हा आलों, हे सर्व घड तुझांसच देतो, मला माझा वाटा नको.

नाना— (एक्या हातानें घड आपल्या पासून दूर सारितो, व दुसऱ्या हातानें आपलें तोंड झांकितो.) नको मला, नको, उमाकांता, (उमाकांत आणि विट्टू ह्यांचे तोंडाकडे टकमका पाहतात.)

उमा०— तूं इतका श्रमी कां होतोस. नाना !

नाना०— मला इतकें श्रमी होण्याचें कारण हेंच कीं तुझांपुढें एक लबाड पुरुष उभा आहे, तो कोणता ल्हाणाल तर हा मीच; कांतर म्यां तुझांस ठकविलें.

उमा०— त्वां मला ठकविलें ! असें कसें घडेल ! तुझी आत्मी शेजारी, त्यांत बाळपणापासून तुझी आणि माझी मैत्री. तशीच तुझ्या बापाची आणि माझ्या बापाची ही जिवलग मैत्री आहे, अशा ठिकाणीं ही शंका कशास पाहिजे, त्याविषयीं माझे मनांत कांहीं नाहीं.

नाना०— ह्याच कारणास्तव हा माझा दोष आहे, (तो- उमाकांताचा हात धरितो.) म्यां तुझांपाशीं फारच लबाडी केली. माझे बापानें मला कांहीं खाऊ दिला नाहीं खरा, पण मिठाईवद्दल ह्या तीन मोह- रा दिल्या आहेत. तुझीं मन इतकें उदार केलें आणि मीं पहा कसें तुझांस ठकविलें तें; ह्यामुळे माझ्या जिवास फार खातें; मीं पस्ताई पडल्यासा- रखा झालों, तर आतां मीं मोहरांचा वाटा तुझांम देतो. तुझी मजवर दया करा; माझ्या लबाडीची क्षमा करा, आणि मित्रत्वांत अंतर पडूं देऊं नका.

उमा०— (त्यास आलिंगून ल्हाणतो.) माझे जिवलग मित्रा, त्वां वाइट चाल सोडून उत्तम चाल धरली येवढ्यानेंच मी फार संतुष्ट झालों. तर मला त्या द-

व्याची कांहीं गरज नाही.

प्रवेश ४,

उमाकान्त, जान्हवी, विठू, नाना, आणि उम्या.

जान्ह०— विठूने रावजीकडे चलावे.

विठू— अंमळ दम खा, नाही तर—

जान्ह०— नाही तर, नाही तर, काय करतोस ? तू माझे भावाची भातुकली फुसलावून घ्यावयाला पाहतोस, तर काय चिंता आहे ? चल लोकर, तुला रावजी भोलावितान. तेका तुजसाथी खोळंबतील ? (ती व्याचा हात धरून आपले बापाकडे ओढून नेते.)

उमा०— (नानाचा हात धरून ह्मणतो.) तू येवढे प्रमाणाकपणाने वागशील असे मला वाटत नव्हते.

नाना— मजपासून तुला कांहीं नमिळतां तू अर्धा वांट्या द्यावयास तिद्ध झालास हे पाहून मला आपली लबाडी सोडणे प्राप्त झाले.

उमा०— तू इतकें माझे औदार्याचे वर्णन करूं नको; हा तुला वांट्या द्यावा असे माझे मनांत नव्हते; पण विठोवाने मला युक्तीनेच समजावून सांगून वांट्या करविला. तो जर कांहीं नबोलता तर मग मी वांट्या कधीच दिला नसता.

नाना— आणि म्यांही आपली खोदार्द मिन्दीस नेली

नाहीं ह्याचें कारण तांच आहे; मलाही त्यानेंच
शिकविलें, प्रथम मी फार नीचपणानें वागत होतो,
पण इकडे येऊन व त्यां जी उदारपणानें वांटणी
केली ती पाहून—

उमा०— नाहीं, नाहीं, ती मी कांहीं वांटणी केली
नाहीं, विठोवानेंच केली; आणि नाना, मला कसें
भुरळ पडलें कायजणू, पहिल्यानें मी ज्या पदार्था-
वर प्रीति ठेवीत होतो. तेच पदार्थ तुला देण्यावि-
षयीं मला संतोष वाटूलागला, तुझे वांट्यांत मी
आपले खुशीनें कितीएक पदार्थ अधिक ठेविले
आहेत.

नाना— सर्व तुझे तूच ठेव, मी कांहीं तें घेणार नाहीं;
जर हें घ्यावें अशी माझी बुद्धि असती तर मला
तुझे तोंडाकडे पाहण्यापुरतें देखील धैर्य राहिलें
नसतें. अन्यायकर्म केल्यानें अंतःकरणांत किती
दुःख व पश्चात्ताप होतो हें मला पूर्वीं टावकें नव्हतें,

उमा०— माझ्या देखील चित्तांत फार दुःख झालें अ-
सतें, पण तसें नहोण्याचें कारण तो विठोवाच; तो
फार भला व प्रमाणीक आहे. बरें, नाना, त्यानें
असें तर झटलें नाहीं, कीं उमाकांताकडून तुला
निमे वांट्या देवितों, मग तूं मला त्यांतला हिस्सा
दे ! पण असें त्यानें मागितलें नसेल.

नाना०— छिः छिः तो असें करील हें तुझ्या मनांत
तरी कसें आलें !

उमा० - मादया मनांत नव्हते, मादया बहिणीचे म-
नांत नव्हते. येऊन तिने मला असें मागविलें.

नाना० - तुला काय काय मिळालें हें वर्तमान जेव्हां
मी त्यास विचारूं लागलों, तेव्हां तो कांहीं ताका-
समुर लागूं देईना, पण मी हळुन युक्तीच्या पांटी
विचारून सर्व काढून घेतलें; त्यानें तुजविषयी फार
त्यानृजमेच्या गोष्टी सांगतल्या, तो फार चांगला
मनुष्य आहे, आजपासून मी त्याची मैत्री बाळगी-
न, आणि मी आपल्या तीन मोहरा व वांटा त्यास
देईन.

उमा० - तू नको देऊं; त्याचा उपकार मीच फेडीन,
तुझ्या मोहरा नृच देव, व माझाही अर्धा वांटा तूं घे.

नाना० - तें मी आतां कर्डीं कबूल करणार नाहीं,
जे काय वांटायाचें आहे तें त्यासच घावें हें बरें.

उमा० - चलतर, तूं लक्षणतोस तसेंच कां होईना ? आ-
तां आपण असें करूं, हे सर्व पदार्थ त्याचे आ-
ईचे जवळ पोहोचते करावे, लक्षणजे तो घरीं गे-
ल्यावर पाहील, आणि त्यास फार आनंद होईल.

नाना० - पण तो इतक्यांत आला तर आपणाला
कांहींच करूं देणार नाहीं; हाकरितां लोकर केलें
पाहिजे.

उमा० - मी उम्यास हाक मारून आणितों, इतक्यांत
तूं हें सर्व एकाच ठेपळ्यांत भरून देव, मी हा आ-
दाय घेतों, (तो बाहेर जातां.)

नाना०— (तें सारें एकटाच टोपलींत भरतो.) अहा, तो विठोबा काय चांगला आहे, त्यास आली आतां संतोषित करूं. काल कोण्ही मला मांगता की दुसऱ्याचें ध्यावें त्यापेक्षां दुसऱ्यास द्यावें हांत सुख आहे, तर मी ती गोष्ट खरी मानली नसती; पण आतांचरीक माझी खातरी झाली. माझ्या बापासारखे मजजवळ रुपये असते तर ह्या विठोबावर मी भारी उपकार करितों. मला आणखी एक खर्चीत वाटतें कीं द्रव्यवान असण्यापेक्षां नातिमान असावें हांत फार सुख आहे.

उमा—(उम्यास घेऊन येतो आणि आंत आणून दारास कडी लावितो.) उम्या, ही टोपली घेऊन विठोबाचे आईपार्शी पोहोचती कर.

उम्या— होय महाराज, हें काम मी फार आनंदानें करीन, तो मुलगा चांगला आहे, लणून आमचें मन त्याकडे भारी लागतें.

उमा०— (उम्यास लणतो.) ऊठ आतां, लौकर घेऊन जा, पण रस्त्यांत कोठें इकडे तिकडे गमूनकोही, खबरदार, जरका हांतून कांहीं पडलें झडलें तर तूं जाण.

नाना०— दमखा, उम्या, ह्या तीन मोहरा मी बुदबुदांचे पटांत घालून देतां.

विठू०— (बाहेर उभाराहून बोलतो.) दार उघडाहो, मी विठू आलों आहे.

नाना— आलारे आला विठोवा. उम्या, हा मोहरा घे,
आणि टोपळींत ठेव. आमची गटपट विठोवास क-
ळू देऊं नको, तू हलूच दाराच्या आड लप, आ-
णि तो आंत आला झणजे भरकर बाहेर नि-
घून जा.

विठू— काय उमाकांत, तुझी मला कवाड उघडीत ना-
हीं ! पण मागून रावजी येत आहेत हां.

उमा०— (नानास विचारतो.) आतां मी दार उघडूं !

नाना— हो, आतां उघडासना कां !

(उम्या दाराच्या आड उभा राहतो.)

उमा० व नाना— (दार उघडून विठूम आंत घेतात.)

आली कांहीं कामांत हातो झगून उशीर लागला,

तर राग येऊं देऊं नको. (विठूची दृष्टी उम्याकडे

न जावी झगून उमाकांत विठूचा हात धरून त्या-

ची पाठ उम्याकडे करतो.)

विठू— तुझी कोणत्या कामांत होतां बरे ! (इकडे

तिकडे पाहतो, नाना उम्यास खूण करतो तें पाहू-

न झणतो.) कशाची हो खूण करितां ! अहो

हा टोपळींत काय आहे ! (उम्याकडे जाऊन

टोपळी उघडून पाहतो.)

उम्या— नका नका, हे कांहीं न्यारेंच गाणें आहे.

विठू— न्यारें गाणें तें काय आहे पाहूं !

उम्या— हे घरीं गेल्यावर तुलांस कळेल.

विठू— काय हो ! तुझी मांस स्नेही आणि मला कां-

हांच कळूं देत नाहीं ! एकून मर्शी चोरतां !

उमा०— आर्ली तुदयार्शी कशाला चोरूं ! आतां तु-
झा उपकार फेडावा असें आमचे मनांत आर्ले.
(ती टोपली घेऊन त्याज पुढे ठेवितो) हें सर्व तु-
झें आहे.

नाना— (त्याजकडे मोहरा करतो.) हाही घे. (वि-
ठू नानाचा हात एकीकडे करतो, ह्मणून नाना त्या
मोहरा टोपलींत टाकितो.

विठू— असें काय हां करितां ! हें मी कर्डीं घेणार नाहीं.

उमा०— आतां ती गोष्ट राहूं या महाराज. तुझीच
ध्याल.

नाना— हें घेच, एवढा आत्मांवर उपकार कर.

विठू— (त्याचा हात धरितो.) मी आनंदापुळें घाब-
रा झालों, पण घेणार नाहींच.

प्रवेश ५

माधवराव, उमाकांत, नाना, विठू.

माध०— (अगोदरच त्यामुलांची दृष्ट चुकावून आंत
येतो, आणि आपणास तें अगदींच अनश्रुत असें
सोंग दाखवितो.) तुझीं कशाचीरे वांट्या वांट मांड-
ली आहे ही !

उमा०— अहो रावजी, तुझी ह्यास दोन गोष्टी समजा-
वून सांगा, आणि त्याचा आमचा संदा सोडा. विठूने

आत्मांवर फार उपकार केले, ह्यानें आत्मांस सुरी-
तीनें वागावयास शिकविलें.

नाना— आणि माझीही ह्यानें प्रतिष्ठा वांचविली.

उमा०— आतां आत्मी ह्याचा उपकार फेडूं ह्मणतो, प-
ण हा फेडूं देत नाही.

माध०— तुझी मला फार समाधान पावविलें, ह्यास्तव
मीच ह्याचा बंदोबस्त करितों. (नाना व उमाकांत
ह्यांस ह्मणतो.) तुझी आपापलाले वांटे मजपुढें ठे-
वा, ह्यानें तुझांवर जे उपकार केले आहेत ते मी
फेडान.

नाना— विठोबास माझ्या तीन मांहरा ध्यावयाची
आत्मा या.

विठू— नका, नका, रावजी, त्याचें तुझी कांहीं ऐकूं
नका.

माध०— मी तुला ह्याचें हें ध्यावयास सांगतो. मुका-
ट्यानें घे; जर न घेतील तर तुझ्या आंगीं गर्व
भाग असें स्पष्ट दिसण्यांत येईल. जिणें तुलाही
चांगला चाल शिकविली त्या तुझ्या आईकडे हें मी
पाठवीन.

विठू— तुझी मला असें सांगतां ह्मणून मी घेईन, आं-
णि हें पाहून माझे आईस ही भारी आनंद होईल.
परंतु मजवर एवढा एक उपकार करा कीं उमाकां-
ताकडून त्याचें त्यास देववा.

माध०— बरें तर हें दावांग वांटून देतो, आणि ह्या च-

द्वल तुला भी दान मांहरा देतां. उमाकांता, तू वि-
ठोवाच्या हटल्याप्रमाणे वागलास, क्षणून मां तु-
लाही कांहीं देईन.

लढाई.

शेख महंमद क्षणून लढाऊ गलबताचा कोणी नामां-
कित सरदार वयातीत होता; त्यानें समुद्रांतील लढाया
वगैरे जिवावरचीं संकटे फार अनुभविर्ली होतीं; शेखी
तितक्याही आधानांतून पार पडून आपल्या कुटुंबांत
सुरक्षित येऊन पोहोचला; नंतर कुटुंबाचीं माणसें पा-
हून आनंदाचे भरानें त्यास गहिवर आला. त्या काळीं
त्याचे मुलांनीं गलबत तुफानांत सांपडल्यांचें व पाण्यां-
त लढाई करकशी झाली थारें सर्व वर्तमान विचार-
लें. तेव्हां त्यानें लढाईचें वर्तमान व समुद्रांत जीं जीं
घोर संकटे त्यास प्राप्त झालीं होती तीं सविस्तर सां-
गितलीं, व देशांदेशांतील चाली व सुखदुःखेइत्यादि ज्या
ज्या ठिकाणीं जें जें पाहिलें होतें तेंही सर्व सांगितलें.
तो त्या गोष्टी सांगत असतां असा कांहीं चमत्कार झा-
ला, कीं त्या गोष्टी ऐकतां ऐकतां त्याच्या मुलीचा कंठ
दाटून येई, आणि तिच्या नेत्रांवार्डे खळखळां अभ्रुपात
चालत, आणि ती श्वासोच्छ्वास टाकीत उर्गाच रा-
ही; परंतु त्याचा मुलगा रुस्तुमनामें होता त्यास आवे-
श येई, तेंपोंकरून त्याच्या बासा फुफुरत व भोंवमा

चढून जात, जसे कोणी-हणेल कीं, हा कोणी मोठा लढाई खेळणारा पुगतून शूर आहे. मधूनमधून जेव्हां लढाईच्या गोष्टी निघत तेव्हां त्यास अधिक अधिक शौर्याचा आवेश येई. मग आपल्या बापास हणाला, मां जर तुझांइतका मोठा अमर्तो तर लढाई खेळावया- म फार आनंदाने निघतो, मग मलाही वाहवा मिळती. शेख०— तूं अशा नाशकारक आणि दुःखकारक कामाची इच्छा कां करितोस ? तें तुला माहीत तरी आहे !

मस्तु०— पण, बाबा, तूं मला शिपाई करणार आहेंसना !

शेख०— होय, तूं हणतोस ती गोष्ट खरीच,

मस्तु०— पण शिपायाची चहा तरी पुष्कळ आहे !

शेख०— चहा आहे खरी, हें मी जाणतो, पण असें आहे; जसे मनुष्याचे शरीर तसाच राजाचा मुलूख, त्या दोहोला आतल्या बाहेरल्या रोगांची पीडा सारखाच आहे. पहा ! पोटांत कांहीं रोग उत्पन्न न व्हावा व बाहेरून थंडी वारा किंवा घाव गळूं वगैरे हांकडून शरीराचा नाश न व्हावा हणून वैद्याचा आश्रय करावा लागतो, त्याच न्यायेंकरून मुलखाला आंतलि रोग, हणजे फंद फितूर, आणि बाहेरील रोग हणजे शत्रु, हांच्या बंदोबस्ताकरितां शिपाई देवावे लागतात.

मस्तु०— तर मग, बाबा, शिपाईलाकांची गरज फार

आहे. असं आहे तर, मी शिपाई होईन ही माझी इच्छा वाईट आहे काय ?

शेख०— पण वैद्याची वासना खोटी असते; सर्वदा लोकांस रोगराई असावी ह्मणजे आपणास पैसे मिळतील ही इच्छा ते करीत असतात; तर हें बरें कीं काय ?

रुस्तु०— छी, छी, तें तर अगदीं वाईट.

शेख०— तर तशीच शिपाईलोकांची इच्छा असते, ते ह्मणतात कीं कोठें तरी लढाई असावी, ह्मणजे आमचा रोजगार पिकला; मग तिकडे कांहीं असो; ह्यास्तव मी त्यांची स्तुति करणार नाहीं.

रुस्तु०— तरीं पर, बाबा, राजास लढाईवें अगत्य आहेना ?

शेख०— कशास पाहिजे ? काय कारण ?

रुस्तु०— राजाची जशी लढाईतं फते होत जाईल तसातसा आनंद आणि हितच होईल.

शेख०— कधीं कधीं लढाईची गरज असली तर असो, पण दुसन्याचा मुलूख चांगला पाहिला ह्मणून तो घ्यावयास जर राजा इच्छील तर तें तुला नाटवाटेल कीं काय ? आतां वटकाभर आपल्या मोंतार्लो पुष्कळ गांव आहेत, त्यांचे अधिकारीहां वेगळाले आहेत, तेव्हां मी आपले गांवांतील लोक मिळवून ते चांगले गांव ह्मणून जर मी घ्यावयास जाईन तर मग तेही आपले लोक घेऊन

लढाईस उभे राहतील, आणि कदाचित् ते माझे
ध्यावयास जरी यत्न करतील तरी ते चांगले की
काय ?

हस्तु० - त्यांनी तसे केले तर ह्यांत आश्चर्य काय ?

शेख० - असे झाले असतां मग मला किती दुःख उ-
त्पन्न होईल वरें ? मला आपला माल सांभाळावया-
स किती खबरदारी घ्यायची पाहिजे ? शेवटी त्याचा
पांगणाम कसा तो पहा; जर मी जितलीं तर ते
सर्व मला एखादे वेळेस पेंचांत आणावयास जपत
राहतील, वरें, मी जर हरलों तर ते सर्व मिळून
मला लुटून घेतील.

हस्तु० - लढाईचे अगोदर अशी फौज तयार करून
घ्यावी की आपण प्रतिज्ञेने शत्रूस जिकृंच जिकृं.

शेख० - तूं ह्मणतोस ते खरें, पण शत्रूनेच मजपेक्षां
चांगली फौज बाळगून उलटी माझीच दुर्दशा केली
तर मग कसे होईल ? आतां मीच तुला बोलण्यां-
त थकाविलें. तुझ्या बोलण्याप्रमाणें जरी माझा
जय होऊन मुलूख वाटला तरी तुझें बोलणें माझे
नाशास कारण होईलच.

हस्तु० - असे कसे ह्मणतां, बाबा ? जसा जसा मुलूख
वाढेल, तसे तसे द्रव्यही अधिक मिळेल.

शेख० - तसे नव्हे, बेटा; मुलखाचा मोठेपणा किंवा
लहानपणा हा कांहीं द्रव्य अधिक मिळण्यास
कारण नव्हे. त्याचें मुख्य कारण मुलखाची आ-

बादानी राखणें हें आहे.

रुस्तु० — शत्रूपासून घेतलेल्या मुलखाची लावणी करतां येणार नाहीं कीं काय । लावणी करावयास काय कठीण आहे ।

शेख० — कठीण नाहीं खरें, पण लढाईच्या मघानें कांहीं लोक परागंदा होतील, व बखेड्यामुळें किती-एक परमुलखांत उठून जातील. मग मुलखाची लावणी होऊन आबादानी कशी राहील । आणि बाकीचे जे रयतलोक शेतकरी राहतील त्यांघासून स्वबरदारी ठेवणारे लोकांच्या खर्चासाठीं वसूल अधिक घ्यावा लागेल; ह्यामुळें कुणब्यांचें बैलठोर सारें विकावें लागेल, तेव्हां त्रासून त्यांस दुसऱ्या मुलखांत जाणें प्राप्त पडेल; आणि जुलमांमुळें हें राज्य कधीं बुडेल असें देवापार्शो ते मागतील, व जागीं जागीं बंडें माततील

रुस्तु० — खरी गोष्ट, बाबा, असें म्यां फारवेळां बखरीत वाचलें आहे.

शेख० — तर, पहा, मज भांवतालीं जो राजाचा मुख्वा आहे त्यांतील लोकांवर कांहीं जुलूम नकरितां सवदागिरी अशी करीन कीं, जेणेंकरून त्यांचें व माझें हित होईल. तंज्या बखेड्यांत व फंदफितूरांत नपडतां जपून वागलों, व व्यापार वाढवून सर्व लोक सुखी केले तर रावपणाचे बढाईनें जें सुख

मिळायचें व्यापेशां अशा कामानें अधिक मिळणार नाहीं कीं काय ? राजा फारवाढू लागला तर शक्ति हीन होतो, कारण मुलखाची खराबी फार होते.

सुनु०—पण, बाबा, तुझीं आतांच सांगितलें कीं, राजाचा मुलूख व शरीर एक सारखेंच आहे, तर जस जसें शरीर वाढतें तसतशी शक्ति अधिक येती, ह्या व्याधानें जसजसा मुलूख वाढेल तसतसा राजाही शक्तिमान व्हावा कीं नाहीं ?

शेख०—तुं ह्मणतोसतें ठीकच आहे. शरीराप्रमाणें दिवसें दिवस राजा वाढत गेला तर बरेंच आहे, परंतु तसें होत नाहीं.

सुनु०—मला ह्या शेवटल्या गोष्टीचा अर्थ उघड करून सांगा.

शेख०—मी आतां एके दाखल्यावरून तुझ्या मनांत भरवितां, एक एक मुलगा व एक मुलगी ह्या दोघांमध्ये कशी गोष्ट झाली ती पहा !

सुनु०—यें मुलगा मुलगीचें काय कारण आहे ?

शेख०—अरे, दटांतासाठीं सांगतां. एकदा बायकोस एक मुलगा व एक मुलगी होती; त्यांत मुलगा अंनळ लहान होता व मुलगा अंमळ मोठा होता; त्यांचे आईनें एके दिवशीं दोघांस भाकर सारखीच दिली, तेव्हां त्या मुलानें मुलीची भाकर हिसकावून घेतली. ह्या अन्याय व्धानें कां केला बरें ?

सुनु०—त्यांत मनांत आलें अंनळ कीं, अंमळ मना.

पेशां लहान, असें असतां हिला माझे इतकी भाकर कशी दिली, लहणून न्यास वाईट वाटलें असेल. शेख०— तसेच लढाई करणारे जे लोक आहेत ते सर्व अशीच कारणें शोधित असतात; पहा त्या मुलाचे आईनें न्यास त्याच्या आहाराप्रमाणें बेताची भाकर दिली असतां त्यानें जबरदस्तीनें तिची भाकर हिरावून घेऊन अधिक खाल्ली, तेव्हां त्या भाकराच्या योगानें त्याचें बळ अधिक व्हावें कीं नाहीं ? राजास अधिक मुलूख मिळाला असतां त्याचें बळ अधिक व्हावें खरें, परंतु जसें त्या पोरानें प्रमाणापेक्षां अधिक खाल्लें असतां तेणेंकरून त्याचें बळ अधिक नहोतां अर्जाण होऊन मोडशी झाली, तशीच राजाची अवस्था होत असते. जर तो आपलीच भाकर खाऊन राहता तर त्याची प्रकृति बरी असती. आतां तशा दुरवस्थेत त्याची बर्हीण सूड घेण्याकरितां जर त्याची भाकर घेती तर आपली भाकर सांभाळायला पुरतें त्याचे आंगीं सामर्थ्य नसतें.

रुस्तु०— पण त्याचे मनांत असें येतें कीं, अगोदर म्यां हिची भाकर घेतली आहे तेव्हां मीही आतां संतोषानें होस घेऊं देईन.

शेख०— असें पहा, ज्यांस लोभ आहे ते अशा नीतीनें कधींही वागणार नाहींत; कारण कीं त्यांचे मनांत जर बारी नीति घेती तर ते प्रथमच लोभ

हेच काम फार वाईट आहे. असें राजाचे मनांत सदा सर्वदा वागावयाविषयां एक उपाय हाच, कीं ज्यास पति नाही अशा स्त्रिया, व ज्यांस बाप नाही त्यामुळे अन्नाकमितां भयां भयां करात हिं- दनात अर्शा पोरें, त्यांचीं अनेक प्रकारचीं दुःखें त्यांचे अंतःकरणांत निरंतर राहिलीं पाहिजेत; ह- णजे निर्दय पापी पुरुषांची मसलत राजा ऐकणार नाही. नाहीतर त्यांच्या मसलतीनें हजारों गरी- बगुगेव फुकट चेंगरले जातात. जे उत्तम राजे आहेत ते सर्वदा प्रजेचें हिताकडे लक्ष ठेवतात, व त्यांचें मन प्रजा आबाद असावी इकडे असतें. मुलखाची आबादी होण्यास फार दिवस लागतात, पण नाश होण्यास एक क्षण देखील नको. नाश झाला असतां मुलखांतलीं शेतें पडतात, व कोणास राजगार राहत नाही, त्यामुळे व्यापार अगदीं बु- डतो. असें होतां होतां शेवटीं राजाही बुडून जातो.

सस्तु० — पण, बाबा, म्यां असें ऐकिलें आहे कीं ल- दार्देच्या प्रसंगां लोकांस द्रव्य पुष्कळ मिळतें.

शेस्त्र० — द्रव्य पुष्कळ मिळतें ह्मणूनच भारी नाश हो- तां. द्रव्याचे मदानें ते लोक अविचारास प्रवृत्त होऊन पुढें कसें होईल ह्याचें भान नदेवितां त्या द्रव्याचे योगानें सर्वदा ख्याली खुशालींत निमग्न होतात, ते पाहून जे अन्य द्रव्यान् आहत त्या-

चेही मनांत तसेंच करावें असं येतं. मग ते अशा दुराचरणानें आपलें द्रव्य थोडक्याच दिवसांत उधळून टाकतात तेव्हां अंमळसे त्यांचें डोळे उघडू लागले ह्मणजे जें शेष द्रव्य राहिलें असेल तें अधिक वाढवावें ह्या बुद्धीनें कांहीं एक अचाट कल्पना काढून साहसकर्म करावयास जातात; शेवटी तीच कल्पना त्यांस सफाई बुडवून टाकते. अशाही देखतभूल पाहून इतरलोक मनांत समजतात कीं, त्यांच्या करण्यांत कांहीं चूक पडली ह्मणून ते बुडाले; आम्ही चांगल्या हातोटीनें करूं, असं ह्मणून ते आपण त्याप्रमाणें करावयास जातात; शेवटीं त्यांचीही गति तीच होते. जसे हातांत मशाल घेऊन पाण्यांत उडी घालणारे ते कधींच बुडाल्यावांचून राहत नाहींत, तसे ते लोक आपण बुडून दुसऱ्यास बुडवितात. असा एक कीं काय ? सर्व एकाच मालेला ओंवावे असे फार आहेत. मुलखांत ज्या द्रव्याच्या योगानें व्यापार चालावयाचा तें द्रव्य त्या दिवाळखोर लोकांच्या हातानें लयास गेल्यामुळे अर्थात् मुलखांतला व्यापार बुडतो.

रुस्तु० — बरें तर, सल्लयानें जें द्रव्य मिळविलें त्यासही अपाय आहे ?

शेख० — नाहीं, नाहीं, तसें नाहीं, घातपातादि दुष्कर्मिनें जें द्रव्य मिळतात त्याची मात्र तशी अवस्था हांतें; आणि यथान्यायेंकरून मिळल्या घाभाचे

मिळविलेले जें द्रव्य तें पिढोपिढीं राहून त्यापासून पुण्य जोडतें. राज्यांत चव्हा वगैरे उपद्रव नसल्यानें रयतेवर जुलूम हांत नाहीं, ह्मणून आवादी अनंत; कारण कीं व्यापारी व कसबी व गुणी यांची चव्हा राजास असता, शाभुळें त्यांस जें द्रव्य मिळतें तें शेतकरी लोकांकडे पुनः येतें. अशा द्रव्याच्या फिग्न्यानें सर्व लोक सुखी असतात. हें पाहून दुसरे राज्यांतील रयत लोक त्या मुलखाची प्रशंसा करितात, व आपला मुलूख सोडून इकडे येतात, तेव्हां जिकडे तिकडे आवादांनी व आनंद होतो. सर्व सुखी असल्यानें अधर्म बुडून राजास सुख मिळतें, मग राजानें इतकेंच मात्र राज्यावें कीं कांठें अन्याय होऊं देऊं नये.

१०० — तुमचें बोलण्याचें हांशील मला समजलें; पण लढाई कोठेंच नसली तर मग शिपायाची गरज काय आहे ! मी तर शिपाई होईन ह्मणतो, तों अगोदरच फौजेस फांट्य होईल.

१०१ — अरे थांब, थांब, रुस्तुमा ! इतक्यांतच तर्क बांधूं नको; अरे, जर अगदींच फौज नमली तर दुसऱ्या राजास वतमान कळून तो लागलाच चढाई करून येईल, आणि राज्य घेऊन मुलखाची स्वराची करील. ह्याजकरितां जरी सल्ला आहे तरी नेहमी फौज बाळगून पासला पाहिजे, ह्मणजे तींतील शिपाई लोक समयास प्राण देतील; माझी तर फौज

ण मरणार आहे ! लढाई नसली तरी मुलगाचे बंदोबस्तासाठी जागीं जागीं कांहीं कामें योजून फौज ठेविली पाहिजे. मीं तरुणपणांत फार वेळां लढाया करून आपले धन्याचें हित केलें आहे. परंतु आतां आपले वतनाचे गांवावर राहून त्याचा बंदोबस्त मात्र राखीन, आणि मुलांस विद्याभ्यास करवीन, आणि लढाईमध्ये जें जें पाप केलें आहे त्यावरचें आतां गरिबांगुरिबांना सांभाळ करून त्यांस सुख देईन. इतकें झालें ह्मणजे अंतकाळीं कांहींच इच्छा राहणार नाही, आणि ह्या मृत्युलोकांत योग्य वर्तणूक केली अशी माझी सर्वात वाहवा होईल.

रुस्तु० — बाबा, तुम्ही बोलतां हे ठीकच आहे; परंतु इतर लोकांच्या मनांत असें कोठें येतें ?

शेख० — ह्याचें कारण असें आहे कीं ते आपले वडिलांचे चालीप्रमाणें चालतात, त्यांस कोणी सुरीति शिकवूं लागल्यास ते त्याचें ऐकत नाहीत; कांकी त्यांचे आईबापांनीं जें त्यांस शिकविलें आहे तेंच त्यांचे मनांत राहतें, त्यांस दया, शांति इत्यादिक सद्गुण कोणी विद्वान शिकवूं लागल्यास ते त्याचा अनादर करितात. ह्याकरितां ह्या गोष्टीचा बाळाभ्यास असला पाहिजे; कांतर कुंभाराचें मडकें ओलें असतां जसें वळवाचें तसें वळतें. ह्यासाठीं ज्याला लहानपणापासून उत्तम शिष्या असती ती स्वता योग्य

आचरण करून जे दुसरे कोणी दुर्गुणी असतील त्यांमदीं सद्गुण शिकवील. असेच राजपुत्रही सर्व-गुण संपन्न असावे, ह्मणजे जसा राजा तथा प्रजा होतात. दयावंत व नीतिमंत जे राजे आणि ज्या प्रजा आहेत त्यांस सर्वदा आनंद मिळतो, व कोणत्या ही गोष्टीचे संकट पडत नाही मग असें होतें कां त्या राजाचे प्रजेचा किन्ता इतर राज्याच्या प्रजेनें व्यावा. त्यास्तव तूं आतां माझी शिक्षा ऐकून सर्वाभूती दया करीत जा, आणि पुढें आपले पुत्रांस ही असेच शिकीव, येंपंकरून मला आणि तुलाही फार आनंद होईल.

भागीरथी.

भागी०— (आपले बाहुलीशीं बोलते.) कांगे, तूं मजकडे पाहत नाहीस ! आणि आपली मान कां उचलित नाहीस ! मी चांगली थोपडून तुला निजवितें, तरी आपण इकडे तिकडेच डोकें हालविते. आज तुला झालें तरी काय ! जा बाई, मला नाही असें आवडणार. आतां तूं मला रागें भरवितेस, तर म्हाबरदार. मयां जशी आई कुठ्यास मारतांना वाहून रागें भरली तरी माझी तुजघर रागें भरें.

भा०— (हे बोलतचें शब्द ऐकून आतां येऊन बोलते.)

तुं अशी कां खिन झालीस १ काय, हो बाहुली

तुझे ऐकत नाही १

भागी०— मी हिला रोज शिकविते कीं, वाटे, पण आपले हातपाय आवरून राहावे, तर तें तिच्या कांहींच गांवीं नाही, काय करावे १

आई— अशी चांगली बुद्धि तुं तिला शिकवित असतां तिचे गांवींच नाही १ तर तुझे शिकविणे व्यर्थ झालें खरें, झणून तुला खेद वाटला १ असो, पण तुं आतां कायशी रागाची गोष्ट बोललीस असें वाटतें.

भागी०— नाही, नाही, आई, मी हिला अंमळ उगीच जाचित होते इतकेंच. त्वां माझे सारे बोलणे ऐकलें वाटतें.

आई— तें म्यां कांहीं ऐकिलें नाही, पण तुं तिला काय झणत होतीस तें सांग. एवढीशी लहान गोष्ट मला सांगितल्यावांचून तुं गुप्त ठेवणार नाहीस, अशी माझी खातरी आहे.

भागी०— खरेंच आहे, लहान मुलांनीं कोणतीही गोष्ट आईस सांगितल्या वांचून चोरून ठेवूं नये, हें मला ठाऊक आहे.

आई— बेदा, खरेंच बोललीस, सांग तर आता, तुं बाहुलीशीं काय काय बोललीस, तें सर्व सांग; मला ऐकूं दे.

भार्गी०— सांगतें, ऐक. मघां मीं हिला अंमळ डोके
नीट देवावयास सांगितलें तें दिनें माझे ऐकिलें
नाहीं, झणून हिला मीं झटलें कीं, जर नएकशी-
ल तर जशी मला कुठ्यास मारतांना पाहून आई
रागें भरली तशी मीही तुजवर रागें भरेन, इतकेंच
मात्र झटलें.

आई—एकून तुज्या वाटलें कीं, मी तुजवर रागें भरलें !

भार्गी०— तसें नव्हे, जेव्हां मीं तुझ तोंडाकडेस पाहि-
लें तेव्हां तुझ्या मुखश्रीवरून मला वाटलें कीं तु-
ज्या राग आला.

आई— मला कांहीं राग आला नाहीं, बरें ! तूं एखा-
दा कुठ्यास निर्दयपणानें मारावयास जाशील आ-
णि तो तुला चावेल, झणून मला भय वाटलें. ह्या
मुळें मी तुला बोललें, ही शिकवणीची गोष्ट तुला
सांगितली झणून काय राग आला असें झालें !
आणि तूं माझे सांगणें ऐकत नाहींस असें मला
वाटलें, झणून जें मला दुःख झालें तेणेंकरून मा-
झ्या डोळ्यांवाटे पानीं येऊं लागलें, तें पाहून तुला
वाटलें कीं आईस राग आला; पण तसें कसें
होईल !

भार्गी०— पण, आई मी आतां बाहुलीशीं बोलत हो-
तें तें ऐकून तूं रागें भरलीस ना !

आई— बाहुलीची गोष्ट असुंदें, तें काय, पण तूं आ-
पल्यान पाहून नटन मुरडन झोतांग म्यानिवशीं यां.

हों तुला सांगवयाचें आहे.

भागी० - आहा ! तें तर मला फार चांगलें आवडतें,
आणि तें मला गोपाळाच्या मुलीनें शिकविलें आहे.

आई - गोपाळाचे मुलीपेशां मला दोन कांकरणें अधि-
क कळतें. तिचें माझे सांगणें एक सारखें पडणार
नाहीं खरेंच.

भागी० - कालरात्रीं मी हिला घेऊन आरशांत पाहू-
न नटूं लागलें तेव्हां मला असें वाटलें कीं मी फा-
रच चांगली दिसतें.

आई - काय, तुला असें वाटलें कीं साधेपणानें अ-
सण्यापेशां नटणें मुरडणें फार चांगलें आहे ? पण
ह्याचा परिणाम काय होईल हें तुला माहीत नाहीं ?
मला, बाई, वाटतें कीं साधेपणानें असावें हें चांगलें.

भागी० - पुढें ह्याचा परिणाम काय होईल वरें ?

आई - परिणाम हाच कीं अशी तुला रोज रोज सं-
वय लागून हेंच करावें असें वाटत जाईल. मग लोकां
नांचें ठेवतील, आणि ज्या कुलीन स्त्रिया आहेत
त्या तुझी संगत धरणार नाहींत.

भागी० - काय आई ? तूं ह्मणतस असें होईलना ?
ही गोष्ट त्वां मला आतां व सांगितली ह्मणून वरें
झालें, नाहीं तर मला तांच चटका लागला असता.

आई - माझे मनांत तूं भोळी आहेस, ह्मणून मी तुला
सांगितलें; तूं पुनः जर असे ढंग करशील तर म-
ग कर्मांत मी तुला तोंड पाडणार नाहीं. सांगत.

च पहा कीं भलव्याचें ऐकून किंवा पाहून केल्या-
 नें केवढा अनर्थ होता तो ! आपणाला चांगलें अ-
 सावें असें जर तुझ्या मनांत आहे तर मला वि-
 चारीत जा.

भार्गी०— आई, मी तुला वचन देतं कीं आजपासून
 तुझ्या आज्ञेशिवाय कांहीं करणार नाहीं; तूं सां-
 गशील तें पाझ्या बऱ्याचेंच सांगशील, हें मला प-
 कें समजतें. तूं एखादे वेळेस लहानशा अपराधा-
 करितां सर्व मंडळीं देवतां माझा कान टोंचितेस,
 तसें जर ह्यागोष्टी करितां सगळ्यां देवत मला फ-
 लांत करितोस तर मी लाजेनें मरून गेलें असतें.

आई— माझे बोलणें तुझ्या मनांत पकें ठसावें झणून
 मी चौघांत तुला बोलतें, पण आतां एक दुसरा
 उपाय आहे तो असा की, जेव्हां चौघां देवत कां-
 हीं बोलावयाचें आहे तेव्हां मी तुला खूण करीत
 जाईन त्याप्रमाणें तूं वागत जा; कदाचित् ती खूण
 तुझ्या लक्षांत नआली तर मला वेगळ्या वाटेनें
 विचारीत जा, झणजे मी तुला उमजून सांगेन.

भार्गी०— आई, त्वां फार चांगलें शिकविलें; ही यु-
 क्तें स्वार्थी आहे त्याप्रमाणें मी वागलें तर माझे
 कल्याणच होईल.

त्या दिवसापासून कोणतेंही बरें वाईट करणें तें
 भार्गीच्या आपले आईस विचारून करात गेलें. थोड-
 क्याच दिवसांत आईच्या आज्ञेन साऱ्या खुणात्याणा

तिच्या ध्यानांत आल्या, आणि आईच्या शिकवणी प्रमाणे ती वागू लागली; धातुळें तिच्या ज्या समय-स्क मुली होत्या त्यांमध्ये ती शाहणी व मोठी खबरदार अशी निवडली; हे पाहून सर्व लोक वाव्हा वाव्हा करूं लागले, आणि ह्या लोकांत ती जीं सुखे आहेत तीं तिला मिळालीं. तीं हींच कीं, आईवापांची प्रीति व सर्व लोकांची प्रीति आणि अंतःकरणार्थे समाधान इतकीं तिला प्राप्त झालीं.

दिव्याळखोरास

दुष्पट शिक्षा.

एके सहृहस्थानें पाहिलें तों आपला मुलगा दुर्व्यसनांत पडून द्रव्य उधळीत आहे, तेव्हां त्यानें पुत्रास कांहीं दिवस तसेंच वर्तू दिलें. नंतर थोडक्याच दिवसांत तो पुत्र कर्जभरी झाला असें पाहून त्यानें पुत्रास बोलावून आणून सांगितलें कीं, वाचारे, आतां माझे तर ह्यातारपण झालें, मला द्रव्यापेशां प्रतिष्ठा फार प्रिय आहे, ती न जावी ह्मणून मी तुला सांगतां, तूं जितकें कर्ज काढशील तितक्याचा ही फडशा मी करीन, परंतु मी बोलतो ह्या गोष्टीची पुरती आठवण ठेव. तूं ख्यालां-खुशालीवर प्रीति ठेवितोस आणि मी गरीब दुबळें हांजवर प्रीति ठेवितों, तर तूं ब्रह्म उधळूं लागल्यापा-

सुन मी नेमापेक्षा फार कर्मा धर्म केला, परंतु विचार पाहता हे नीट झाले नाही. सास्तव आजपासून मी असे कर्मा करणार नाही; तर काय करीन ५ पांच ध्यानांत ठेव, तू आपले इच्छेप्रमाणे बेलाराक द्रव्य लघळीत जा, आणि तुला चालीप्रमाणे खर्चास जितके मी द्रव्य देन असतां ध्यातून ध्यानी त्यां खर्च केला क्षणजे व्यावदल तितकेच द्रव्य मी एखादे धर्म कृत्याकडे खर्च करीन; हाच प्रारंभ आजपासून केला आहे. माझे काय ५ दाहा गेले आणि पांच राहिले, परंतु येणेकरून तुझेच द्रव्य कमी होईल; मी तर उद्यां मरणार वण तू मात्र आपला विचार पहा.

बापाने तसे करतांच पुत्र आपल्या उधळल्या द्रव्याची दुष्ट शिक्षा पावून लौकर शुद्धीवर आला. असे नसते तर न्याचे बापाने द्रव्य लौकर लयास गेले असते.

लहान जुगारी.

नाटक एक अंकी.

पात्रे,

जयराम	कोणी गृहस्थ
भायव	जयरामाचा पुत्र.
राधा	जयरामाची कन्या.

शिवराम	.....	माधवाचा मित्र.
गोविंदा	.....	माधवाचा शेजारी.
विठू	}	..... पैजेचे खिलाडू.
दाजी		
तात्या		

स्थल

जयगमाचा वाग.

प्रवेश १,

शिवराम आणि गोविंदा.

शिव० — तुला माधवाचे घरीं जावयाचें काय कान
आहेरे ?

गोविं० — कांहीं बोलावयास त्याचे येथें जावयाचें आहे,
पण तूं त्यास वळखतोस ?

शिव० — होय, त्याची आणि माझी उगाच तोंड ओ-
ळख आहे; पण अगोदर कधीं तुझी त्याची इतकी
ओळख नव्हती.

गोविं० — त्याचे शेजारीं माझे बापानें विन्हाड घेतलें
तेव्हांपासून मी त्याची सोबत धरिलों आहे, काल
रात्रीस मी त्याजबरोबर गंजिका खेळत होतों.

शिव० — आतांशीं त्वां गंजिकांवर बरेंच ध्यान धरलें
आहे. मी तुला दाजी, विठू, त्यांचे संगतीं फार वे-
ळी पाहिलें; पण हें चांगलें नव्हें.

गोविं०— एकून तूंही त्यांना ओळखून आहेस, मला तर, बाबा, त्यांची संगत नको; एकदा सुटती तर बरे होतें.

शिव०— पण तें तुझ्या मनांत येईल तेव्हांना तूं त्यांची संगत सोडशील !

गोविं०— तें माझ्यानें आजच करवत नाहीं, पण मी तुला एखादा गोष्ट जर सांगितली तर तूं कोठें फाडणार तर नाहीस !

शिव०— तूं संशय कां धरितोस ! तूं नि मी कांहीं आजकालचे मित्र आहों !

गोविं०— काय सांगूं, शिवरामा ! त्यांनीं मला फार नाडले, लणून मीं पेज केली, पण तें जर का माझ्या आगम कळलें तर तो मला घराबाहेर हांकून लावील. काय सांगूं ! मला क्षणभर देखील घेन नाही.

शिव०— ती पेज कशी काय आहे बरे !

गोविं०— त्यांनीं मला काल एके ठिकाणीं फसवून नेले, तेथें ताच्या लणून एक पोरगा होता, तेव्हां तो आम्ही सारे गंजीफा खेळू लागलों, त्यांत म्यां आपले सारे पैसे हारविले.

शिव०— त्यांनीं कांहीं दगाबाजी केली असेल लणून तूं फसलास; तुला सांगतां, झालें तें बरेंच झालें, तुझें कांहीं फारसें गेलें नसेल. इतःपर मात्र तूं त्यांशीं कधीं खेळू नकां, क्षणजे झालें. आतां जें तुझें दु-

कसान झालें तीच तुला हितावह शिक्षा झाली असें समज.

गोविं०— पण असून म्यां तुला कांहांच हकीमत कळविली नाही, अगोदर पुरतें एक. जों जों मां हरत गेलों तों तों मिळवीन मिळवीन हा लालचीनें अधिक अधिक खेळत गेलों, तों दोन मोहरा, चाकू, कातर, पागोटें, वगैरे जें काय माझे जवळ होतें तें म्यां सर्व हारविलें. इतकेंही जाऊन आणखी तात्यास एक मोहर द्यावयाची राहिली आहे, ती कसेंही करून दिली पाहिजे. न देईन तर तो बापास जाऊन सांगणार आहे.

शिव०— आतां तुला एक मसलत सांगतो. तूच अगोदर जाऊन आपले बापास सांग घणजे झालें. तो तुला रागें भरणार नाही हें मला पक्कें ठाऊक आहे.

गोविं०— तें तर मी प्राण गेल्यानें करणार नाही.

शिव०— तर मग काय करशील ?

गोविं०— तें तुला सांगावयास मला धैर्य होत नाही.

शिव०— मजपार्शी सांगावयास काय चिंता आहे ? काय तें मला ऐकूं तर देशील ?

गोविं०— दाजी, विठू, त्यांस मी सांगितलें कीं आतां माझा उपाय नाही तेव्हां त्यांना मला एक युक्ति सांगितली

शिव०— अहा त्यांची युक्तिना ? फारच खारी असेल.

गोविं०— हांत कांहीं भलमनसाई नाहीं, पण मीं तरां
कसें करावें, दाजी. विठू, हां जकडें मला माधवास
नेलें पाहिजे, कांकी त्याजवळ पैसे फार आहेत.

शिव०— त्याचे पैसे तूं चोरून घेणार कीं काय ?

गोविं०— ईश्वर करा कीं मजकडून असें नहोवो, इत-
केंच कीं, तात्य नें जसें मला केलें तसें तो माधवास
ही करणार आहे मग वाटणां होईल, असा युक्ती-
नें मीं कर्जातून मुक्त होणार आहे.

शिव०— त्यांना जसें तुला टकविलें आहे, तसें तूं आ-
पल्या मित्रास कांशांत घालणार आहेस, पण माधव
होरलच हें तरी कशावरून म्हणतोस ?

गोविं०— होय, होय, तो अल्पमपणें खेळतो खरा.

शिव०— आणि तूं लबाडीनें खेळतोस काय ?

गोविं०— काय लबाडीनें ? मीं कधीं तरी लबाडी करीन ?

शिव०— नाहीं, नाहीं, तुझी खेळण्यांत लबाडी कधींच
आढळली नाहीं, लगूनच तूं बुडालास, पण आतां-
ही खरेच खेळशील तर मग त्याला कसें जिंकशील ?

गोविं०— कसें जिक्वावें हें मला माहीत नाहीं, पण
त्यांनीं सांगितलें कीं जिक्वावयाची एक युक्ति आहे
त्या युक्तीनें खरीत जिंकूं.

शिव०— त्यांची युक्ति लबाडीची आहे, पण तुंही त-
शीच युक्ति करणार कीं काय ? मीं इतका गरीब
आहें तरी अशी युक्ति करून कधीं पैसे मिळविणार
नाहीं. तुझा आभवाय पाहून मला फार खेद वाटता.

गोविं० — हें काय, बरें, शिवरामा, तूं मजवर रुपा करून मला सहाय हों, लणजे मी प्रतिज्ञा करीन—

शिव० — प्रतिज्ञा! त्वां कशीही प्रतिज्ञा केली तरी मी तुला कधीं सहाय होणार नाहीं.

गोविं० — असें नव्हे, मी बोलतां कीं ह्या लबाड ताऱ्याचे पैसे कसे तरी एकदा फडल्यावर त्याची किंवा त्याच्या सोबत्यांची संगत सोडून देईन, आणि पुन्हां कधीं गंजीफा हातांत धरणार नाहीं, ही प्रतिज्ञा मी करितों. असें जर न केलें तर मग तू माझ्या बापाजवळ सांग. माधवास ठकवावें हें माझ्या मनांत नाहीं, आणि कसें ठकवावें हेंही मला ठाऊक नाहीं. ठकवावयाचें काम ताऱ्याकडे. मी आपला उगीच सोबती खेळणारा मात्र. त्यानीं मला वचन दिलें आहे कीं आम्ही तुला कदापि हारूं देणार नाहीं, आणि जितके पैसे मिळतील त्यांतून तुला वांट्या देऊं.

शिव० — बरे तर मीही तुझ्या मंडळीत मिळतो.

गोविं० — ठीक आहे, मी आतांच माधवास बोलावून आणतो. त्याचा वान कोठें दुसरे गांवीं गेला आहे, तो एक महिनाभर यावयाचा नाहीं.

शिव० — पण तुझ्या ध्यानांत इतकें असूं दे. तूं होऊन आंगें जर माधवास ठकविशील तर—

गोविं० — असें क्षणूं नको, मी तुमशी बोललों नसतो तर बरें होतें.

शिवः - होय, तूं बोलला नसतास तर मला हाचें
कांहींच कारण नव्हतें.

गोविं० - मुला १ काय कारण १

शिव० - सद्गुणी मुलाशीं लबाडी करणें हें मला कसं
साहिल १

गोविं० - पण, तूं त्याला कांहीं टक्कीत नाहींसना १
मग काय १

शिव० - कसें बोलतोस कोण जाणं, अरे, कोणाची
कांहीं वस्त चोर नेतो आहे हें त्वां पाहिलें तर,
काय उगाच राहशील १

गोविं० - फार झालें तर तो तीन च्यार मोहरा हारें
तंवर खेळेल, मग तो खेळणार नाहीं.

शिव० - पण तितक्यानेच आतां जशी तुझी अवस्था
झाली आहे तशीच त्याची पुढें होईल.

प्रवेश २

गोविंदा, माधव, आणि शिवराम.

(माधव शिवरामास भेटतो.)

गोविं० - आज तूं बागांत खेळावयाला कां गेला ना-
हींस १

माध० - मी आतांच बागांतून आलों. आज मी बापा-
भरोबर आचरार्हेत नमभोजन करान्यास गेलों होतो.

गोविं० - पुझा बाप आला काय १ तर, गड्या, मी

खचीत सांगतो कीं तुला बाप आला हणून संतोष वाटत नसेल.

माध० — तो वास दिवसांनीं गांवाहून आला आहे, तेव्हां संतोष कसा वाटणार नाही ?

गोवि० — माझे आईबापांची मला आवड आहे, पण ते जर कोठे बाहेर गेले तर मला वाईट वाटणार नाही.

माध० — माझ्या आईबापांची मला इतकी आवड आहे कीं ते कधीं दृष्टी वेगळे झाले तर चैन पडत नाही.

गोवि० — माझ्या आईबापांचा मला इतका धाक आहे कीं अंमळ इकडे तिकडे जातां किंवा खेळतां कामास नये.

शिव० — तुला कोणत्या प्रकारचें खेळणें पाहिजे कोण जाणे ?

माध० — बवां, आपल्या देवतां तर कधीं हणजे तुझ्या बापानें तुला हटले कीं कोठे जाऊ नको, अगर खेळू नको, हें तर कांहीं आपण ऐकिलें नाही; तुला बरीक म्यां बागांत आणि ओढ्यावर खेळतांना पाहिलें आहे.

गोवि० — जेव्हां माझा बाप बाहेर जातो तेव्हां मात्र मी तुझ्याशीं बोलतो आणि खेळतो. आज तुझा बाप घरीं आला, तेव्हां तुला आज रात्रीं आह्मांबरोबर खेळावयास फावणार नाही.

माध० — कां ? तो येऊं देणार नाहीं ? तसें कांहीं
नाही, जें काय मी ह्मणतो तें तो पुरवितो, पण म-
ला बापाच्या सोबती शिवाय दुसरे कोणार्ची सोब-
त आवडत नाही.

गोवि० — अहा, तुझा बाप फार चांगला आहे, जेथें
तुझ्या मनांत जावयाचें येतें तेथें तो तुला जाऊ
देतो;

माध० — होय, खरेंतें कोठेंही जाणें झालें तर मी बापा-
स विचारितों, ह्मणूनच तो मला जाऊं देतो.

शिव० — आणि तूही बापाच्या ह्मटल्याप्रमाणेंच अ-
दभ्य वागत असशील ?

गोवि० — बरे, पण बापजवळ असतां तूं आपलें मन
कसें रमवितोस ?

माध० — उन्हाळ्यांत व हिवाळ्यांत बाहेर जातो,
— पावसाळ्यांत आणि जे दिवशीं कोठें जावयाचें
नसतें तेव्हां घरी राहून अधिक विद्याभ्यास करि-
तो, व कधीं कधीं तिवां चौघां बरोबर नाटक खेळत
असतो, नाटकावर आमची भारी आवड आहे.

गोवि० — पण, अशा कामानें तुला भारी कंटाळा येत
असेल असें वाटतें.

माध० — नाही, नाही, तेंणकरून तर आत्मांस भारी
आनंद वाटतो.

गोवि० — पण त्यावेळां गंजाफांचा ग्येळ फार चांगला
आहे मध्ये ?

माध०— हाय, तां तर माझा बापही खळतो.

गोविं०— कधी बर्धी रुपयांची पैज लावून खळत असतोस ?

माध०— होय, थोडीशी पैज लावून खळतो. याच कारण असं की खेळण्यांत मन लागवें, लहून बाप हाणतो की ऐसे हारलं असतां राग येऊनये. संवय मात्र लागूं देऊंनये, इतक्याला जपावें.

गोविं०— थोडक्या रुपयांची पैज करून खेळावें हें फार चांगलें आहे; कारण की पैक्याचें संरक्षण झालें पाहिजे.

माध०— मजजवळ ऐसे नाहींत, असं समजूनको; मला खर्चापुरते ऐसे मिळून आणखीही मिळतात.

गोविं०— किती, कसे, बरें ?

माध०— दर महिन्यास एक मोहरं

गोविं०— पण इतकें दर महिन्यास मिठाई वगैरे घ्यावयास मिळतेना ?

माध०— सारा दिवसभर भातुकलीस ऐसे वाजाजवळ मागूनयेत लक्षण एक नेम बांधून ठेविला आहे, पण मां त्यांतच काटकसर करून जमवात असतां.

शिव०— खरेच आहे; पदरचे ऐसे खर्चावे लागतात, तेव्हां पाहून पाहून पदार्थ घ्यावे, आणि चार ठिकाणीं किमतीची चौकशी करावी, हें चांगलें, ठीकच आहे.

माध०— खरी गोष्ट लक्षणतोस, शिवरामा, पण असं करून ऐसे जमा करणार निरव्या. पहा मजजवळ आ-

ज पांथ मोदरा आ.

गोविं०— इतके जे काळीं कोठें स्वर्शाळ ?

माध०— काळीं नाहीं कीं काय ? कांहीं आ-
पणें पदार्थ विकत घ्याव लागतात, आणखी मी दु-
खीं तन्हेनें स्वर्चांत असतां. माझ्या चाकराचा मु-
लगा आहे त्याम मी शाळेंत पाठवितों, आणि मा-
झा लहानपणाचा पंताजा आपळा आहे म्हणून मी
त्याचे पोयास कांहीं देत असतां, इतके होऊन बा-
की राहिले तर गंजीफा वंगरे खेळण्यांत स्वर्चितों.

गोविं०— गंजीफा खेळण्यांत तुझे देव फार चांगले आ-
हे, थोडे दिवसांमार्गे त्वां गंजीफाचे खेळांत माझा
एक रुपया जिकला होता.

माध०— मला तें फार अवघड वाटतें. मित्राचेपेसे जि-
कून घेतले असतां तें सर्वदा मनांत डावीत असतें.

गोविं०— बरें, तर, ते पेसे स्वर्च करण्याची तुला त-
शाच कांहीं एक हिकमत सांगेन, पण आजरातीस
तुला कांहीं काम आहे ?

माध०— नाहीं, नाहीं, मी रिकामाच आहे; आज मा-
झा बाप एवढ्या गरीब बायकोची अर्जा लिहिणा-
र आहे.

गोविं०— बरेंच झालें, माझाही बाप आज संध्याका-
ळीं बाहेर जाणार आहे, तर तूं माझ्या घरीं ये, मी
विठू, दार्जा, आणि ताच्या सास बोलवोन.

माध०— बरें तर, मी त्याच्या बापास निवारून येतो,

तंवर तूं एथेंच ऐस.
गोविं०—नाहीं, मी त्या तिघांस बोलवायास जातो, तु-
झा निरोप मला शिवराम कळवील.

प्रवेश ३

शिवराम

(एकटाच आहे.) हा असल्या कामांत माझी
अकल तर कुंठित झाली, बापडा गोविंदा फसला आहे;
त्याला संकटांतून काढावे हें मला बरें वाटतें, परंतु स्व-
रा प्रमाणीक तो माधव न्याशीं जर कोणी लबाडी करू
लागलें तर त्यास मी करूं देईन काय ! चोरास सामो-
ल होणें आणि चोरी करणें बरोबरच आहे, ह्यासाठीं
मी माधवाला फसवूं देणार नाही. माधवाकडे जाऊन
ही गोष्ट मी त्याला कळवीन. पण राधाही इकडेसुच
येत आहे, बरेंच झालें, मी मित्राचा विश्वासघात कर-
णार नाही. माधव न फसावा ह्मणून ही गोष्ट अगोदर
मी राधेस सांगेन.

प्रवेश ४

राधा आणि शिवराम

राधा— शिवरामा, तूं तर इकडे एकटाच आहेस! मला

वाटले की माझा भाऊही इकडेसच आला आहे.

शिव :- तो आताच तर एथून गेला.

राधा :- न्याला तुझी सोबत असती तर फार बरे होते,
तो गोविदार्शी स्नेह करावयास इच्छितो.

शिव :- त्याचे सोबतीत राहिल्याने माधवाचे अज्ञून
तर कांही गमावले नाही, पण—

राधा :- तें खरें; माझा भाऊ फार भोळा आहे, त्याचे
मनांत इतर लोक आपल्या सारखेच भोळे असतील,
जर ज्यांना तो आपले मित्र करूं झणतो ते तसे
नव्हत. ते केव्हां फसविलेला ह्याचा विश्वास नाही.
गोविदाची सोबत तुला बरी वाटत नाही हें मला
माहीत आहे.

शिव :- खरेंच जर विचारशील तर माधवानें गोविदा-
ची सोबत धरूं नये हें मला बरें दिसते.

राधा :- बहुतकरून असें घडते की नाश झाल्यावर
प्रग माणसांचे डोळे उघडतात, ह्यासाठी प्रथमच सा-
वध असावे.

शिव :- तूं आपले भावावर प्रीति करतस हें मी पुर-
तें जाणतो, ह्याकरितां मला शिवराजानें सांगितलें
असें कोणास कळूं देऊं नको, पण तुला सांगतो,
गोविदानें ताच्यास वचन दिलें आहे ह्यासाठी ता-
च्याशीं किंवा त्याचे सोबत्यांशीं आजरात्रीं खेळूं
नको झणून माधवास सांग, तो आतां हो अगर
ना सांगाय्यास येणार आहे, झणून मी बसलों

होतां, पण आतां मी बाहेर जातो, तो आतां ये-
ईल. माधवाचा नि माझा भारी स्नेह आहे त्याऋणि-
तुला सुचविणें प्राप्त आहे.

प्रवेश ५

माधव आणि राधा.

माध०— माझा बाप नुकताच गांवाहून आला झणून
मोठे मोठे गृहस्थ त्याला भेटावयास आले आहेत,
तेथें फार दाटी आहे ह्याकरितां मला बोलावयास
अवकाश झाला नाही.

राधा— अर्शा कोणती मोठी गोष्ट तुला त्यांजवळ वि-
चारावयाची होती ?

माध०— मोठीशी कांहीं नाही, मला आपले मित्राचे
घरीं जावयाकरितां विचारावयाचे होते.

राधा— गोविंदाचे घरींना ?

माध०— होय.

राधा— मी तेव्हांच अटकळ केली, पण ह्यात कांहीं
चांगुलपणा नाही, हे तुला कसे कळत नाही ?

माध०— त्याला तूं ओळखतास ?

राधा— त्याची चालचर्या पाहूनच मी तर्कानें जाणते.

माध०— काय, त्याची तुम्हां नेहमीं संगत सोबत आहे
झणून त्याची चाल तुम्हा भ्यातात आली ?

राधा— तो कोणाचे पंक्तीस बसतो हें पाहूनच त्याची
५॥ चाल कशी आहे हें मला समजतें.

माध०— मी समजलों, त्याचे सोबतीचीं मुलें वाईट
आहेत, त्यांतला मीही एक आहे ह्मणून.

राधा— तुला नाही, पण तुजपक्षां त्याचे जुने स्नेही
फार दिवसांचे आहेत त्यांस मी लबाड लुच्चे असें
नांव ठेवितें.

माध०— काय ? ते लबाड आहेत ?

राधा— लबाड पर सात लबाड. जे दुसऱ्याचे पैसे फ-
सवून घेतात आणि त्या पैशांचा भलताच खर्च क-
रितात, त्यांस लबाड ह्मणावयास भय कोणाचें !

माध०— ह्यांत त्यांची लबाडी दिसत नाही, कांकीं ते
दोन घटका गमत करावयासाठीं खेळतात आणि
पैसे मिळवितात, मग ते आपले इच्छेप्रमाणें खर्च
करितात, असें तर आक्षी देखील करतां. वरकड
तुं ह्मणशील कीं ते पैसे जिंकावयासाठींच खेळतात,
तर ते मजबरोबर खेळतांना फार वेळां हारले
आहेत.

राधा— होय, होय, त्यांनीं आपले तांब्याचे पैसे हार-
विले आणि तुझे रुप्याचे जिंकले.

माध०— बरें तर ह्यांत माझाच नाश झाला, तुझें तर
कांहीं गेलें नाही ? मग उगीच कां माझें डोकें उठ-
विणें ? मी तुला सुख देतां आणि तूं मला दुःख
देतस.

राधा— (त्याचा हात धरिते.) असें नव्हे भाऊराया.
तुझा ज्यांत संतोष त्यांत माझाही आहे, तुझे सु-
खास विवात करावा हें मला चांगलें वाटत नाहीं,
पण— दादा इकडे आले ते पहा.

प्रवेश ६

जयराम, माधव, आणि राधा.

जय०— अरे मुलांनो, आतां मी फार संतोष पावून
आलों.

राधा— तुम्ही गांवाहून परत येऊन आपल्या स्नेही
मंडळींस भेटलां झणून तुम्हांस फार संतोष मिळाला
असेल, पण त्यांना तुम्हांवर प्रीति करणें प्राप्त
आहे, कांकीं, ज्या आत्मांस तुम्हांपासून भय मि-
ळवें ते आत्मीही तुम्हांवर प्रीति करितो, मग त्यां-
नीं करावी यांत काय आश्चर्य !

माध०— होय खरेंच आहे, दादा, तुम्हांवांचून आत्मांस
क्षणमात्र चैन पडावयाचें नाहीं.

जय०— मी काय तुमचे जन्नास पुरणार आहे ! मज-
वांचून तुम्हांस राहाणें प्राप्त आहे, कारणकीं ही
मृत्युलोकची वस्ती—

राधा— अहाहा, दादा, हें काय ! आमचे मनांत ही
सुखाची घडी आहे, अशा समयांत आत्मांस तुम्ही
उपारा मारूंमका.

माध० — दादा, आमचे कल्याणा करितां तुझी फार दिवस वांचवें हीं आम्ही आशा आहे. तुझी तर आमचे छत्र आहे, तुझांजवळ आज एक विचारा-यथार्थ आहे.

जय० — तें काय, बरें ?

माध० — तुझी गोविंदाने धापास ओळखतां ? त्यानें मला आजचे रात्री खळावयास बोलाविलें आहे.

जय० — काय हा आपला शेजारी ? त्या हा नवा मित्र जोडला हें पाहून मला फार आनंद झाला.

माध० — ऐकिलें ना ? दादा झणतात कीं तो चांगला सोबती आहे.

माध० — तो चांगलाच आहे, मीही त्यास तसाच लेखितों. त्याची निमाझी तीनचारवेळां गांठ पडली. त्यानें आपल्या मित्रांशीं तरी कितीवेळां मला भेटविलें होतें.

माध० — तेही तसेच चांगले सोबती असतील.

माध० — होय, तसेच आहेत, तुजवेशां मी त्यांस फार ओळखतो.

जय० — माझा चांगला झगण्याचा भाव मिळून हाच कीं कुलीन, राहाणा, रीतीचा असा असावा.

माध० — ते तसेच आहेत.

माध० — हें तूं कसावरून झणतोस ? त्यांची तुझी एक दोन वेळांमात्र गांठ पडली.

माध० — पण मी त्यांचे बरोबर फार वेळ बोलत होतो,

व्यावरून मी हणतो.

जय० - तुझी आणि त्यांची ओळख करा साली !

राधा० - गर्जीफा खेळण्यावरून.

माध० - मग ! ह्यांत काय ! दादांनीच मला गर्जीफा खेळावयास सांगितले आहे.

जय० - मी सांगितले खरे, पण ते केव्हां ! दुसरा का-
ही उद्योग नाही आणि कर्मेना, तर उगीच बोंड-
क्याशा पैसांची पैज करून खेळावे, कारण की द्रव्य
मिळाल्याचा संतोष व गमावल्याचा खेद निवारण्या-
ची संवय असावी हणून.

राधा० - पण दादा, गर्जीफाच्या खेळापेक्षा दुसरे का-
गले खेळ नाहीत काय !

जय० - ठीकच बोललीस, गर्जीफा खेळण्याने वेळ
घालविण्यापेक्षा दुसऱ्या रीतीने वेळ घालवावयास
वाटा पुष्कळ आहेत; उगीच रिकामपणी गप्पा तां-
शीत बसावे त्यापेक्षा त्या अवकाशांत गर्जीफा खे-
ळाव्या हणून मी सांगितले. असा मीही कधीच-
धी खेळत असतो.

राधा० - हणूनच राजभो खेळत असतील.

माध० - पण तुला कोणी इतका रिकामा कारभार
सांगितला आहे ! उगीच कां मध्ये लुडबुडतेस !

जय० - अरे, तिला कांहीतरी ह्यांत काळींवेरें दिसत
असेल, हणून ती बोलते. तुजवर एखादी गोष्ट ये-
ऊन बेतली तर त्याचे निवारण मीच करणारा

आहे, झाकरीतां कोणतीही गोष्ट मला कळविल्या-
तांचून गुप्त ठेवूनये. राधा, तुझ्या भावाचे मित्र
तुझ्या मनास कां येत नाहीत ? सांग.

राधा — त्यांना गंजिकांचा भारी छंद आहे.

माध० — तुला कोणांगे सांगितलें, कां त्यांना गंजिकां-
चा भारी छंद आहे ह्मणून ?

राधा — त्याची कांहीं चिंता नाही, पण गोष्ट खरी आहे.

जय० — म्यां तुला अगोदरच सांगून ठेवलें आहे
कां, किती एक वेळ फार वाईट आहेत.

माध० — माझे मित्र जो खेळ खेळतात तो फार सोपा
आहे, त्याचें नांव एकतिशी.

जय० — तो खेळ कांहीं मला चांगलासा वाटत नाही.

माध० — कां नाही बरें ? दादा, मला वाटते कां त्या-
पक्षां दुसरा खेळ चांगला नाही. ज्याला एकति-
शांचे आंत अधिक ठिपके मिळतात तो जिंकितो.

जय० — तुला टाळक नाही, हा खेळ देवावरचा आहे.

माध० — खेळामध्ये जिंकणें किंवा हारणें हें प्रारब्धाचे
स्वाधीन ही गोष्ट खरीच आहे, पण सर्व खेळ ह्या-
प्रमाणेंच आहेतना ?

जय० — त्यांत अंतर आहे; ह्या खेळांत प्रारब्धावरचें
सर्व हवाला आहे, पृथें बुद्धीचें काम नाही; इतर
खेळांत शाहाणपणाची गरज आहे. थोडक्यांत सां-
गती, देवापुढे शाहाणपण घालत नाहीं, ह्यासाठीं म-
ला असे वाटते कां म्यांत बुद्धीचें फीसल्य अधिक

आहे त्याचें नांव खेळ.

राधा— आणि तसल्या खेळांत आपणास संतोष देखील होत नाही, आपणास जी गंजीफ पाहिजे ती न मिळाली म्हणजे तिची भारी हळ हळ लागते.

माध०— असें म्हणूनको, त्यांतच काय ती मजा आहे, जी गंजीफ आपणाला पाहिजे असती तिजकडे कसें भारी लक्ष लागलेलें असतें !

जय०— हा संतोष लोभामुळें उत्पन्न होतो; लोभ मोठा अनर्थकारी आहे, ह्या लोभामुळें सहस्राबांध लोक बुडून जातात, आणि जे ठक आहेत ते अशा खेळांत भोळे प्रमाणीक ह्यांसच बहुत करून ठकविताने.

माध०— हें कसें बरें, दादा !

राधा— मला वाटते कीं हुकमा हुकमाचीं पांनें कशीं लावारीं ही युक्ति ते जाणत असतील.

जय०— होय, हेंच खरें, त्यांची ती युक्ति कशी काय आहे हें मला कांहीं माहीत नाही हो; पण आहे खरी, हें मी पकें जाणतो. कशावरून ? त्यांच्या त्या युक्तिनें बहुतांचा नाश झालेला मीं फार वेळां पाहिला आहे.

माध०— त्यांतली एखादी गोष्ट आम्हांस कळवता, दादा !

जय०— बरें, ऐक, सांगतो. मी हैदराबादेस गेलों होतो, तेथें एके सावकाराचा तरुण मुलगा होता, त्या-

त्या शुष्माचा छंद लागला, त्यापार्शी लाख रुपयांची मत्ता होती ती आणि कांहीं वतन वाडी, तित-
कांही त्यानें जुवेभार्जांत हारवून बुडविलीं, हे
मीं प्रत्यक्ष आपल्या डोळ्यांनां पाहिलें.

माधा— अवावावा ! लाख रुपये बुडविलेना ! मग
त्या बापड्याची कशी अवस्था झाली असेल !

माध०— तो तर मग वेडाच झाला असावा.

जय०— तसेंच झालें. आपलें सर्व द्रव्य बुडालें असें
समजतांच तो त्यापरा सारखा काळा ठिकर पडला,
तेव्हां माझ्यानें तर त्याचे तोंडाकडे पाहवेना दे-
खील, मग त्या दुःखाच्या योगानें त्यानें आपल्या
मिशा उपटल्या, डोक्यांत धूळ घातली, आणि मो-
ठ्यानें रडू बडवून ओरडूं लागला, शेवटीं मूर्छा ये-
ऊन पडला. अशी त्याची चळ भरल्या सारखी
अवस्था होऊन त्याखोलींतून बाहेर वेड्यासारखा
पटकत गेला.

माध०— पण, दादा, अशी त्याची अवस्था पाहून
त्यांनीं त्यापासून द्रव्य जिंकून घेतलें होतें त्यांनीं
त्यास पुनः परत दिलें नाहीं ! मीं तर, दवा, तसें
केलें असतें.

जय०— अरे, द्रव्य परत कसूचें ! त्यांनीं त्याला मा-
घारें देगील आणलें नाहीं, एकदा मात्र खेळावरून
म दृष्ट करून म्याजकडे तिरस्कारानें पाहिलें.

माधा— अरे, अरे, ते कसे निर्दय प्राणी होते !

जय०— पण अझून सगळ्यापेक्षां वाईट गोष्ट ती सांगायची तशीच राहिली आहे — त्याच रात्रीस त्याबापड्यानें प्राण सोडिला.

राधा— अरेरे काय मोठा अनर्थ झाला हा !

माध०— छी छी, हें कर्म फार वाईट, दादा, मी तुलांस वचन देतो कीं आजपासून कधीं गंजीरा खेळावयाचा नाही, हाच मी गोविंदाकडे जाऊन सांगतो.

जय०— अरे, थांब, थांब, इतकी उतावळी करूनको, एखादें चांगलें कर्म वाईट रीतीनें केल्यामुळे नाश झाला ह्मणून तें कर्म अगदींच सोडावें कीं काय ! मीं तुला काय सांगितलें कीं मित्र एकच असल्यावर खेळण्यांत सुख. मग त्यांत कांहीं नाश नाही, हितच आहे.

राधा— हित आहे, दादा !

जय०— हित हेंच कीं तो खेळ आपणास अनुकूल किंवा प्रतिकूल जरी आहे तरीं सहन करावें; आली इतकेंच शिकतो, जिंकल्याचा हर्ष किंवा हरल्याचा खेद किमपि मनांत आणूंनये.

माध०— मीं कांहीं इतका निचाडा नाही कीं दुसन्यास जिंकलें असतां त्याचा धिक्कार करीन आणि हरलों असतां आपला खेद लोकांत मगट करीन, पण वाईट गोष्ट परिच्छिन्न नघडावी ह्मणून गोविंदाकडे जाऊंच नये हें यरे.

जय०— ह्यांत कांहीं मोठाशी गोष्ट आहे असें नाहीं, तुला इकडे खेळणें नाहीं ह्मणून तूं असें ह्मणतोस, निकडे जरी गेल्यास तरी खेळावयाचें तुझ्या हातीं आहे.

माध०— मला पक्षें ठाऊक आहे, मी गेलों ह्मणजे ते मला खेळावयास खचीत बसवतील.

जय०— बरें कांहीं चिंता नाहीं, त्यांशीं खेळलास तर तुझी आणखी दाट ओळख पडेल, पण गोविंदाचे घरीं तूं जाऊंनको, त्यासच इकडे बोलावून आण, आणि सांग कीं राधाही खेळावयास इच्छिते आहे.

राधा— पण दादा—

जय०— अगे, उगीच राहा, त्यांत कांहीं कारण आहे.

राधा— खरें, पण त्यांनीं माझे पैसे जिकून घेतले तर माझ्या म्यां काय करावें ?

जय०— ते मी परतून देईन. माधवा, त्यांस सांग कीं माझा एक मित्र आहे त्यास मी खेळावयास आणीन.

माध०— दादा, पण माझा कोणी मित्र येणारा नाहीं, मग असें कसें सांगूं ?

जय०— अरे, माझा मित्र लटल्यावर तुझे ध्यानांत येव नाहीं ?

राधा०— दादाचे बोलण्याचा भाव त्यांजकडेसच आहे, हें तुला समजत नाहीं काय ?

माध०— होय दादा, तुझी खेळत असलां तर ते अगत्य येतील.

जय०— मित्र कोण हें स्यास कळवूं नको, आतां मी अर्जा लिहावयास जातो; परतून येईन तंत्र तूं त्यांशीं खेळत ऐस वरें ।

प्रवेश ७

राधा आणि जयराम.

राधा— तुम्ही येथेच असा दादा, जाऊं नका, हें मला बरें दिसते.

जय०— कांबरे ।

राधा— शिवरामाच्या बोलण्यावरून मला अंदेशा आला आहे कीं, माधवाचे पैसे लबाडीनें जिंकून घ्यावे असा त्यांनीं कट केला आहे.

जय०— असें आहे । तर मी येथेच लपून राहतों, तूं मात्र खबरदार हो, ते ठकबाजी करूं लागले तर कांहीं बोलूं नको.

राधा— ते जर माझ्या भावाचे पैसे बुचाडूं लागले तर माझ्यानें उगीच कसें राहवेल ।

जय०— अशानें त्यांची खोडच मोडेल, पुन्हां गंजफा खेळण्याचा नाद व नीचाची संगत धरण्याचा नाद अगदीं मोडून जाईल.

राधा— आपला माधव तर अगदींच भोळा, ब्वा, त्याचे गांवीं कांहीं नाहीं. त्याचा स्वभाव त्यास असून

कळत नाही. न्यास असें समजेना कीं हा लणजे आपणास ठकवितो, आणि हरुं लागला लणजे जो वापतो तो अगदीं तांबडा लाल होतो, न्यास भान देखील राहात नाही.

जय०— पण दाराकडे कोण आला तो ? गोविंदा आपले मित्रांस घेऊन आला असें वाटते, आतां मी एकाकडे लपून राहतो.

प्रवेश ८

गोविंदा, माधव, राधा, दाजी, आणि तात्या.

गोविं०— (राधेला लणतो.) माझे मनास प्रशस्त वाटत नाही, कां कीं आली इकडे आली लणून कदाचित् तुझांस उपद्रव लागेल.

माध०— तिला कांहीं आपला उपद्रव नाही, तीही आपल्या बरोबर खेळावयास येणार आहे असें माझे होण्यांत येते.

राधा०— होय, तुझी खेळू घाल तर मी तुझांबरोबर खेळेन.

दाजी०— (मनांत वाईट आणून लणतो.) बरेंच झालें तुझी आलां, तर मला फार आनंद आहे.

तात्या— (गोविंदास हळूच लणतो.) हे फार वाईट झाले, आतां ती असें झगेल तसें खेळणें प्राप्त आहे, आपण इकडे घेऊन परतार्ह पडलों.

माध०— अहो गड्यांनो, माझा एक मित्र आहे त्यास मी खेळावयास आणीन, त्याचे जवळ पुष्कळ रू-
व्य आहे.

गोविं०— ठीक आहे.

राधा— तुमची मर्जी असल्यास आपण येथे बागांतच खेळू. माझा बाप आतां इकडे यावयाचा नाही. तुलास इकडे खेळू देण्याविषयी स्थाने मला आज्ञा दिली आहे. (हें ऐकून विठू वगैरे सर्व मुलें आनंद पावतात.) माधवा, चल आपण कांहीं भातुकली आणि गंजिफा घेऊन येऊं.

तात्या— कशाला जातां बाई, ह्या मज्जजवळ गंजिफा आहेत.

माध०— काय तूं आपल्या विशांतच नेहमीं गंजिफा बाळगतोस ?

तात्या— होय, मी आतांशीं रात्रंदिवस गंजिफांचा अभ्यास करीत असतो ह्मणून.

राधा— तुमच्या जवळ कवड्या आहेत ?

तात्या— आहो! पैसे लावितो.

गोविं०— (तात्यास एकीकडे करून ह्मणतो.) मज्जजवळ पैसे नाहीत हें तुला माहीत नाही काय ? (माधवा-
नें) कवड्या नसल्या तर मोजावयास फारवेळ लागेल, ह्यासाठीं बाई तुला रुपाकरून जर कवड्या आणाल तर फार बरे होईल.

वाळमित्र.

राधा— बरे तर माधवा, चल आपण कवड्या आणा.
वयस जाऊं.

प्रवेश ९

गोविंदा, तात्या, दाजी, आणि विठू.

दाजी०— आली येथे झाली ही फार वाईट गोष्ट झाली. नीट झाले नाही.

विठू— त्याचा बाप येथे नाही मग काय चिंता आहे ?

तात्या— (गोविंदास) तू अगोदर इकडे यावयास कां
राजा झालास ?

गोविं०— येथल्याला आणि माझे घरच्याला काय
अंतर आहे ?

विठू— माधवाने सर्व आपला माल हरविल्यावर आपल्या मर्जीस येईल तेथे आपण जाऊन खेळू.

दाजी— राधावाईचे द्रव्य आली सर्व जिकून घेऊं असें वाटते.

तात्या— हांत कांय संशय आहे ? पण, गड्या, आपण पाहिल्याने जपून खेळले पाहिजे; अगोदर एक डावाचा पण लावावा, ती त्यांसच जिकू द्यावा, क्षणजे त्यांस अंमळ लोभ उत्पन्न होईल, मग आपण दुपट पण करू.

गोविं०— बरे आहे, हे तू आपले वचन मात्र विसरू नको हो, तात्या.

तात्या— तू कांहीं काळजी करूं नको, तू नि मी एकच आहो. पण आह्मी परस्पर येकमेकांचें जें जिंकूं अगर हरूं तें मात्र थावया थावयाचें नाहीं हां, मी असें करीन कीं पहिल्यानें त्यांसच जिंकूं देईन, ह्मणजे त्यांचें मन खेळाकडे वळकट गुंतेल.

गोविं०— पण, तात्या, त्या दिवशीं त्वां माझे सर्व भांडवल जिंकून घेतलें, आतां मजजवळ कांहीं एक राहिलें नाहीं. एक पावला मात्र राहिला आहे, तेवढा जर हरलों तर मग काय करूं ?

तात्या— आतां रे मी तुला कसा हरूं देईन ? तू कां चिंता करतोस ? मी अशी खबरदारी ठेवीन कीं तूच हटकून जिंकशील.

दाजी— माधवाचा मित्रही येईल तर बरें आहे. मग तर आह्मांस त्याशी दुसरी शिकार साधली.

विठू— विद्याभ्यास करणारे लोकांस ठकविणें फार सोपें आहे.

तात्या— आतां त्यांचे मनांत कांहीं कल्पना न यावी ह्मणून आपण अगोदरच खेळावयास प्रारंभ करूं या. (तो गंजिफा काढितो.) पहा गोविंदा, मी आतां कशा गंजिफा लावतो त्या, कीं तू खर्चीत हरशील. (तो हातांत गंजिफांची गलत करितो.) पहा आतां. (विठू दाजी व गोविंदा ह्यांस तीन तीन गंजिफा वांटून देतो, आणि आपण तीन घेतो, मग गोविंदास ह्मणतो.) तुला पुरे ?

गोविं०— नार्ही, आणखी एक दे.

तात्या— बरें तर, घे.

गोविं०— (गंजिफा उलटून पाहतो.) माझे ठिपके जा-
स्ती झाले, आतां मीच हरलों.

तात्या— (दाजीस झणतो.) तुला पाहिजेत !

दाजी— होय, मलाही एक पाहिजे.

तात्या— घे तर.

दाजी— माझे एकतिसांवर ठिपके झाले, मीही हरलों.

तात्या— (विठूस झणतो.) आतां तुंही हरशील. कां ?
गंजिफा देऊं !

विठू— ते दोघेजण हरले त्यापक्षां मला नकोत.

तात्या— तर मलाही नकोत. मोज, मोज, तुझ्या गंजि-
फांवर किती ठिपके आहेत !

विठू— पंधवीस.

तात्या— तर माझे ! तीस ! म्यांच जिंकिलें. मी मनांत
आणलें तर हेंच उलटें करून दाखवीन. जिंकणें
अथवा हरणें हीं दोन्हीं माझ्या हातांत आहेत.
आतां माधवाची बहीण आली झणजे पाहशील
सचकार.

गोविं०— तर आमच्याही मनांत येईल तेव्हां आली
ही जिंकू. तूं तें कशावरून बोलतोस !

तात्या— हें शिकावयाकरितां त्वां आपले सर्व पैसे
मजकडे हरविले झणून मी हांतला भेद तुला क-
ळवितों. माझी बाल आहे, मी पैसे जिंकल्यानं-

तर आपले मित्रास हमेशा सांगत असतो की मा-
झी युक्ति शिका लणजे जितके पैसे मी तुज पास-
न जिकून घेतले आहेत तितके तुंही लोकांपासून
जिकशील, लणजे फिटसफिट झाली.

गोविं०— बरें, तें मला पाहूं दे, कसें तें.

तात्या— हें पहा, हा दहा ठिपकेवाल्या गंजिका, हीं
दहा ठिपक्यांचीं राजाराणी इत्यादिक जीं मोठ मो-
ठीं उंच पानें तीं अंमळ लांब आहेत व पांच ठिप-
क्यांचे आंत जीं हलकीं पानें तीं अंमळ गहूंभर
रुंद आहेत हीं ध्यानांत ठेवून गलत करते समयां
आपणास पाहिजेत तशीं युक्तीनें खालवर लावा-
वीं. एखाद्यास ठकवायाचें असल्यास त्याला रुवा-
कडचीं दोन पानें व पुस्ताकडचें एक पान इतकीं
दिलां लणजे पंच विसांवर अधिक ठिपके होत ना-
हींत, मग तितक्यानें त्याची तृप्ति होत नाही ल-
णून तो आणखी मागतो तेव्हां रुवाकडचें एक
मोठें लणून पान द्यावें लणजे एकतिसांवर ठिपके
अधिक होतात आणि तो हरतो.

गोविं०— आतां मला कळलें.

तात्या— येवढीच कायती युक्ति. ही मी तुला कशी
खाशी विद्या सांगितली ! विठूला विचार, तो ना-
श्या युक्ती प्रमाणें खेळतो लणून त्याचें हित कि-
ती होतें तें.

प्रवेश १०

राधा, गोविंदा, नात्या, दार्जा, आणि चिटू.

राधा— (गंजिफा व कवड्या बसकरावर आगून देवि-
तं.) खेळण्याविषयी तुम्ही कांहीं खोळंबत नाही
असे वाटते.

नात्या— आम्ही अजून कांहीं खेळ मांडला नाही, उ-
गोच मी गोविंदास दुसरे तऱ्हेचा एक खेळ मात्र
शिकवित होतो.

गोविं०— तुम्ही खेळतीसना ? ये तर, तू आल्याने आ-
त्मांस फार संतोष होईल.

राधा— तुम्ही कोणता खेळ खेळता ?

दार्जा— खेळ तर अगदी सोपा आहे, ह्याचें नांव ह्यणा-
ळ तर एकांतीशी.

चिटू— हा खेळ त्वां अगोदर जरी कधी पाहिला नाही
तरी तू आत्मांस जिकशील.

राधा— हा खेळ मला ठाऊक आहे, पण तुम्ही अहल
खेळणारे पडलां ह्यणून माझ्यानें जिकवणार नाही,
पण तुम्ही जर नीट खेळूं द्याल तर मी खेळेन.

गोविं०— होय, पाहिजे तसें खेळेनास ? आमची कांहीं
ना नाही.

दार्जा— त्वां आत्मांस जिकिलें तरी आम्ही संतोषच मानूं.

राधा— माझेही मनांत तसेंच आहे.

चिटू— जिकिलें तरी फारसा नफा होणार नाही, कां-

कां पण थोडा आहे.

गोविं०— बरें, आतां अशा गप्पाच मारीत वसतां कां
कांहीं खेळतां ?

तात्या— माधव येई पर्यंत खोळंबलें पाहिजे. आपण
त्याचे घरां आज पाहुणे आलों आहों.

प्रवेश ११

माधव, राधा, गोविंदा, तात्या,

दाजी आणि विठू.

माध०— (पेढेवर्फी जांब वगैरे मेवा मिठाई घेऊन ये-
तो) चालुंघा आतां, मी आलों.

विठू— आतां अगोदर कवड्या वांटून घ्याव्या, पण
दरकवडीस किंमत काय ठरवावी ?

माध०— मी पहिल्यानें खेळलों होतो तेव्हां दरकवडी-
चा एक आणा धरिला होता.

राधा— बरें, चला, एक आणा कां होईना ?

तात्या— तर आतां खेळावयास लागतो.

(तात्या गंजिफा वांटून देतो, त्याचे युक्तीनें राधा
व माधव हे लागोपाठ तीन डाव जिंकतात.)

राधा— अहा, असेंच जर आम्ही जिंकत गेलों तर
माझे बोलणें खरें होईल.

तात्या— अँ: एका आप्याचीच काय पैज करावी, तीत
कांही फारसा मफा नाही तोटा नाही.

दाजी— तर आतां दुप्पट पेज लावूं.

माध०— होय, मी कबूल आहे, माझे जवळ पेसे पु-
ष्कळ आहेत, तुम्ही किती जिकाल. (तो आप-
ली पिशवी दाखवितो. त्या पिशवीकडे पाहून ता-
च्या व त्याचे गडी खुशाल होतात.)

राधा— मजजवळही माथवासारखे पेसे आहेत.

तान्या— बरे तर, पहिल्यानें जें डाव झाले त्यांचा
अगोदर हिसाब करूं, मग खेळावयास लागूं. (ता-
च्या कवड्या मोजितो.) म्यां बत्तीस कवड्या हा-
रविल्या, दोन रुपये झाले, हे घ्या आपले.

विठ्ठल— माझ्या चाळीस कवड्या झाल्या, तर अडीच
रुपये झाले ते हे घ्या.

दाजी— माझे देव फार वाईट, म्यां पांच रुपये हार-
विले.

माध०— तुम्हे किती गेले, गोविंदा ?

गोविं०— मजकडे एक रुपया मात्र झाला आहे; तो
खेळ झाल्यावर मी मोहर मोडून देईन.

राधा— आतां पहा मला किती पेसे मिळाले ते ! (मो-
जिते.) सात रुपये झाले.

माध०— तर बाकीचे मला मिळाले, कायगे ? आर्ही
दाव्यांचे जिकिलें हें मला मोठें आश्चर्य वाटते.

विठ्ठल— मी तर कधींच जिकीत नसतो.

गोविं०— बरे, पण, आतां तर दोन आप्याची पेज
आहेना ?

► माध०— हो, आह्मी कबूल आहों.

• तात्या— (गंजिफांची गलत करितो.) पहा मी आ-
तां वांटून देतो.

प्रवेश १२.

जयराम, माधव, राधा, गोविंदा, तात्या, दाजी,
विठू, आणि शिवराम.

जय०— (त्यास पाहून गोविंदा व त्याचे सोबती स-
र्व घाबरून गडबडतात.) अरे, बसा, बसा, उठू-
नका. पाहू तर खरे.

माध०— दादा कांहीं खेळू नका ह्मणत नाहीत. म्यां
तुझाला पहिल्याने ह्मटलेच होते कीं माझा एक-
मित्र कदाचित् येईल. तुझी खेळतां, दादा !

राधा— दादा, तुझी खेळाच, तुमचे पैसे जिंकणें आ-
ह्मांस बरें वाटेल. आणि हीं मुल्लेही तुमच्या पैशां-
चा वाटा इच्छितात.

जय०— बरें तर मी आपल्या संतोषानें खेळतो, तुझीं
अवघेजण बसा. (गोविंदाचे सर्व सामील गडी खिन्न
दिसतात, त्यांस ह्मणतो.) अरे मुलांनो, तुझा मज
संगतीं खेळण्याविषयीं मनांत कांहीं भय बाळगूं
नका. मी कांहीं खोटें खेळणार नाहीं. (ते सर्व
बसतात, मग तात्यास ह्मणतो.) तूं गंजिफा वांठ-
तोस तर एकडे बस दे, मला अगोदर पाहूं दे, सु-

ही गलत कशी काय आहे ती. (ताच्या इकडे निकडे चुकवतो, पण जयराम बळेंच दस्त घेऊन चालून पाहतो.) ही हुकुमांची उंचउंच पानें सर्व एकीकडेसच लागलेली आहेत, ही अशी कशीरे गलत. राधे, आपला चांगला जोड होता तो कां दिला नाही ? नो आण बरें, पाहूं.

राधा— मला काय ह्मणतां ? ह्यांनाच ह्या गंजिका आपल्याबरोबर आणिल्या, आणि मी आले नाहीं तों हे खेळावयास देखील बसले होते.

जय०— (ताच्यास ह्मणतो.) ह्या आमच्या गंजिका घे, ह्यांत कांहीं घालमेल व्हावयाची नाही. (ताच्या तो जोड भातभीत घेतो.) तुम्ही कोणता खेळ खेळतां ?

म.द्य०— एकनिशी.

जय०— पैज काय लावितां ?

राधा— दर कवडीस दोन आणे. म्यां इतकें जिकिलें आहे, ह्याशिवाय गोविंदाकडे माझा एक रुपया यणें आहे; तो खेळ झाल्यावर मोहर मांडून देणार आहे.

जय०— बरें, तर, दरकवडीस दोन आण्यांचा करार ठीकच आहे; पण मला पाहूंया, अवघ्यांजवळ खेळपुरते पैसे आहेत किंवा नाहींत ते. ह्याकरितां सर्वांनी आप आपलाले पैसे मला दाखवावे. गोविंदा, दाखीव तुजजवळ किती पैसे आहेत ते. (गो-

विदाचा चळकांप होतो.) तूं कांपतोस कां । तुला धनुर्वात झाला कीं काय ।

गोविं०— (व्याची वोवडी वळते.) होय होय मीर्मागी—

जय०— असें, रे, काय करतां हें । एक तोतर बोलतो, एकाला डगडगां घाम आला, एकाला कांप सुटला. ताच्या, तूं तर अगदी माशा खाल्ल्यामाखाच दिसतोस ।

माध०— इतक्यांत ह्यांना असें काय झालें ।

जय०— ह्यांचें कारण मी तुला सांगतो; ह्यांचे मनांत लवाडी करावयाची होती; हें ह्यांचे मुखचर्येवरूनच कळून आलें.

माध०— कां । असें कां झणतां तुम्हां । हातर डाव आहे. कोण हरेलनी कोण जिंकेल. म्यां आणि माझे बहिणीनें जिंकिलें कीं नाही ।

तात्या— (अंमळ अवसान धरून.) हरलेल्या पैशाची फेड गोविंदावांचून अवघ्यांनीं केली कीं नाही ।

गोविं०— मी कोठून देऊं । तुम्हांच माझे सर्व पैसे लवाडीनें जिंकून घेतले.

जय०— (मनांत झणतो) बरें ह्या गद्यांतिल एकतर फुटला; ही म्यां बरीच कल्पना काढली. (मोठ्यानें) माधवा, पहा हे तुझे सोवती कसे आहेत ते.

माध०— दादा, हे कांहीं इतके लवाड नाहीत असें मला वाटते.

अय०— गोविंदा, तूं ह्या सर्वांतून अंमळ खरा दिसतोस.

तर खरेंच सांग, तुझी माझ्या मुलांस ठकवावयाचा मनसोबा केला होता की नाही ?

गोविं०— होय, दादासाहेब, खरेंच तें; माझे मनांत असें आलें होतें कीं आपण जितके पैसे हारविले तितके पुनः दुसऱ्यापासून मिळवावे, ह्मणून ह्या मुलांशीं गटी करणें प्राप्त झालें; अशी लबाडी करकळत ह्या तात्यानें माझे पैसे किती जिकिले हे जर तुझांस माहीत झालें असतें तर तुझी ह्याला तुरुंगांतच घालावयाला सांगतां.

जय०— ठीक झालें, अशा लुच्चांची संगत धरली त्याचें फळ झालें; ही बरीच तुला शिक्षा घडली. असो, पण त्यां किती काय गर्मावले तें सांग.

गोविं०— दोन मोहरा, चाकू, कातर वगैरे जें काय होतें तें सर्व तात्यानें घेतलें. ह्याशिवाय आणखी एक माझे चित्र अडकावून ठेविलें आहे, त्याबद्दल मजवर एक मोहर लादली आहे, आणि ह्मणाला कीं माघवास आह्लांकडे खेळावयाला आण, नाही तर तुझे बापाजवळ सांगूं.

शिवा०— हें त्याचें बोलणें खरें असेलसें वाटतें, कां कीं ह्याप्रमाणेंच त्यानें मला आज सकाळीं सांगितलें होतें, अशी लबाडी करावयास त्याला फार वाईट वाटलें. दादासाहेब, मी तुझाला सांगतो, लबाडीचें मुख्य घर तात्या आणि ते दुसरे दोघे—

जय०— तूं बोललास तें माझ्या ध्यानांत आहे. (दा-

जी, आणि विठू, हांस) जा येथून लबाड्यांनो, तोंड काळें करा; वाईट ही तुमची चाल; थांबा आतां, तुमचे बापांस सांगून त्यांजकडून तुमची बोडच काढतां.

दा० वि०— (त्याचे पायां पडून लक्षणतात.) दादासाहेब, आह्मी चुकलों, येवढ्या कामाच्या अपराधाची क्षमा करा, आजपासून आह्मी तुमचे घरीं कधीं येणार नाहीं.

जय०— आतां नाहीं कसें ! हा गोष्टीचा बंदोबस्त मला हजार कामें टाकून केला पाहिजे; तुमच्या कपट रीतीपासून माझ्या एकट्या भुलास वांचवून उपयोग काय ! या गांवांतील सर्व मुलांस वांचविलें पाहिजे; खेळण्यावर नफा मिळविणें हा उद्दीम साऱ्यांत वाईट आहे. तुम्ही इतके लहान असतां आतांशीच अशीं कर्मे करितां, तेव्हां पुढें काय काय अनर्थ कराल नकळे. पण तुम्हीही वाईट चाल टाकाल असें मला वाटतें, लक्षण मी तुम्हांस सोडून देतो, पण तुमच्या आईबापांस मात्र सांगेन. आतां पुरती आठवण ठेवा; जर इतःपर कोणाशीं अशी लबाडी केली तर मी तुमची दुर्दशा केल्यावांचून सोडणार नाहीं. (दाजी व विठू दोघेजण फर्जीत होऊन निघून जातात.) (मग तात्यास लक्षणतो.) त्वां गोविंदापासून इतकें जिकून वेतलें हें खरेंना !

माथ्या— (गुंग हाऊन.) होय, दादा सहिब.

जय०— त्यास त्वां ठकविलें ह्याची चिंता नाहीं, त्याचे
आचरणानुरूपच त्यास योग्य शिक्षा मिळाली.

गोविं०— मजजवळ वस्ता गमावल्या बदल पेसे घाव-
यास असते तर बरें होतें.

माथ०— मजजवळ जितके पैसे आहेत तितके पुरत
अमलें तर मी देतां; ह्या वे पांच मोहरा.

गोविं०— अहाहा केवढे तुमचे उपकार हे ! ह्याचा उ-
तराई मी कधीं हाईन. ह्यावेळेस मजवर केवढी द-
या केलीही.

माथ०— तुम्ही आली शेजारी आहों, तुझ्या मनास
येईल तसे हमेवर्दानें दिले तरी चिंता नाहीं.

जय०— (गोविंदाचा माल ताव्याकडून परत देववितो.)
का ! गोविंदा, आतां तुझे तुला अवयें मिळालें !

गोविं०— फार काय सांगूं ! तुमचे आणि माधवाचे
हंपनें आज मी बापाचे मारांतून वांचलों. आतां
म्यां तांडांत मारून घेतली; आजपासून कधींच अ-
सा खेळ खेळणार नाहीं.

जय०— (ताव्यास पैसे देतो.) जें त्वां गोविंदापासून
लबाईनें चोरून घेतलें त्याचे किमतीबद्दल हे वे,
पण तुला न्यायाधीशाकडे थोडक्याच दिवसांत जा-
वें लागेल; तंवर तुझ्या कपालीं बंदीघाना आहे.
त्या बद्दफेला करून दोघांस वाईट चाल शिकविली;
आणि गोविंदाचा माल लबाईनें नला, आणि दु-

सऱ्या पोरास ठकवावें ल्णून त्यास पाठविलें, तर आतां तुझे खूपतराशीं पारिपत्य होईल. (ताऱ्या रागास्तव रडत रडत बाहेर जातो.)

गोविं०— (जयराम दादाच्या पायां पडून ल्णतो.)
अहो दादा, तुझीं मजवर जर कृपा केली नसती तर माझे बापानें मला यथास्थित कुंदा काढून बाहेर हांकून लावलें असतें. अहो माधवराज, तुमचे पैसे लबाडीनें जिकून घ्यावे असा ज्यांचा मनसोबा त्यांस मी सामील झालों असतां तुझी तें कांहींच मनांत न ठेवून धोरपणानें वागलां.

माध०— तूं ह्या गोष्टीचा स्वतरा मनांत बाळगूं नको, मी हें सर्व विसरून जाईन.

जय०— ह्या शिवरामाच्या सांगण्यावरून माझी खातरजमा झाली कीं तुझा हात गुंतला होता ल्णून तुला त्यास अनुकूल होणें प्राप्त पडलें, ह्यासाठीं तुजकडे फारसा अपराध नाहीं, ल्णून तुला माझे पुत्राची सोवत धरावयास आज्ञा देतो; परंतु आजपासून जर तूं जपून न वागशील तर तुझी ही दुर्दशा करीन; नीट वागलास तर तुजवर आणि शिवरामावर सारखी ममता करीन. मुलांनो, जुगार खेळण्याचा परिणाम कसा अनुचित आणि अनर्थकारी आहे तो पाहिलाना ः माधवा, भिन्न वाईट आहे कीं चांगला आहे ह्याची निवड करण्याविषयां फार सावधगिरी ठेविली पाहिजे.